

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE AĞIZLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Hayriye GÜL**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN**

Ankara - 2011

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE AĞIZLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Hayriye GÜL**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN**

Ankara - 2011

ONAY

Hayriye Gül tarafından hazırlanan "Eski Uygur Tükçesinde Ağızlar" başlıklı bu çalışma, 21.12.2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN
Başkan

Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU

Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

ÖN SÖZ

Tezimizde, *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar* teması ele alınmış, öncelikle A. v. *Gabain*'in aşağıda verilen teorisi kapsamındaki görüşleri ve sonra *İnceleme* bölümünde değinildiği gibi diğer araştırmacıların da ileri sürdüğü fikirlerin bir kısmı tezin malzemesi sınırları içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tezimizin amacı, bu konuda dile getirilen görüşleri bir araya getirip sorgulamaya çalışarak öngörüler geliştirebilmek, konuya ve konunun meselelerine genel bir bakış sunarak Eski Uygur Türkçesi alanına girmektir.

Eski Uygur Türkçesine ait eserlerin birçoğunun çeviri olması, eserlerin çok farklı yerler arasında taşınmış olması, aynı eserde kimi zaman birden fazla yazıcının ağız izlerinin görülebilmesi, kültürel, tarihsel, bölgesel ve kişisel farklılıkların bir arada olabilme ihtimali, metinlerin tarih ve yer bilgilerinin çoğu zaman açık olmayışı, mevcut tarihlendirmelerin ağızların tespiti açısından fazla zaman aralığı taşıması, imlânın zaman zaman açık okumalara izin vermeyişi, kopya eserlerin yanıltıcı dil özelliklerine sahip olabilmesi araştırma konusunun öncelikli zorluklarıdır. *Marcel Erdal*'ın şu sözleri de artık konuşulmayan bir dille ilgili yapılacak bu tür bir çalışmanın beklentileri açısından çok haklı bir özettir: “*Normally one would not expect to find much information on pragmatics in sources from a dead language spoken in a society about which we know so little, especially when the vast majority of these sources is translated from other languages and deals with religious matters*” (Erdal, 2004: 515). Ayrıca klasik dönem eserleri ile birlikte tek tip bir dile doğru gidiş klasik öncesi dönemde görülen bazı ağızsal meselelerin takip edilmesine izin vermemektedir, bu nedenle ipuçları daha çok Göktürkçede ve klasik öncesi dönem metinlerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca daha ayrıntılı bir çalışmada Saha Türkçesi ve Çuvaşça da değerlendirmelere dâhil edilmelidir.

Çalışmam sırasında bana fikirleri ile yön veren tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a; kaynak temini sırasında, bana kaynak

gönderme zahmetinde bulunan Prof. Dr. Marcel Erdal'a, kaynaklar konusundaki yardımları için Dr. Ali Ilgın'a, Doç. Dr. Serkan Şen'e, Doç. Dr. Ferruh Ağca'ya ve Doç. Dr. Figen Güner Dilek'e teşekkür ederim.

Hayriye GÜL

Ocak, 2012

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ AĞIZLAR HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

1.1. n AĞZININ ÖZELLİKLERİ.....	5
1.2. y AĞZININ ÖZELLİKLERİ.....	6
1.3. BRAHMİ YAZMALARININ AĞIZLARI	7
1.4. HİRİSTİYAN YAZMALARININ ÖZELLİKLERİ	8

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

2.1. FONETİK HUSUSLAR	25
2.1.1. Palatal N	25
2.1.1.1. Turfan Bölgesi	32
2.1.1.2. Kansu Bölgesi.....	39
2.1.1.3. Hami (Kumul).....	41
2.1.2. Genizsizlik Yitimi	47
2.1.3. Genişleme.....	56
2.1.3.1. Turfan Bölgesi	59
2.1.3.2. Kansu Bölgesi.....	66
2.1.3.3. Hami (Kumul).....	68
2.2. MORFOFONOLOJİK HUSUSLAR.....	78
2.2.1. Vasıta Eki.....	78
2.2.1.1. Turfan Bölgesi	78
2.2.1.2. Kansu Bölgesi.....	82
2.2.1.3. Hami (Kumul).....	83

2.3. MORFOLOJİK HUSUSLAR	87
2.3.1. Çıkma Hâli	87
2.3.1.1. Turfan Bölgesi	89
2.3.1.2. Kansu Bölgesi.....	96
2.3.1.3. Hami (Kumul).....	99
2.3.2. İlgi Hâli	104
2.3.2.1. Turfan Bölgesi	104
2.3.2.2. Kansu Bölgesi.....	108
2.3.2.3. Hami (Kumul).....	109
2.3.3. Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri (-gmA ve -gII)	113
2.3.3.1. Turfan Bölgesi	114
2.3.3.2. Kansu Bölgesi.....	119
2.3.3.3. Hami (Kumul).....	122
2.3.5. Gereklilik Çekimi	126
2.3.5.1. Turfan Bölgesi	127
2.3.5.2. Kansu Bölgesi.....	130
2.3.5.3. Hami (Kumul).....	131
 SONUÇ.....	 133
KAYNAKÇA	137
ÖZET	149
ABSTRACT	150

KISALTMALAR

1. Metinlerle İlgili Kısaltmalar

AbhiKeng	SHIMIN, Geng, "A Study of one newly discovered folio of the Uighur "Abhidharmakośa-śāstra", CAJ , Volume 33, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1989, s. 36-45.
AntPol	TEZCAN, Semih, ZİEME, Peter, "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan", AoF , 17, 1990, s. 146-151.
AratUygYazı I	ARAT, Reşit Rahmeti, "Uygurca Yazılar Arasında", Makaleler , I. cilt, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE yay.: 65, 1987, s. 573-585.
AratUygYazı II	ARAT, Reşit Rahmeti, "Uygurca Yazılar Arasında II", Makaleler , II. cilt, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE yay.: 65, 1987, s. 586-599.
AY I	ZİEME, Peter, Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsûtra (Suvarnaprabhāsottamasûtra), Berliner Turfantexte 18 , Turnhout, 1996.
AyLening	KAYA, Ceval, Altun Yaruk , Giriş, Metin ve Dizin, Ankara, TDK yay.: 607, 1994.
BahşıÖgdisi	ÖLMEZ, Mehmet, "Tibet Budizmine Ait Eski Bir Uygurca Bahşı Ögdisi", Bahşı Ögdisi Klaus Röhrborn Armağanı , Feriburg/İstanbul, 1998, s. 261-293.
BuddhKat	RÖHRBORN, Klaus, MAUE, Dieter, "Ein Buddhistischer Katechismus in alttürkischer Sprache und Tibetischer Schrift Teil I", ZDMG , 1984, s. 286-313.
BT III	TEZCAN, Semih, Das Uigurische Insadi-Sutra , Berliner Turfantexte III, Berlin, 1974.

- BT V** ZİEME, Peter, **Manichäisch-türkische Texte**, Berlin, Berliner Turfantexte V, 1975.
- BT XIII** ZİEME, Peter, **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**, Berliner Turfantexte XIII, Berlin, Akademie Verlag.
- BuyanKäl** RASCHMAN, Simone, "Das Gelöbnis des Buyan Kälmiš", **AoF**, 14, Wiesbaden, 1987, s. 160-174.
- CD** CLARK, Larry, **Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)**, Phd. Indiana University, May 1975.
- Daśakarma I** SHIMIN, Geng, LAUT, Jens Peter, "Prolegomena zur Edition der Hami-Handschriften der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā", **TDA**, 3, Ankara, Simurg, 1993, s. 213-230.
- Daśakarma II** SHIMIN, Geng, LAUT, Jens Peter, "Aus der Einleitung der Uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami", **TDA**, 10, İstanbul, 2000, s. 5-15.
- DreiPrinz** SHIMIN, Geng, Hans Klimkeit, LAUT, Jens Peter, "Die Geschichte der drei Prinzen Weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan", **ZDMG**, 139, 1989, s. 328-345.
- ETŞ** ARAT, Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, Ankara TTK yay: 7, 1965.
- IB** TEKİN, Talat, **Irak Bitig**, Ankara, Öncü Kitap, 1. baskı, 2004.
- KP** HAMILTON, James, **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, çev. Vedat Köken, Ankara, TDK yay.: 682, 1998.
- Kuanşi** TEKİN, Şinasi, **Uygurca Metinler I Kuanşi im puser (Ses İşiten İlah)**, vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarka-sutra), Ankara, TDK yay.: 576, 1993.

- LautBemerk** LAUT, Jens Peter, "Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 (T II Y 58)", **ZDMG**, 133, 1983, s. 263-272
- LeCoqChuast** LE COQ, Albert von, **Chuastuanift ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores, Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)**, Berlin, 1911.
- M I** LE COQ, Albert von, **Türkische Manichaica aus Chotscho I**, Berlin, 1912.
- M II** LE COQ, Albert von, **Türkische Manichaica aus Chotscho II**, Berlin, 1919.
- M III** LE COQ, Albert von, **Türkische Manichaica aus Chotscho III**, Berlin, 1922.
- MaitrHami** SHIMIN, Geng, KLİMKEİT, Hans, **Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert**, Bd. 1-2, Wiesbaden, 1988.
- MaitrHami X** SHIMIN, Geng, LAUT, Jens Peter, "Aus der Einleitung der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami", **TDA**, 10, İstanbul, Simurg, 2000, s. 5-15.
- MaitrHami XI** SHIMIN, Geng, LAUT, Jens Peter, Hans Klimkeit, "'Das Erscheinen des Bodhisattva". Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **AoF**, 15, 1988, s. 315-366.
- MaitriSengim** TEKİN, Şinasi, **Maitrisimit Nom Bitig**, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin, 1980.

ManTürkFrag	ZİEME, Peter, "Ein Manichäisch–türkisches Fragment in Manichäischer Schrift", AO , Acedemiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXIII, s. 157-163.
OdaNewFrag	ODA, Juten, "New fragments of the Buddhist Uighur text 'Säkiz yükmäk yaruq'", AoF , 10, 1983, s. 123-142
NesÖlmez	ÖLMEZ, Mehmet, "Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni", http://mehmetolmez.org/ , 17.01.2011, s. 815-820.
XuanÖlmez	ÖLMEZ, Mehmet, "Eski Uygurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı", TDA , 3, 1993, s. 159-166.
ETY	ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları , Ankara, TTK, 1986.
PančFrag II	ÖLMEZ, Mehmet, "Ein Weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment", UAJb , N. F. 12, 1993, s. 179-191.
Pothi	CLARK, Larry, "The Manichean Pothi Book", AoF , 9, 1982, s. 145-218.
Sogdisch I	FEDAKÂR, Durdu, "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil 1)", UAJb , N.F.10, 1991, s. 85-98.
Sogdisch II	FEDAKÂR, Durdu, "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil II)", UAJb , N.F.13, 1994, s. 133-157.
Taryat	TEKİN, Talat, Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi , Ankara, TTK basımevi, ayrı basım, s. 795-838.
TT I	BANG, Willi und Annemarie von Gabain, Türkische Turfantexte I , Berlin, 1929.
TT II	BANG, Willi und Annemarie von Gabain, Türkische Turfantexte II , Berlin, 1929.
TT III	BANG, Willi und Annemarie von Gabain, Türkische Turfantexte III , Berlin, 1930.

- TT IV** BANG, Willi und Annemarie von Gabain, **Türkische Turfantexte IV**, Berlin, 1930.
- TT V** BANG, Willi und Annemarie von Gabain, **Türkische Turfantexte V**, Berlin, 1931.
- TT VI** BANG, Willi, Annemarie von Gabain und G. R. Rachmati, **Türkische Turfantexte, VI. Das Buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk**, Berlin, 1934.
- TT VIII** GABAİN, Annemarie von, **Türkische Turfantexte VIII. Texte in Brahmischrift**, Berlin, 1954.
- TürlüCehennemler** ARAT, Reşit Rahmeti, "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar", **Makaleler**, I. cilt, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE yay: 65, 1987, s. 419-431.
- Uig. I** MÜLLER, Friedrich Wilhelm Karl, **Uigurica I**, Berlin, 1908.
- Üçitig** BARUTÇU,-ÖZÖNDER Sema, **Üç İtigsizler**, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha, TDK yay: 672, Ankara, 1998.
- ZiemeChrist** ZİEME, Peter, "Ein Hochzeitssegens Uigurischer Christen", **Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1981, s. 221-232.
- ZiemeColophon** ZİEME, Peter, "Colophons to the Säkiz Yükmäk Yaruq", **AoF**, 19, 1983, 143-149.
- ZiemeNestorisch** ZİEME, Peter, "Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten", **Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker**, Berlin, 1974, s. 661-668.
- ZiemeNestorische** ZİEME, Peter, "Das nestorianische Glaubenskenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayıq", **UAJb**, Band 15, 1998, s. 173-180.
- ZweiFrag** MAUE, Dieter, RÖHRBORN, Klaus, "Ein zwei sprachiges Fragment aus Turfan", **CAJ**, 20, 1976, s. 208-221.

2. Diğer Kısaltmalar

AG	: Alttürkische Grammatik
A.Ü	: Ankara Üniversitesi
AoF	: Altorientalische Forschungen
Brah.	: Brahmi
bkz.	: bakınız
Böl.	: Bölüm
CAJ	: Central Asiatic Journal
çev.	: Çeviren
Gök.	: Göktürkçe
G.Ü.	: Gazi Üniversitesi
Haz.	: Hazırlayan
JA	: Journal Asiatic
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
TDA	: Türk Dilleri Araştırmaları
TDAYB	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	: Türkiyat Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Tib.	: Tibet
UAJb	: Ural-Altaische Jahrbücher
UW	: Uigurisches Wörterbuch
Uyg.	: Eski Uygurca
yay.	: yayınları
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: P. Zieme'nin verdiği tablo	12
Tablo 2: G. Doerfer'in İncelediği Metinler Bazında Hazırladığı Geniş Ünlülerin Durumu	73

GİRİŞ

Tezimizde temel olarak A. v. *Gabain*'in **Eski Türkçenin Grameri** (2003) adlı eserinde Eski Uygur Türkçesi için ağız olabileceğini belirttiği fikirlerinin bir kısmı ele alınacaktır. Bu özellikler, kısaltmalar bölümünde verilen metinler bazında, bölgesel ve tarihsel olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Eski Uygur metinlerinin tamamının yer ve tarih bilgileri mevcut değildir. Şimdiye kadar aşağıda değinileceği üzere birkaç tarihlendirme çalışması yapılmıştır. Tezimizde ele alınan eserlerin tarihlerinde *F. Ağca'nın* (2006) ve *G. Doerfer'in* (1993) zaman zaman da *M. Erdal'ın* (1979) yaptığı tarihlendirme çalışmaları baz alınacaktır. Eserlerin yer bilgileri ise taşıdıkları yer işaretlerine ve kimi zaman da Eski Uygur Türkçesi alanında yapılan çalışmalardaki bilgilere dayanmaktadır. Buna göre, *palatal n*, *genizsillik yitimi*, *genişleme*, *vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumuna girip girmemesi*, *ilgi hâli eki*, *yükleme hâli eki*, *çıkma hâli eki*, *-gmA* ve *-gll sıfat-fiil ekleri* ile *gereklilik çekiminin* kullanımı ele alınacak olan ölçütlerdir. Nesturî sahasına ait metinlerin ve Brahmi harfli metinlerin dil özellikleri zaman sınırı nedeniyle burada ele alınmayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ AĞIZLAR HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Tezimizde temel olarak A. v. *Gabain*'in **Eski Türkçenin Grameri** (2003) adlı eserinde Eski Uygur Türkçesi için ağız olabileceğini belirttiği fikirlerinin bir kısmı ele alınacaktır. Bu özellikler, kısaltmalar bölümünde verilen metinler bazında, bölgesel ve tarihsel olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Eski Uygur metinlerinin tamamının yer ve tarih bilgileri mevcut değildir. Şimdiye kadar aşağıda değinileceği üzere birkaç tarihlendirme çalışması yapılmıştır. Tezimizde ele alınan eserlerin tarihlerinde *F. Ağca'nın* (2006) ve *G. Doerfer'in* (1993) zaman zaman da *M. Erdal'in* (1979) yaptığı tarihlendirme çalışmaları baz alınacaktır. Eserlerin yer bilgileri ise taşıdıkları yer işaretlerine ve kimi zaman da Eski Uygur Türkçesi alanında yapılan çalışmalarda bilgilere dayanmaktadır. Buna göre, *palatal n*, *genizsillik yitimi*, *genişleme*, *vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumuna girip girmemesi*, *ilgi hâli eki*, *yükleme hâli eki*, *çıkma hâli eki*, *-gmA* ve *-gll sıfat-fiil ekleri* ile *gereklilik çekiminin* kullanımı ele alınacak olan ölçütlerdir. Nesturî sahasına ait metinlerin ve Brahmi harfli metinlerin dil özellikleri zaman sınırı nedeniyle burada ele alınmayacaktır.

Eski Uygur Türkçesinde ağızları belirleme girişimleri ilk olarak, *W. Radloff*, *Baskakov*, *S. Malov*, *Şçerbak* ve A. v. *Gabain* tarafından yapılmıştır, ancak ortaya konulan değerlendirmelerden en çok A. v. *Gabain*'inki kabul görmüştür. Eski Uygur Türkçesindeki ağızlarla ilgili mevcut bilgiler, adları geçen araştırmacıların daha genel bir başlık altında, Eski Türkçedeki ağızlar ve dil değişimleri ile ilgili çalışmaları yanı sıra, Eski Türkçe ve Eski Uygur Türkçesindeki tarihlendirme çalışmalarında yeri gelince dile getirilen görüşler ve spesifik araştırmalardaki notlar ve yorumlardan oluşmaktadır.

A. v. Gabain (1938) ¹, **Briefe der uigurischen Huen-Tsang Biographie** adlı çalışmasının notlar kısmında kendisinin ifadesiyle bazı görüşlerini değiştirerek çıkış noktası *ny-*, *-ny-* sesi olmak üzere, Uygur Türkçesinde önce *anıy* ve *ayıy* ağızlarının, daha sonra da Brahmi ağızlarının özelliklerini kaydetmiş, *anıy* ve *ayıy* ağızlarının özelliklerini sekiz madde hâlinde aşağıdaki şekilde vermiştir:

1. *-ny-* sesi bir ağızda *-y/-y*, bir ağızda *-n/-n* olmuştur: *anyiy* 'kötü, çok', *-qīnya* 'güçlendirme eki', *qony* 'koyun', *köny-* 'yanmak', *qanyu* 'kim', *qanyaq* 'yağ', *qītany* 'Çin', *čiyany* 'fakir', *yany-* 'yaymak', *tany* 'tavuk' (?), *könyä* 'kova', *sany-* 'delmek' ve *qunyaš* 'güneş' (Gabain, 1938: 25). *y* olanları *ayıy*, *n* olanları *anıy* ağızları olarak adlandırmıştır.

2. *ayıy* ağızında *-°p* zarf-fiili hâkimdir, *anıy* ağızında *-°pan* kullanılır. *-pan* ekinde *+n* aracılığı ile genişleme görülür.

3. *anıy* ağızında vasıta hâli sadece *-in* ile değil *-un* ve *-an* ile de yapılır.

4. *anıy* ağızı bulunma ve ayrılma hâli için *-ta*, *-da* ekini kullanmıştır. *-d'in*, *-t'in* eki sadece *tört-din sīngar* yapılarında görülür (Gabain, 1938: 26).

5. *ayıy* ağızında geçmiş zaman *-dīm* ya da yuvarlak ünlüden sonra *-dum* şeklindedir. 3. kişide sadece *-ī* ünlüsü vardır. Diğer ağız, *-dam*, *-dang* biçimlerine sahiptir. 3. kişide *-u* da gösterir. Teklik 2. kişi için *anıy* ağızında *-dīng* yerine *-dīy* vardır.

6. *anıy* ağızında emir çekiminde *a* ünlüsü hâkimdir, *-ing* ve *-alīm* yerine *-ang* ve *-alam* kullanılır.

7. *anıy* ağızının iyelik eklerinde *-miz* ve *-ingiz* yerine *-amaz* ve *-angaz* şekilleri görülür. 3. kişi yükleme hâli *-īn* yanında *-an*'dır.

8. *-yuluq* gereklilik biçimi, sadece *anıy* ağızında *-sīq* ekiyle ifade edilir (Gabain, 1938: 26).

¹Bundan önce, A. v. Gabain'in ilk olarak W. Bang ile birlikte TT I'deki *ašnukina* ve *amtikina* okumalarına dayanarak Eski Türkçenin ilk dönemlerindeki *ñ* sesinin çoğunlukla Oğuz Türkleri tarafından yazılan Mani metinlerinde *n*, fakat diğerlerinde temel olarak *y* olduğunu ileri sürdükleri belirtilir. Ancak M. Erdal, W. Bang ve A. Gabain'in ifadesinde bir çelişki olduğunu; çünkü söz konusu metnin Mani metni olmadığını kaydetmiştir (Erdal, 2004: 33, 47. dipnot). Nitekim bu kelimelerin okunuşu, aşağıda değinileceği gibi tartışmalıdır.

A. v. Gabain, *qiya*'nın Uygurca, *qina*'nın da Mani metinleri için özellikle de Oğuzca için tercih edildiğini, Mani metinlerinin hepsinin gerçekten tamamen aynı ağızla yazılmadığını, anıtların dili dışında, söz konusu üç farklı ağzın İslam öncesi Orta Asya'daki yazıtlarda izlerinin tespit edilebildiğini (Gabain, 1938: 25), *anıy* ve *ayıy* ağızlarındaki özelliklerin arasında kesin bir kararın olmadığını, daha çok ağır basan özelliklerin tespit edilebileceğini belirtmiştir². Ayrıca A. v. Gabain, ağızlarla ilgili görüşlerini "ağız izleri" ifadesi ile dile getirmiş, ilk önce *anıy* ve *ayıy* ağızları ifadesini kullanmış, daha sonraki çalışmalarında n ve y ağzı diye adlandırmıştır.

D. Sinor (1939), A. v. Gabain'in görüşlerine katılmakla birlikte, Brahmi harfli metinlerin dilini *ayıy* lehçesine yerleştirmiş; söz içi ve söz sonu b sesinin durumunu, *anıy* ve *ayıy* lehçeleri açısından ayırıcı bir özellik olarak almıştır. Buna göre, *anıy* lehçesindeki söz içi ve sonu b sesi, *ayıy* lehçesinde v olmuştur. Ayrıca, D. Sinor, *ayıy* lehçesinin Uygurca olmadığını düşünür ve Turfandaki Türk nüfusunun dili olması nedeniyle *ayıy* lehçesi için "Turfan dili" tabirini kullanır (Sinor, 1939: 358).

S. Çağatay (1943), n ve y olmak üzere iki ağzın izlerinin kesin olarak tespit edilebildiği kanaatindedir. Öte yandan Gök. *anyıg* Uyg. *ayıg* ile birlikte, Gök. *kubrat*- Uyg. *kuvrat*-, Gök. *bing* Uyg. *ming* gibi farklılıkların da aynı devrin iki şivesi gibi görülmekte olduğunu belirtmiştir (Çağatay, 1943: 9).

A. v. Gabain, **Alttürkische Grammatik**³ adlı kitabında ağızlarla ilgili görüşlerine yeni birkaç özellik daha eklemiş, Nesturî sahasındaki metinlerde gördüğü söz dizimsel farklılıklara da değinmiştir. Buna göre A. v. Gabain, Eski Türkçedeki ağızları, *y Ağzı*, *Kitabelerin Ağızları*, *n Ağzı*, *Brahmi Yazmalarının Ağızları* ve *Hristiyan Yazmalarının Özellikleri* başlıkları altında toplamıştır. Kitabelerin ağızları ile ilgili olarak, dil bakımından tam bir birlik

² Es herrscht in den Texten keine scharfe Scheidung zwischen den Merkmalen des *ayıy* und des *anıy* Dialekts. Doch können wir ein Überwiegen eines der beiden jeweils feststellen (Gabain, 1938: 26).

³ Burada Türkçe çevirisinden alıntı yapılmıştır (bkz. Kaynakça, Gabain, 2003).

göstermediklerini, bundan dolayı da muhtemelen ağız bakımından farklı olduklarını kaydetmiştir. Kitabelerde, *w* sesini ifade eden hiçbir yazı işareti yoktur; bu ses burada henüz *b*'dir: *sub* 'su', *kubrat*- 'toplamak'. Ancak, A. v. *Gabain*'e göre, Runik alfabedeki *b1* ve *b2* işaretleri; *k* işaretinin *h*, *z* işaretinin de *j* için kullanılması gibi, aynı zamanda *w* ses değerine de sahip olabilirler (Gabain, 2003: 127). Ayrıca, *ben* ve *bin* kelimeleri, *bän* ve *bing* veya *bing'*dir; fakat bazı kitabelerde *män* ve *ming* şekilleri de vardır (Gabain, 2003: 2).

Tespit ettiği ağızların özelliklerini A. v. *Gabain*, AG'de aşağıdaki şekilde belirlemiştir.

1.1. n AĞZININ ÖZELLİKLERİ

Mani yazmalarının çoğu ve bazı Runik harfli yazmalar bu ağızın izlerini taşır.

1. Kitabelerdeki *ny* bu ağızda *n* olmuştur. *Kaşgarî*, aynı ses atlamasını, Argucada da tespit etmiştir (Gabain, 2003: 127).
2. *-i*, *-i* 'nin yerine bağlama ünlüsü olarak ve bazı kelime tabanlarının birinci hecesinin dışında *a*, *ä* bulunur: *+an* vasıta hâli, *-tam* 'görülen geçmiş zaman' (*Kaşgarî*'ye göre bu Oğuzcadır), *+amaz*, *+angaz*, 1. ve 2. çokluk şahıs iyelik eki; *+ağ* yükleme hâli, *-ang*, *-alam*, emir-dilek ekleri, *-ap* zarf-fiili, *+lağ* sıfat yapan ek; *agaz* (ağız yerine).
3. Vasıta hâli dudak uyumunun tesiri altında kalabilir: *+un*.
4. Çıkma hâli *+DA*'dır.
5. Ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki *+Ing*'dir.
6. Görülen geçmiş zaman çekiminde teklik 2. şahıs kitabelerdeki gibi bazen *-t°ğ* ile ifade edilir. Kitabelerde, bu zamanın teklik 2. şahıs kısmen *-t°ğ*, *-t°ğ°z*'dir (*Kaşgarî*, bazı Arğu⁴ ağızlarında *-d°ng* yerine -

⁴"Divan'da *arğu* sözcüğünün 'iki dağ arasındaki vadi' anlamına geldiği ve bu nedenle *Talas* ile *Balasagun* arasındaki yerlere *Arğu* dendiği ifade edilir. Divan'daki bu açıklama, *Arğu* adının sırf yaşanan yerden dolayı bu bölgedeki Türklere ad olduğunu düşündürmektedir. Divan'dan hareketle,

duġ dediklerine dikkat çeker), buna uygun olarak da teklik 2. şahıs iyelik çekimi yer yer +[°]*ġ* ile ifade edilir.

7. Gereklilik çekimi için *-slg* eki kullanılır, *Kaşgarî*'ye göre Oğuzların bazılarında da bu şekil vardır.
8. *-[°]pAn* zarf-fiil eki kullanılır.
9. *-[°]gll* sıfat-fiil ekinin yanında *-[°]gmA* eki de kullanılır.
10. *erinç*, *erki* yerine tercih edilir.

1.2. y AĞZININ ÖZELLİKLERİ

Budist veya Mani metinlerinin büyük bir kısmı ve pek çok yazma bu ağza girer. A. v. *Gabain*'e göre, sapmalar kaide teşkil edecek şekilde değildir. Yalnız bazı metinlerde bazı ağızların ağır bastığı tespit edilebilir (*Gabain*, 2003: 2).

1. Ayrılma hâli +DIn ekiyle yapılmaktadır.
2. Ünsüzlerden sonra ilgi hâli +*nIng*'dir.
3. Görülen geçmiş zamanın teklik 2. şahsı +[°]*ng*'dir, yani *-t[°]ng*, *-t[°]ng[°]z*.
4. Vasıta hâli dudak uyumunun tesiri altında değildir.
5. Sıfat-fiil eki olarak daha çok *-[°]gmA* eki kullanılmıştır.
6. Zarf-fiil eki olarak sadece *-[°]p* eki kullanılmıştır. Kitabelerde *-[°]p* ve bunun yanı sıra *-[°]pAn* da sık sık kullanılır.
7. Gereklilik çekimi *-(gU)Uk* eki ile yapılır.
8. *erinç* yerine *erki* kullanılır (*Gabain*, 2003: 2-3).

Argu coğrafyasının Batı Türk topraklarından, *İspicap-Taraz-Balasagun* üçgeninde bulunduğu çıkarılır" (*Karahan*, 2009: 69). Argularla ilgili tarihî bilgiler çok sınırlıdır ve haklarında farklı bilgiler mevcuttur. 11. yy'da Karahanlı ülkesinde yaşayan iki dilli Türkler oldukları (*Karahan*, 2009: 38) belirtildiği gibi, Divan'daki verilerden hareketle Türk olmadıklarını düşünenler de olmuştur (*Karahan*, 2009: 68). Arkeolojik veriler ise *Argu-Talas* ve *İli* boylarının tarihte Türkişlerin ağırlıklı merkezi olduğu yönündedir (Gömeç, 1999: 52).

1.3. BRAHMİ YAZMALARININ AĞIZLARI

A. v. Gabain, 1938 tarihli çalışmasında Brahmi ağızlarını üçüncü bir ağız olarak kaydetmiş ve yalnızca, ikinci hecede o, ö seslerinin bulunabilmesi ve ilk hecede p- ünsüzünün yer alması özelliklerine değinmiştir (Gabain, 1938: 37). AG'deki kayıtları ise aşağıdaki gibidir:

1. Bu ağızda uzun, kısa ve indirgenmiş ünlüler ayırt edilmiştir: *a: dhaš* 'arkadaş', *tā: g* 'gibi', *māñin* 'benim', *ma: n'a* 'bana', *+tā* 'bulunma hâli', *-ma* 'olumsuzluk eki', *-mā: k* 'mastar eki', *-da: ci* 'isim fiil eki'. Müteakip imlâ şekilleri, muhtemelen indirgenmiş ünlüleri gösterirler: *ḡaphigi* 'kapısı', *+līg* (+lîğ yerine) sıfat eki, *šimnu* 'şeytan', *kṣi* 'kişi', *yña* (yana yerine) 'yine', *kröp* 'görüp', *trup* 'durup', *pluñc* 'kazanç', *ḡlinñc* 'iş', *ptig* 'kitap'.
2. *ā:*, *ā* ve *i*'nin yanında bir de *e* vardır: *eš* 'eş', *yeg* 'yeğ, daha iyi', *eyem* 'sıra', *yerteñçö* 'dünya', *tethtse*, *tethsi* 'öğrenci', *kertö* 'hakikat, doğru', *te-* 'demek'.
3. Dudak uyumu bu yazmalarda da açıkça görülür.
4. Birinci hecenin dışında da o, ö yer alabilir: *süzök* 'arı, temiz', *āgsö-mā: z* 'eksilmez', *kön'lömiñ* 'gönlümü', fakat *könli* 'gönlü'; *könlömnön* 'gönlümün'; *olorop* 'oturup', *oloror* 'oturur', *tolo* 'dolu'.
5. Bir yerde *au* diftongu tespit edilmiştir: *adhauh* (oduğ yerine) 'uyanık'.
6. Ön seste p- hâkimdir, ancak bu özellik Nesturî mezar taşlarında da görülür, bazı yazmalarda da bh- bulunur.
7. d- ve g- ön seste bulunmaz (A. v. Gabain, ör-ö *dur* 'ayağa kalkmak' örneğini verir ve bir birleşik kelime olarak görüldüğünde de, d'nin bir ön ses olarak kabul edilemeyeceğini belirtir). Sık sık geçen *tip tidi* 'dedi' deyimini, Uig. II'de yer yer *tipditi* şeklinde de görülür. *tidi/diti*, tek başına bir kelime olarak hissedilmiş olsa, ortaya çıkmaması gereken bir göçüşmedir (Gabain, 2003: 127).
8. k ve ġ yerine yer yer h yazılır: *hari-* 'yaşlanmak, kocamak', *azih* 'azı', *tašha: ru* 'dışarı', *-mā: h+ih* 'mastar ve yükleme hâli eki', *-hûluḡ*, *-ḡuluḡ*'un bir başka şekli.

9. Bazen ç'ye tekabül eden yerde, c yazılır; Sanskritçelerin çeviri yazısına uygun olarak, bu iki işaret c ve j ile gösterilir: *a:ltum̐ji* 'altın işleyicisi', *kā:sig+jā* 'sıraya göre, sırasınca', *-tā:ji* 'isim-fiil eki', *jihsapath* < Skr. śikṣa:pada 'emir ve yasaklar'.
10. *ny* sesi *y* ağzında olduğu gibi *y* şeklindedir: *ka:yu:* 'kim', *aṣṣīya* 'azıcık'.
11. *z*, yer yer *s* olmuştur: *ya:linus* 'yalnız', *asu* 'yahut' (fakat sürekli *ū:zā:* 'üzerine'), *sislār* 'sizler', *polsoṃ* 'olsun' (-ma:zum̐ yanında).
12. *d*, ünlüler arasında değişik şekillerde yazılmıştır: *adın* yerine *atiṃ*, yahut *adhim̐* 'başka'⁵.
13. Yan yana bulunan ünsüzlerin yazılışında belirli bir kural yoktur: *ātkū* (ayrıca *ädgū*) 'iyi', *pliksista:*, *pligsiz* (ayrıca biligsiz +dā, yahut + tā) 'bilgisizlikten, cahillikten', *adhlig* (ayrıca atlıg) 'adlı', *ḡilḡuluḡ* 'kılmak için', *ūklitkūlūk* 'çoğaltmak için' (ayrıca çoğu zaman -ḡuluḡ).
14. Bazı ünsüzler, Brahmi yazısıyla yazılmış Sakaca metinlerde olduğu gibi çift yazılır: *arttoḡ* 'artık, fazla, daha çok' *ḡattih* 'katı, sert', *+lā:rri* '+ları'.

A. v. *Gabain*, Brahmi harfleri ile yazılan bu yazmaların yazım bakımından bir birlik arz etmediklerini, aynı kelime ya da aynı ekin aynı yazmada dahi değişik şekillerde yazıldığını, yukarıda kaydedilen yazım özelliklerinin fonetik değerlerinin araştırılması gerektiğini ve bu yazmaların genelde *y* ağzına yakın olduklarını kaydetmiştir (Gabain, 2003: 3-4)⁶.

1.4. HİRİSTİYAN YAZMALARININ ÖZELLİKLERİ

Az sayıda malzemenin olduğu bu yazmalarla ilgili olarak A. v. *Gabain*, çok az sayıdaki Hristiyanlıkla ilgili metinlerin, *y* ağzından biraz farklı olduğunu, muhtemelen bu metinlerin başka bir ağzın ürünleri olduğunu belirtmiştir. Bu yazmalarda, yüklem tümlecin önünde, hatta yönelme ve eşitlik

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Maue, 1984.

⁶ Brahmi harfli metinlerin yazıcıları ve Brahmi yazısının kullanımı hakkında ayrıca bkz. Gabain, 1964; Zieme, 1974 ve 1984.

ekinin önünde yer alır; yardımcı fiil olarak *är-* ve *bol-*'ın yanında sonradan yaygınlaşan *tur-* görülür (Gabain, 2003: 4).

A. v. Gabain, belli metinlerde belli özelliklerin ağır basmasının, eserlerin müstensihlerinin ait olduğu boyu göstermesi ve böylece tarihî ilişkiler üzerine ipuçları vermesi bakımından büyük değeri olduğunu, kimi zaman siyasî birlik ve felâketler boyları etkilerken, daha sonraları Uygurcada bir yazı okulunun mevcut farklılıkları ortadan kaldırmış olması ya da bir boyun siyasî üstünlüğünün diğer ağızları baskı altına alması ihtimallerinin söz konusu olduğunu da kaydetmiştir (Gabain, 2003: 2).

O. Pritsak (1963), “Das Alttürkische” adlı makalesinde Eski Türkçenin bir bozkır lehçeler üstü dilini yansıttığını, dalgalanmaların tek tek ağızların tam bir gruplandırmasını yapmak için yeterli olmadığını kaydetmiştir. O. Pritsak, bu çalışmasında iki eski Türk dilinden söz eder, Türkü dili (türkütische) ve Uygurca (Pritsak, 1963: 27). Ona göre, Runik sahadaki metinler kısadır ve dilsel olarak tekdüzedirler, bu nedenle kesin şeyler söylemeye izin vermezler (Pritsak, 1963: 28) ve O. Pritsak da Eski Türkçedeki ağızları iki gruba ayırır: A) n ağızları: a) Türkü dili (türkütisch) b) n ağızı c) birkaç Brahmi ağızı; B) y ağızları a) Uygurca b) birkaç Brahmi ağızı. Fonetik bağlamda, *n ağızının özellikleri*: 1) *ń > ń ~ n, 2) bağlama vokali Tkt*. ə *kältämäz* şeklindedir, 3) bazı eklerde i ~ ə > a görülür. *Y ağızının özellikleri* arasında ise fonetik bağlamda palatal n'nin y olmasını, bağlama ünlüsü olarak i'nin görev yapmasını, yükleme hâlinde i'nin korunmasını (*ayıyıy*) verir. Brahmi ağızlarında kısmen n ağızı ile uyumlu olacak şekilde bağlama ünlülerinin farklı görünüşleri olduğuna işaret eder. Bu sahanın ağız özelliği olarak da ilk hece dışında o, ö'nün görülmesini vurgular (Pritsak, 1963: 29). Morfolojik bağlamda ağız özelliklerini, Türkü dili ile Uygurca'yı karşılaştırarak vermiştir. Buna göre, Tkt. farklı topluluk ekleri Uygurca çoğul eki *-lar*; Tkt. ilgi hâli *-°ŋ ~ -° γ*, Uygurca *-n°ŋ*; Tkt. yükleme hâli *-əy*, Uygurca *-iy ~ ni*; Tkt.

* Türkütisch: Türküce

bulunma-ayrılma hâli *-da (-dan)*, Uygurca bulunma *-da*, ayrılma *-din*; Tkt. İyelik 2. kişi *-γ ~ -η*, Uygurca *-η*, Tkt. *-p, *pan*, Uygurca **p*; Tkt. geçmiş zaman sıfat-fiil *-miş/-maduk*, Uygurca *-yuk/mayuk (-miş/maduk)*, Tkt. *-yma*, Uygurca *-yli*; Tkt. *-s°q*, Uygurca *-yu(luq)*, Tkt. gelecek zaman *-daçı*, Uygurca *-yay*, Tkt. görülen geçmiş zaman 2. kişi *-d°γ, -d°γ°z*, Uygurca *-d°η, -d°η°z*; Tkt. *erkli*, Uygurca *ärkän, ärki*, Tkt. *ulayu*, Uygurca *ulati*; Tkt. bitimli fiillerde çoğul yok, bitimli fiillerde çoğul Uygurcada var, şeklinde bir durum söz konusudur. Pek çok yerde kaydedildiği ve inceleme bölümünde de görüleceği üzere, O. Pritsak da Runik harfli metinlerin Türkü dili diğer yazı türlerindekiyle ise Uygur morfolojisi etkisi altında olduğunu da dile getirmiştir (Pritsak, 1963: 30). Söz dizimsel bağlamda da yazıtların dili ve yazmaların dili şeklinde bir ayırım yapmıştır (Pritsak, 1963: 30).

A. v. Gabain (1964) "Alttürkische Schreibkultur und Druckerei" adlı makalesinde ilk görüşlerine ek olarak *+sır-* ve *+luyum* biçimlerinin kullanımı, dönüşlü fiil yerine yalın kelime *öt-* (ötün- yerine) *yaş-* (yaşın- yerine) tercihlerini de ağızsal özellikler olarak kaydetmiştir (Gabain, 1964: 20). Budist metinlerdeki doğru yazımın aksine, Maniheist metinlerde az gelişmiş bir Türkçe ve ağızsal özellikler olduğuna dikkat çekmiştir. Öte yandan, daha sonraki devirde de sapmalar olduğuna değinerek, Arat 1987'de (bk. Kaynakça) *+nı, -madın > -mayın*, diğer metinlerdeki *adın* kelimesinin yerine *özge, öd* yerine *çay*, söz içi ve söz sonu *t, d* ile *s, z* değişimlerini ve KP'deki *-sa, silär, bilä* örneklerini ağız sapmaları olarak kaydetmiştir (Gabain, 1964: 184).

N. Poppe (1965), Eski Uygur Türkçesinden öte, Eski Türkçenin kesin olarak tek bir dil olmadığını, *y/n/ñ* denklikleri üzerine kurulmuş üç ağzın varlığının kimi bilim adamlarına göre temellendirildiğini kaydetmiştir (Poppe, 1965: 59).

P. Zieme (1969), **Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaischtürkischen Turfantexte** adlı doktora tezinin "Das Manichaisch-

Türkische Dialektische Verhältnisse" bölümünde, Mani sahasında yazılan metinlerde ağız özelliği daha doğrusu, ağız izleri olarak şu özellikleri kaydetmiştir:

1. Köktürkçedeki *ñ* fonemi, Mani sahasında, *ñ*, *n* ve *y* şekillerinde görülür. Bazı kelimelerde de yalnızca karakteristik olarak *y* vardır.
2. Sadece bir yazmada *ş* fonemi Türkçe kelimelerde tamamen yok olur. Mani alfabesinde *ş* ve *s* için ayrı harfler olduğu hâlde *ş* için de bu metinde *s* harfi kullanılır. Ancak, *P. Zieme*, burada bu özelliğin, Mani sahasına ait söz konusu diğer ağız özellikleriyle ilgili olmadığını vurgular⁷.
3. Metinlerin bir kısmında /I, U/ biçim birimleri, dudak sesi olmayan ünlülerden sonra da *A = a*, *ä* varyantlarıyla görülür.
4. *Huastuanift*'in M yazması /I, U/ sınıfına ait birkaç biçim biriminin sadece dudaksız çeşitlerini gösterir. Bu daha çok ağızsız bir etki olarak açıklanabilir.
5. Çok sayıda Mani metninde vasıta hâli eki *-Un* şeklindedir. Birkaç el yazmasında ise, bu biçim birim sadece iki çeşidiyle yer alır: *-(I)n*.
6. İlgi hâli eki, *+nXng* iken iki metinde ise *+Xng*'dir.
7. 2. kişi iyelik eklerinde ve geçmiş zamanın kişi eklerinde Mani metinlerinde *+(X)ñ/(X)ñ+Xz* görülür, sadece bir kez yazıtlarda mutata olan biçim yani *-(X)g* vardır (U 231 r 7).
8. Birkaç metinde bulunma eki *-DA*'nın ayrılma hâli işlevi ile de kullanılması karakteristiktir. Beraberinde *-DAn* eki de görülür.
9. Gereklilik biçimi *-sXk*, diğer bütün metinlerde *gu ~ gUIUk* kullanılırken sadece *Huastuanift*'te 8 kez geçmektedir.
10. *-XgmA* ve *-XgII* eklerinin kullanımında ağız farklılığı olduğu belirtilirken *P. Zieme*, *-XgmA* için 26, *-XgII* için 73 örnek tespit etmiştir. Metinlerin büyük bir oranında sadece *-XgII* eki geçer, bir yazmada sadece *-XgmA* (M II 9-11), geriye kalan metinlerde hem *-gmA* hem de *-XgII*

⁷ Bu mesele ilgili olarak ayrıca bkz. Caferoğlu, 1972; Stachowski, 1998.

görülür. *P. Zieme*, bu tespitlerine göre de söz konusu özelliğe sadece “kısmen ağızsal farklılık” olarak bakabildiğini belirtir.

11. *-gUçl* ve *-DAçl* sıfat-fiilleri, Kaşgarî'ye göre farklı ağızsal özellik olsa da, pek çok metinde iki biçim de birlikte kullanıldığı için, bu ayrım Turfan yazmalarında açık değildir. *P. Zieme*'ye göre, bu eklerin dağılımı da kısmen ağız özelliği olarak değerlendirilebilir. *-DAçl* gelecek, *-gUçl* ise sadece şimdi anlamına sahiptir, bu bağlamda aralarında daha ziyade anlam farkı vardır.

12. Turfan yazmaları dâhilinde, *-XpAn* ekinin varlığı Mani metinleri ile sınırlıdır. *-XpAn*, *-Xp* ile beraber sık görülür, fakat yalnız da görülebilir (*P. Zieme*, 1969: 173-179).

Tablo 1: *P. Zieme*'nin verdiği tablo

I	II	III
N	A	Y
<Ü>	<A> - <Ü>	<Ü>
< nÜn >	< nÜn >	< nÜn >
< (Ü)n >	< (Ü)n >	< (Ü)n >
< (Ü)n >	< (Ü)n >	< (In) >
< DA >	< DA >- < DAn >	< DIn >
< sUk >	< gU > - <gU + lUk	< gU > - < gU + lUk
< (Ü)pAn >- < (Ü)p >	< (Ü)p >	< (Ü)p >

(*P. Zieme*, 1969: 182)

Böylece *P. Zieme*, Mani metinlerini, I. grupta n-ağzı ve Huastuanift; II. Grupta A-ağzı, M I7-17, M III nr. 6, ME I; III. Grupta y-ağzı TT III, ME IV, TT IX şeklinde üç önemli alt grupla betimler. *P. Zieme*, yukarıda tablo hâlinde belirttiği özelliklerin belli metinlerde farklı biçimlerle karışmış bir şekilde görüldüğünü, bu nedenle kendisinin, ağızlardan ya da dillerden ziyade ağız

izlerinden bahsetmeye eğilimli olduğunu vurgular⁸. Öte yandan, birkaç Mani metni Turfan Türkçesi özellikleri gösterirken Mani metnlerinin bir kısmı da Göktürkçe özellikleri gösterir (Zieme, 1969: 173).

Sadece Mani sahasının ağız özelliği olduğu iddia edilen sekiz özellik, "Zur Einigen Fragen Der Bearbeitung Türkischer Sprachdenkmäler" adlı makalede, G. Hazai ve P. Zieme (1970) tarafından ele alınmış ve o tarihte incelenmiş olan Mani metnlerine istatistiksel bir yaklaşımla özelliklerin tutarlılıkları, her özelliğin karşıt örneği ile olan dağılımına göre değerlendirilmiş ve söz konusu ağız belirtilerinin dengeli bir dağılım göstermediği kanaatine varılmıştır. Ayrıca, daha önce P. Zieme'nin 1969 tarihli doktora tezinde de üzerinde durduğu s ve ş seslerinin yazımı hususundaki tutarsızlığa da işaret edilmiştir. Mani yazısında s ve ş seslerinin her biri için ayrı bir harf olduğu hâlde, bir metinde ş için de sadece s harfinin kullanıldığı, şayet bu bir ortografik sorunsal olursa neden İranî kökenli kelimelerin yazımında ş için s harfinin kullanılmadığı sorusunu gündeme getirmişlerdir. Söz konusu özellikleri, kesin standartlaşmış eğilim olarak açıklamak yerine, bölgesel ya da zamansal farklılıklar olup olmadıklarını ele almaya ve bu hususta karar vermeye çalışma taraftarıdır; bu çalışmanın yapıldığı tarih bazında, bütün metinlerin tarihlendirilmemesinin de bunu güçleştirdiğini belirtmişlerdir (Zieme & Hazai, 1970: 132). Eserler hem bölgesel hem de kronolojik olarak çok çeşitli bir manzara sergiler, bu nedenle de eserlerin kültürel birliği ile dilsel birliği karıştırılmamalıdır⁹. Bu çalışmada, *n* ağzına isnat edilen özelliklerin dengeli bir dağılım göstermediğini, *ny-*, *-ny-* > *n* sesinin durumu, bulunma hâli ve gereklilik ekinin seyri dışında diğer özelliklerin neredeyse daima karşıt örneklerle birlikte görüldüğünü, ağız özelliklerinin sadece *iz* şeklinde olduğunu ortaya koymuşlardır. Öte yandan

⁸ Wir müssen aber betonen, dass diese Merkmale in den übrigen Texten auf verschiedene Weise gemischt auftreten, sodass wir geneigt sind, eher von Dialektspuren, als von Dialekten oder Sprachen zu sprechen (Zieme, 1969: 182).

⁹ Die Denkmäler dieser Schriftlichkeit zeigen aber-sowohl territorial als auch chronologisch gesehen- ein sehr vielfältiges Bild. Deshalb darf man die kulturhistorische Einheit der Denkmäler mit der sprachlichen Einheit der Denkmäler nicht vermischen (Zieme & Hazai, 1970: 130).

Zieme & Hazai, *n* ve *y* ağızlarının karakterize edilmesinde kullanılan özelliklerin büyük sınırlamalara ihtiyacı olduğu sonucuna da varmışlardır (Zieme & Hazai, 1970: 139).

Z. Korkmaz (1975), "Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler" adlı makalesinde, Eski Uygur Türkçesinde ağız özelliği olarak alınan ve alınabileceği tartışılan, *y-* türemesi, *b- > m-*, *ng > ñ* değişimi, *-dAn* ayrılma hâli ekinin kullanımı, ilgi hâlinin ünsüzlerden sonra *-Ing* şeklinde yer alması, *-rA*, *-rU*, *-gArU* eklerinin kullanımı, Emir çekiminin teklik 2. şahsında fiillerin yalın hâllerinin, çokluk 2. şahsında da *-Ing* ekinin kullanılması, *-sXk* gereklilik biçimi ve *-pAn/-pAnIn* eklerinin Oğuzca belirtiler, metinlere özgü bir Oğuz lehçesinin değil ama, bir konuşma dili olarak Oğuzcanın sızması şeklinde alınabileceğine işaret etmiştir. *Z. Korkmaz*, Köktürk yazıtları, Yenisey Yazıtları ve *n* ağız eserlerinde söz konusu hususların daha yaygın olduğunu, Uygurcanın diğer eserlerinde giderek silindiğini belirtmiştir. *Z. Korkmaz*'ın bu makaledeki hareket noktası Divan'daki kayıtlardır¹⁰.

M. Erdal 1979'da, "The Chronological Classification of Old Turkish Texts" adlı makalesinde, ağız meselesinin kronolojik sınıflandırma temelinde ele alınması gerektiğini dile getirmiştir. Çünkü belki de söz konusu ağızlar, sadece belli dönemlerde kendi özel biçimlerine sahip olmuş olabilirler (Erdal, 1979: 175). *M. Erdal*'a göre, gerek *A. v. Gabain* gerekse *O. Pritsak* tarafından yapılan ağız çalışmaları denemelerinde pek çok doğru gözlem mevcuttur, ancak bu meselenin daha fazla açıklamaya ihtiyacı vardır (Erdal, 1979: 151-152).

L. Y. Tuguşeva (1974)'ya göre, Uygurcada terimlerdeki tutarsızlıklar Uygur topluluğundaki edebî ve halkın kullandığı dilin farklılıklarını göstermektedir. Edebî dil çok farklıdır, ama bununla birlikte bazı eserlerde

¹⁰ Divandaki kayıtların her zaman güvenilir olamayabileceği bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiş: "Most of the information supplied by *Kāşgarī* on the dialects has not yet been matched with modern and comparative data " (bkz. Erdal, 2004: 8). Tarihî veriler açısından da bir takım çelişkiler tespit edilmiştir (Schönig, 2004: 35-56).

“basitleştirilmiş” biçimler de yer alır: -ya, -sA, *silär*, *kärgäk* ve *sapsi* (Altun Yaruk) gibi. Ona göre, eserlerdeki dalgalanmalar değişik sebeplerden ileri geliyor olabilir ve bunlar sadece tahminlerle ifade edilmektedir (Tuguşeva, 1974: 118).

L. Clark (1975), 13. 14. yy'lara tarihlendirilen sivil dokümanların dil özelliklerini konu alırken, G. Doerfer'in (1993) de tarihlendirmesinde sıklıkla değiştiği gibi, Karahanlı edebî dilinin dilsel etkisinin olasılığına, 11. yy'dan beri Kaşgar'daki ve bu hanedanlığın diğer merkezlerindeki varlığı ile Batı Türkistan'ın Karahanlıları ile Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasındaki kültürel ve ekonomik ilişkilere, ikisinin de ortak bir Karluk etnik temelinden gelmesine dikkat çekmiştir. Ayrıca her ne kadar muhafazkâr edebî bir dil söz konusu olsa da ileri biçimlerin ya da konuşma dilinin etkisi olasılığına ve standart, edebî, konuşma dili ya da idiolekt, sınıf, şehir gibi etkenlerden kaynaklanan olasılıklara da işaret etmiştir¹¹. Nitekim, konuşulmayan bir dilin ağızsal özelliklerini tespit etmenin en güç yanı da bu ihtimallerin bir aradalığıdır.

D. Maue ve K. Röhrborn (1984), “Ein Buddhistischer Katechismus in alttürkischer Sprache und Tibetischer Schrift” adlı makalelerinde, P. Zieme ve G. Haza'nın yukarıda verilen çalışmalarını titiz bulmazlar. n ve y ağzı için verilen özelliklerin dağılımına dikkat çekerek Mani eserleri içinde n ağzına atfedilen özelliklerin çok az bir kısmını taşıyanların da olduğunu belirtirler (M I 23-29) (Maue & Röhrborn, 1984: 77).

J. P. Laut (1986), **Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler** adlı doktora tezinde, metinlerde ağız özelliklerinin izlerinin söz konusu olduğunu dile getirmiştir (Laut, 1986: 61). *Maitrisimit*'in

¹¹“There is the possibility of an influence from the spoken language...a possibility that involves such complex questions as by what standard could we judge what is a “spoken” and what a “literary” feature or from what specific “spoken” dialect and type (idiolect, class, city, exct. nomadic) dialect such a feature arises, a factor further complicated by the mobile atmosphere obtaining in the trade centers of East Turkestan.” (Clark, 1975: 120-121).

de bu bağlamda özel bir yere sahip olduğuna, n ağzına yakın özellikler taşıdığına, hatta n ağzına ait olarak da tanımlanabileceğine değinmiştir (Laut, 1986: 60). *P. Laut*'a göre, metinlerdeki karışık biçimler için bir açıklama verilemez, Mani metinlerinin incelenmesi ve revize kopyaların tekrar çalışılması gerekmektedir (Laut, 1986: 61). Ayrıca, metinlerde ağız olarak görülen özelliklerin kimi de aynı eserin eski ve yeni kopyaları ve yazıcıların bundaki etkisi ile ilgili de olabilir (Laut, 1986: 61)¹². Öte yandan *P. Laut*'un söz konusu çalışmasındaki en önemli kayıtlarından biri de *Maitrisimit*'in *Sengim* nüshasında geçen genizsillik yitimi örneklerini ortografik bir mesele olarak ele almasıdır (Laut, 1986: 71).

K. Röhrborn (1983), "Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine"¹³ adlı makalesinde, metinlerde NY, Y ve N imleri ile gösterilen eskicil -ñ'nin nasıl okunması gerektiğine dair fikirlerini belirtmiştir. *G. Clauson*'un yaptığı gözlemlere dayanarak, "n ağzı" yerine "ñ ağzı" ifadesinin daha uygun olduğuna işaret eder ve *K. Röhrborn* da, *G. Clauson*'un N iminin Maniheist metinlerde eskicil -ñ-'ye denk geldiği durumlarda yine -ñ- olarak yorumlanması gerektiği görüşüne katılır. Bu görüşe katılmasında, Eski Türkçe metinlerde yabancı ses grubu olan [tñ] ~ [dñ]'nin yazılışında görülen nöbetleşmeler de etkindir. *K. Röhrborn*, Uygurcada damaksıllaşmış -ñ- sesinin Y iminin arkasında da gizlenmiş olabileceği sorununa yönelir. Ona göre, -ñ-'nin Eski Türkçe metinlerde değişmiş ya da yaşatılmış olması ana konuyu oluşturmaz ve Eski Türkçenin ağızlarının sınıflandırılmasında bir ölçüt olarak kullanılmaya da elverişli değildir; Uygurcanın yazı dizgesinin yetersizliği nedeniyle sesbilimsel çözümünde belirsiz noktalar her zaman olacaktır ve Eski Türkçenin ağızlara ayrılmasında biçimbilimsel ölçütlere dönülebilir (Röhrborn, 2004: 133-138).

¹²“Es wurde versucht, die Abschrift von einer älteren Vorlage den nunmehr geltenden sprachlichen Normen anzugleichen. Die abweichenden Formen demnach als Reste einer älteren Sprachform, die spätere Abschreiber aus Pietät oder versehentlich übernommen haben, interpretiert werden. Ein solcher Vorgang ist umso Wahrscheinlicher, als Ähnliches auch bei der Redigierung älterer mongolischer Texte im 16./ 17. Jahrhundert zu beobachten ist” (Laut, 1986: 61).

¹³ Makalenin aslı, “Zu einem dialekt-differenzierenden Lautübergang im Altürkischen”, *Materialia Turcica*, 1981/1982, Cilt 7/8, 1983, s. 295-305.

S. Tezcan (1984), "Uygurca" adlı makalesinde, ağızlarla ilgili A. v. Gabain'in bilinen görüşlerine değindikten sonra (Tezcan, 1984: 142), *p-* 'nin başta yer almasının sadece Brahmi metinlerine ait bir özellik olabileceğini dile getirmiştir (Tezcan, 1984: 143)¹⁴.

Şinasi Tekin (1992) "Eski Türkçe" adlı makalesinde, A. v Gabain'in yukarıda ayrıntılarıyla verilen tespitlerine ilaveten, *n* ve *y* ağızlarını birbirinden ayıran özelliklere yeni maddeler eklemiş ve Eski Uygur Türkçesindeki ağızlar hakkında yapılacak bir çalışmada nelerin göz önünde bulundurulması gerektiği hususuna da dikkat çekmiştir; özellikle Göktürkçe ile bağlantılı, Göktürkçenin bazı özelliklerini Uygur Türkçesinin bazı özellikleri ile ilişkilendirerek çalışılması gerektiğini, ağızların sınırlarını kesin olarak çizmenin çok güç olduğunu, ancak belli ağız gruplaşmalarının ortaya çıkabileceğini kaydetmiştir¹⁵. Ş. Tekin, A. v. Gabain'in iddia ettiği *ny* sesinden gelişen söz konusu ağızların varlığını kabul etmiştir. Ona göre de, Göktürkçe ile Ötüken Uygurları devrinde Hoço'da en parlak devrini yaşamış olan Mani dini mensupları ve bazı Burkancıların eserlerine *n* ağızının hususiyetleri hâkimdir. Ancak bu ağız, gittikçe genelleşen ve bütün Burkancı Türklerin ortak yazı dilini teşkil eden *y* ağızı yanında sadece belli çevrelerin yazı diline esas olmuş, bir süre sonra da tamamiyle yazı dilinden çıkmıştır. Nitekim, Ş. Tekin, Uygurcanın, yazı ve din değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan ağız farklarını 10. 11. yy'larda bünyesinde erittikten sonra tek bir yazı dili hâlinde Moğol devrinin sonuna, hatta bazı bölgelerde 17. yy'a kadar Burkancı çevrelerin kültür dili olarak devam ettiğini not düşerek söz konusu ağızları da kültürel ve dinî değişimlerle ilişkilendirmiştir (Ş. Tekin, 1992: 77). A. v. Gabain'in kayıtlarına ek olarak *n* ağızı için, *ulayı*'nın *uladı* yerine tercih

¹⁴ Bu özellik Nesturî mezar taşlarında da tespit edilmiştir (bkz. Gabain, 2003: 3-4)

¹⁵"Eski Türkçede sınırları kesin olarak belirlenebilen ağızları tespit etmek çok güçtür. Bir yandan Köktürkçeye ait metinlerin azlığı, öte yandan Uygurcada değişmeyen bir yazı mektebinin ortaya çıkması, bu güçlüğü daha da artırmaktadır. Bununla beraber metinlerde görülen ses, şekil ve kelime ayrılıklarının yardımı ile bazı ağızları, ağız gruplaşmalarını yaklaşık olarak bulabiliriz." (Ş. Tekin, 1992: 72).

edilmesi¹⁶, bazı kelimelerin başında *y-* katmasının bulunması, *+s°z* ekinin ünlüsünün bazen düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olması, bazen *+d°n* ekinin ünlüsünün yuvarlaklaşabilmesi; *y* ağzı için *ulati*'nin *ulayı* yerine tercih edilmesi, geçmiş zamanda *-miş*, *-di* yanı sıra *-yük* ekinin varlığı gibi özellikleri eklemiştir. Uygurcada karşılaşılan yardımcı cümlelerin yüklemelerini çekimli fiil olarak kullanma eğiliminin de daha çok *n* ağzında görüldüğünü belirtir (bkz. Ş. Tekin, 1992: 72-77). Ş. Tekin, Brahmi ağzı ile ilgili olarak yukarıda kaydedilen ayrılıkların gerçekten bir ses değeri olup olmadığını, bunların bir yazılış özelliği mi yoksa gerçek ses değerlerini mi yansıttığını sorgular ve bu ayrılıklar yeni bir ağzın özellikleri olsa bile, bu metinlerin dilinin daha çok *y* ağzına yakın olduğunu kaydeder. Diğer yandan, Ş. Tekin, *Bulayık* ve *Şui-pang* adlı iki harabede bulunan Hristiyan yazmalarda ses ve şekil bilgisi yönünden bir hususiyet görülmediğini, cümlelerdeki unsurların sırasının alışlagelmişin dışında olduğunu vurgular. Normalde, cümle başı edatları ve bazı zarf tümleçleri, fail, nesne ve diğer tümleçler, yüklem sırası hâkimken bazı metinlerde sıra değişir (Ş. Tekin, 1992: 102). Yüklem, tümleç ve nesnelerden önce bir cümlede ise en başta gelmiştir. Ona göre, bu durumu metnin tercüme oluşuna bağlamak doğru olmaz, çünkü yabancı dillerden yapılmış Burkan ve Mani dinine ait eserlerde böyle bir durum manzum ve bazı özel deyişler dışında hemen hemen yoktur. Dolayısıyla Ş. Tekin'e göre, yüklem sona gelmeyip başta ve arada bulunmasını bir ağız özelliği olarak düşünmek doğru olacaktır (Ş. Tekin, 1992: 76-77). Ayrıca Mani metinlerinde yüklem isminin vasıta hâlinde olduğu örnekler de mevcuttur (Ş. Tekin, 1992: 102).

G. Doerfer (1993), **Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte** adlı eserinde, Eski Türkçe için bölgesel ve tarihsel bağlamda önemli bilgiler verip metinleri içeriksel olarak da değerlendirmiştir. Aşağıda ayrıntılarıyla değinilecek olmakla birlikte, G. Doerfer *+dAn* ayrılma hâlinin bir ağız özelliği olabileceğini, *+nl* ve *+(l)g* yükleme hâllerinin edebî

¹⁶ *Ulati*'nin kullanımı ile ilgili olarak ayrıca bkz. Moorlose, 1986.

metinler ile halk ağızı arasındaki bir ayrıma işaret edebileceğini belirtmiş; ünlü genişlemesi meselesine A. v. *Gabain*'in daha önce dile getirdiği kısalmış ünlü teorisi ile yaklaşmış, genişleme örneklerinden önemli sonuçlar çıkarmıştır (Doerfer, 1993: 127). Ağız ayrımlarının da daha 8. yy'daki metinlerde belirgin olduğunu - *bän* ~ *män*, *bardăgăz* (KT) ~ *bardănăz* (Ongin) gibi-; ancak daha sonraki ağız gelişiminin çok karışık bir tablo çizdiğini, bu nedenle de tek bir Eski Türkçeden söz etmeyi zorlaştırdığını düşünür (Doerfer, 1993: 1). Üstelik zor okunaklı metinlerin sayısı az değildir ve metinlerde progresif ve konservatif biçimler zaman zaman bir aradadır ve bu durumlarda da pek çok açıklama mümkündür (Doerfer, 1993: 14).

T. Tekin (1997), Brahmi yazılı metinlerde *u* ve *ö* ile yazılan bazı kelimelerin Tibetçe yazılı metinlerde *o* ve *ü* ile yazılmasının ilginç olduğunu bunun bir ağız farklılığını yansıtabileceğini belirtmiştir: Brah. ugur = Tib. ogur, (T. Tekin, 1997: 64).

V. Hamilton (1998), **İyi Prens ve Kötü Prens Öyküsü** adlı çalışmasında, genel bağlamda kabul gören ağızların varlığını sorgulamıştır. n'li ve y'li biçimlerin her ikisinin de bulunduğu yazmaları "karma bir ağız" olarak mı almak gerektiği sorusunu gündeme getirmiştir (Hamilton, 1998: 68).

S. Özönder (2002), Türk Runik harfli metinlerin dilinde görülen farklılıklara temas etmiştir. Bu metinlerde bir yandan zaman faktörünün ortaya çıkardığı farklılıkları, bir yandan farklı ağız özellikleri yansıtan, kişi ağızlarından, boy ağızlarına, edebî dil, hatta devlet diline kadar uzanan bir dil malzemesi olduğunu, Türk Runik harfli metinlerde, hem zamanın hem de coğrafyanın etkisi ile birden çok varyantın tespit edilebileceğini kaydetmiştir (Özönder, 2002: 486).

G. Clauson (2002), **Studies in Turkic and Mongolic Linguistics** adlı çalışmasında, Eski Uygurcadaki farklılıkları Göktürk yazıtlarının dili ile birlikte değerlendirmiştir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, G. Clauson, kendi

bireysel kullanımı ile, Runik harflerle yazılmış erken dönem metinleri, *Kül Tigin*, *Bilge Kağan*, *Tonyukuk*, *Küli Çor*, *Ongin Yazıtları*, Moğolistan'dan birkaç küçük yazıt (Orkun, 1936-41), *Yenisey Yazıtları*, *Talas Yazıtları*, *İrk Bitig*, A. v. *Gabain*'in *n* ağzı ile yazıldığını iddia ettiği metinler için "Türkü", geriye kalan ve Eski Uygur Türkçesi alanına dâhil edilen eserler için de "Uygur" ve "Uygur-A" ifadelerini kullanılır¹⁷. G. Clauson, Eski Türkçede ağızların oluşmaya başlamasını daha erken bir tarihe götürür. 2. yy'ın sonunda Güney Hun İmparatorluğunun çökmesinden sonra Kuzey Çin'e sığınan Türklerin ataları, 5. yy'ın başlarında Altaylara göç etmiş ve Altaylarda kalma süreleri boyunca da önce *Hsien-Pei* daha sonra da *Juan-Juan*'ların egemenliği altında yaşamış olan akrabalarından uzak kalmışlardır. Bu yüzden, 6. yy'ın ortasında bozkırlarda tekrar ortaya çıktıklarında, bozkırlarda kalan ve *Kaoçe*'lerin içinde yer alan akrabalarından daha arkaik ve daha farklı bir dil kullanmaları şaşırtıcı değildi. G. Clauson'a göre, 8. yy'da, birbirinden az farklı üç standart dil vardır. Türkü ve diğer iki grup arasındaki fonetik farklılıklar temel olarak bir ünsüz değişimini yansıtır ve kolayca gözlemlenebilir. Uygur metinleri arasında da küçük ünlü farklılıkları vardır. Türkülerde ve geri kalan Uygur metinlerinde diğer ünlülerin kullanıldığı yerlerde *a* ve *e* ünlülerinin yer aldığı birkaç Mani metni vardır (Clauson, 2002: 42), çok az sayıda Budist metinde de benzer olgu seyrek olarak görülür. Bu nedenle de iki dil *Uygur* ve *Uygur-A* olarak adlandırılabilir. *Uygur* ve *Uygur-A* arasındaki farklılıklar da birbirleriyle çok yakın bağlantıları olmayan kabilelerin dillerinden çıkmış farklılıklar şeklindedir. G. Clauson'a göre, bir olası açıklama da, Uygur-A'nın özelliklerinin 8. yy'ın ortasında Türküleri yok etmeden önce kuzeyde yarı izole bir şekilde yaşayan gerçek Uygurlar arasında oluşturulduğudur. Daha sonra *Uygur-A* yok olmuş, Uygur bozkırların ve *Sinkiang*'daki Türk nüfusunun hâkim dili olmuştur (Clauson, 2002: 43). Kendi tasnifine göre, TT III ve IX metinlerini de içeren metinlerin çoğu standart Uygur, diğerleri Uygur-A'dır. Huastuanift'i de içeren çok sayıda metin üçüncü bir ağızla yazılmıştır. Bu ağız, eski palatal *ñ* sesinin bazen *n*, bazen,

¹⁷ Ayrıca bkz. G. Clauson, 1972: xiii-xvi. G. Clauson, Uygur adını sadece bu alandaki eserleri değil dolayısıyla Moğolistan'daki eserleri de kapsayacak şekilde kullanır.

ny bazen de *yn* şeklinde yazılması özelliği ile belirgindir ve Köktürk yazıtları ve Runik harflerle yazılmış yazmalarla paylaştığı sesbilimsel ve dilbilgisel diğer özelliklere de sahiptir. Bunun bir Türkü varyantı olduğuna ve "Mani-Türkü" (Manichaeen Türkü) olarak adlandırılabilceğine dair küçük bir şüphe vardır. Genel olarak, Mani-Süryani yazısıyla yazılmış metinlerin çoğu "Mani-Türkü" (Bunlar, TT III ve IX 'deki en önemli istisnadır) ve Uygur yazısı ile yazılmış metinler de çoğunlukla *Uygur* ya da *Uygur-A* şeklinde ele alınabilir (Clauson, 2002: 117-118). G. Clauson'un önemli bir diğer kaydı, s ve ş yazımı ile b için p yazımı hakkındadır. Ona göre, bu tür yazımlar, söz konusu yazımların geçtiği metinlerin yazıcılarının Türk olmadığını ve Türkçeyi gerektiği gibi yazamadıklarını göstermektedir (Clauson, 2002: 117). Brahmi ağzlarının varlığı meselesinde ise, Brahmi harfleri ile yazılmış metinlerin hepsinin bir ikisinde *Uygur-A*'nın izleri görülmekle birlikte, *Uygur* dilinde yazıldığını, farklılıkların daha ziyade farklı yazıcıların eğitimsel niteliklerinden ya da etnik konumlarından kaynaklandığını düşünmüştür ve hepsinin olmasa da bazılarının Türk olmadığını kaydetmiştir (Clauson, 2002: 93). Brahmi alfabesinin Türkçe ünlü ve ünsüz sesleri yansıtmakta teorik olarak mükemmel, pratikte daha az tatmin edici bir araç olduğunu, metinlerde görülen sorunların yazıcıların yetenek eksikliğinden ya da dikkatsizliklerinden ileri geldiğini ifade etmiştir. G. Clauson, Türkçe seslerin Brahmi alfabesi ile yazılması hususunda, araştırmanın ilerleyen bölümlerinde değinilecek olan önemli tespitlerde de bulunmuştur (Clauson, 2002: 94-96).

H. Şirin (2004), "Runik Harfli Türk Yazıtlarında Ağız (Diyalektoloji) Ögeleri" adlı makalesinde, Göktürkçeden başlayan ağız ayrılıkları bağlamında 7.-9. yy'larda yazılmış Göktürk kağanlığı dönemine ait yazıtlarda yaklaşık elli boy ve bodun adının geçmesinin ve bunun neticesinde de dil ilişkilerinin önemine dikkat çekmiş, Tuva ve Abakan bölgelerinde ağız özelliklerinin belirginleştiğini ifade etmiştir¹⁸ (Şirin, 2004: 255-269).

¹⁸Eski Uygurcadaki ağzları anlamak açısından önemli görüldüğünden bu alandaki bilgilere de sınırlı olmakla birlikte yer verilmiştir.

M. Erdal (2004), **A Grammar of Old Turkic** adlı eserinin farklı bölümlerinde ağızlarla ilgili kabulleri, görüşleri sorgulamış ve kendi fikirlerini belirtmiştir. Uygurcadaki ağızlarla ilgili iddiaların seyrinde önemli bir yer tutacak olan tespitlerinden biri *ny* sesinin mahiyeti üzerinedir. *M. Erdal*'a göre, *ny* ünsüzünün klasik öncesi döneme ait Budist metinler de dâhil çoğunluğunu Maniheist eserlerin oluşturduğu erken dönem metinlerinde *n*, daha sonraki yüzyıllarda da *y* olmasından dolayı *ny > n > y* şeklinde bir değişim olasıdır (Erdal, 2004: 12-13). *M. Erdal*'a göre, bakış açısına bağlı olmakla birlikte, klasik öncesi ve klasik eserler ya da ağızlar arasında ayırım yapmak için kullanılan ve hem ağızların hem de dilin farklı aşamalarının ya da her ikisinin de göstergesi olduğu konusunda üzerinde değişik fikirlerin bulunduğu belli başlı özellikler şunlardır: *-pAn* ya da *-pAnIn* eklerinin *-p* yerine ya da onunla beraber kullanılması, ayrılma fonksiyonunda *+dIn*'ın değil, *+dA*'nın kullanımı, *-gU/-gUIUk* ve *-sXk* eklerinin kullanımı, ilgi, vasıta, yükleme hâllerinde ve yükleme hâlinin 3. kişi iyelik değişken biçim biriminde, 1. ve 2. kişi teklik ve çokluk iyelik ve geçmiş zaman eklerinde, 1. kişi teklik ve çokluk, 2. kişi çokluk istek eklerinde, *-(X)p* zarf-fiil ekinde, *+IXg*, *+sXz* ve edilgenlik *-(X)l-* ekinde genelde dar ünlüler tercih edilirken geniş ünlülerin görülmesi; *s* için *ş*'nin bir nüshada görülmesi; Soğd ve diğer iki yazı ile yazılmış bazı nüshalarda fiil çekim eklerinde yuvarlaklaşma; vasıta ekinin *+(l)n* değil *-(X)n* şeklinde görülmesi; *-dXng* ekinin nazal olmayan şekli, *-gmA* ve *-gll* sıfat-fiillerin dağılımı, *-gUçl* ve *-dAçl* eklerinin dağılımı, Orhon Türkçesinde gelecek zaman için *-dAçl* (*-mAçl*)'nın, geriye kalan tüm Eski Türkçe metinlerde *-gAy* ekinin kullanılması. Bu ölçütlerin ağızların ya da dilin farklı aşamalarının ya da her ikisinin de göstergesi olduğu konusunda fikirler değişmektedir (Erdal, 2004: 13-14). Öte yandan, *M. Erdal*, Uygurcadaki ağızların tespit edilmesindeki güçlüklerle de temas etmiştir. Bu dönem metinlerinin çoğunun dinî karakter taşıdığını, dinî öğretileri yaymak amacıyla metinlerin çok sayıda kopyasının yapıldığını, eserlerin manastırdan manastıra gezdirildiğini, orijinal nüshalar dışındaki nüshaların farklı ağız özelliklerine sahip müstensihlerce çoğaltıldığını, öyle ki, her bir metinde, hem ait olduğu yüzyılın hem de müstensihinin ağız özelliklerini görmenin mümkün olduğunu, metinlerin

bölgeden bölgeye taşınması nedeniyle de ağızları coğrafi olarak ayırmanın zor olduğunu belirtmiştir. Dinî olmayan metinler ise, hem çok kısa hem de tekrarlardan oluştuğu için ağız yapısını tespit etmeye imkân sağlamaz (Erdal, 2004: 11). Brahmi ağızları meselesinde, *M. Erdal*, söz konusu iddiaları sorgulamış ve Brahmi metinlerindeki söz başı *b- > p-* yazımının bütün *b*'leri *p* harfi ile yazan Uygur yazı sisteminin etkisinden kaynaklanabileceğini, öte yandan, ilk hece dışında *o* ve *ö* ünlülerinin genel Uygur telaffuzunu yansıttığını belirtmiş; Uygur, Mani ve Runik yazı sistemlerinin *o*'yu *u*'dan *ö*'yü da *ü*'den ayırmadığını vurgulamıştır (Erdal, 2004: 17)¹⁹. Söz dizimsel farklılıklar bazında, bazı özellikler, *M. Erdal*'a göre, asıl metinlerin sözcük sırasının takip edilmesinden kaynaklanır. Ancak normal olmayan söz dizimi, her zaman direk kopyadan da ileri gelmez. Hristiyan metinlerde, bitimli fiillerin cümle sonunda az yer alması, sıfat-fiillerde, sola dallananlarından ziyade, (Hint-Avrupa tipi) bağlaçlarla sağa doğru dallanan örneklerinin daha fazla olduğu görülür *M. Erdal*'a göre, bu özellikler, belki de konuşma dilinin özellikleriydi ve Orta Asya Hristiyanları muhtemelen yazılı norma daha az bağlıydılar (Erdal, 2004: 17).

F. Ağca (2006), **Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi** adlı çalışmada, *A. v. Gabain*'in *n* ve *y* ağızlarına istinaden ileri sürmüş olduğu özelliklerin büyük bir kısmının morfolojik ayrılıklar olduğunu, *n* ağızına atfedilen kimi özelliklerin erken Budist metinlerinin de özellikleri arasında yer aldığını, çalışmasının yapıldığı tarih bazında, ağızlarla ilgili mevcut kabullerde tutarsızlıklar olduğunu belirtmiştir. Örneğin, *n* ağızının bir özelliği olarak kaydedilen +DA, klasik dönem Uygur metinlerine kadar çıkma hâl eki olarak kullanılmıştır. Diğer yandan, Göktürk yazıtlarının ve çoğunluğu Maniheizt sahaya ait Uygur metinlerinin ait olduğu *n* ağızı, Eski Türkçenin en erken tarihli metinleridir (Ağca, 2006: 40-41). Bu iki ağızın belirlenmesinde hareket noktası olan *ny > n* ve *ny > y* gelişimi iddiası hususunda da *M. Erdal* ile aynı kanaattedir. Yani, *F.*

¹⁹ *M. Erdal* burada yanlışlıkla *o*'yu *ö*'den *u*'yu *ü*'den diye yazmıştır.

Ağca'ya göre de $ny > n > y$ gelişimi mümkündür. Brahmi ağzına atfedilen özelliklerin birçoğunun alfabenin yazımından kaynaklandığını, bazı özelliklerin de bu metinlerle aynı yüzyıllarda yazılan diğer metinlerde de görülen, dönemin yapısından kaynaklanan belirtiler olduğuna işaret etmiştir. Nitekim, M. Erdal da, Brahmi alfabesi ile yazılmış TT VIII K ve TT VIII O metinlerinin Uygur alfabesi ile yazılmış varyantlarıyla aynı ağza sahip olduğunu belirtmiştir (Erdal, 2004: 43). Ancak F. Ağca, Brahmi harfli metinlerdeki farklılıkların ayrı bir ağız olarak ya da alfabenin yapısından kaynaklanan bir durum olarak da değerlendirilebileceğini tekrar ekler (Ağca, 2006: 44-45). Kelime içindeki /t/ ve /z/ ünsüzlerinin /d/ ve /s/ ile yazımının diğer alfabelerle yazılmış geç dönem metinlerinde de görüldüğünü, bu nedenle bir ağız unsuru olmadığını düşünür. F. Ağca, Hristiyan Uygur metinleri ile ilgili A. v. Gabain'e ait tespitlerin de bir iki ölçütten ileriye gidememesinin, söz konusu alana ait metinlerin sayısının az olmasının bu metinlerin ayrı bir ağız olarak ele alınmasını zorlaştırdığını kaydeder (Ağca, 2006: 45). Ayrıca, A. v. Gabain'in *n* ve *y* ağzı için belirlediği özelliklerin birçoğu erken döneme ait Maniheizt ve Budist metinler arasında da ortaktır (Ağca, 2006: 43). Öte yandan +gAru, +rA, +rU yön eklerinin dağılımını farklı ağızları yansıtan bir ölçüt olarak ele alınabileceğini (Ağca, 2006: 49), ünlü ile biten fiillerden sonra gelen geniş zaman -r ve -yUr eklerinin (Ağca, 2006: 244), birle/birlen/bilen edatlarının (Ağca, 2006: 365-366) ve alt onluk ya da üst onluk sayı sisteminin dağılımının (Ağca, 2006: 375), *l*, *r*, ve *ng* komşuluğunda erken dönemlerde ünlü türemesinin görülmesi (Ağca, 2006: 147) gibi özelliklerin de kimi metinlerde birer ağız sızması olabileceğine dair notlar düşmüştür. Diğer araştırmacılar gibi Hotan'da bulunan bazı metinlerin Uygur Türkçesinin hiçbir döneminde görülmeyen özellikleri yansıttığına işaret etmiş ve Uygur dönemindeki metinlerin dil özellikleri arasındaki farklılıkların bir taraftan ağız yansımasının, bir taraftan da metinlerin farklı yüzyıllarda yazılmasının bir neticesi olduğu kanaatine varmıştır (Ağca, 2006: 41).

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME

2.1. FONETİK HUSUSLAR

2.1.1. Palatal N

A. v. *Gabain*'in görüşüne göre n ve y seslerine ayrışarak iki farklı ağız yansıtan palatal n sesinin mahiyeti ve metinlerdeki gösterimi, Eski Uygur Türkçesinde ve Eski Türkçede ağızlar konusuna dâhil olan belki de en zor meseledir. Çünkü sesin gerçek fonetik değeri açık değildir ve Eski Uygurlar tarafından kullanılan alfabeler farklı yorumlara izin vermektedir. Damaksıl ve genizsil olarak tanımlanan bu ses için özel bir işaret bulunduran tek alfabe ise Runik alfabedir. Hem Göktürk yazıtlarında hem de Runik harfli Uygur yazıtlarında / / işareti ile gösterilir. Yalnızca *Kemçik/Çirgak* yazıtlarında farklı bir palatal n / / kaydedilmiştir (Orkun,1938: 16). G. Clauson, Runik alfabedeki işarete bakarak iç içe geçmiş iki art n gibi olduğunu; ama bunun tamamen bir tesadüf de olabileceğini belirtir (Clauson, 2002: 80). Yalnızca söz içinde ve sonunda bulunan (T. Tekin, 2003: 68) palatal n, Göktürkçede on üç kelime ve bir ekte geçer (Ağca, 2006: 159).

Modern dil ve lehçelerde küçültme ekinde, kesin olmamakla birlikte soru kelimesinde ve aşağıda verilen örnekler dışında beklenen yerlerde neredeyse tamamen y olarak görülür (Johanson, 1998: 106). Halaçça, Yakutça ve Dolganca istisnadır (Doerfer, 1998: 131).

Eski Türkçe n

Tofa n	Halaçça n	Dolganca n	Yakutça ŋ	Diğerleri y
--------	-----------	------------	-----------	-------------

Doğu Türkistan edebî dilinde de düzenli olarak y'dir. İlginç bir şekilde ses ikâmesi ile η'ye geliştiğini gösteren örnekler de vardır (Emet, 2008: 189). Soru zamiri kökü olarak qāñ-'da Kazakça, Özbekçe qaysı, Yakutça xaya, Halaçça qāñı, Türkçe hangi, Azerbeycan Türkçesi hansı şekillerinde yaşar (Johanson, 1998: 106).

M. Erdal, sesin Eski Türkçede ya Dolgancadaki gibi palatal bir nazal ses ya da Yakutçadaki gibi genizsil bir y olduğunu tahmin eder (Erdal, 2004: 70). Genel kabule göre Göktürkçedeki hâliyle bugün sadece Tofacada korunmaktadır (bk. Ilgın, 2011: §). Tofacadaki biçimden hareket edilirse Göktürkçedeki fonetik biçimin palatal bir n olduğu düşünülebilir. G. Clauson, 8. yy'da ve belki her zaman nadir bir ses olduğunu, müteakip evriminin de n, y ya da yVn şeklinde olabileceğini düşünür (Clauson, 2002: 90). G. Doerfer sesin mahiyeti ile ilgili olarak /-ny-/ = /-ñ-/ şeklinde bir durumun olmadığını vurgular (Doerfer, 1993: 22); çünkü bir ünsüz kümesi tek bir ses ile aynı değildir (Doerfer, 1993: 128): *“Wir sind allerdings der Meinung, dass nicht nur “ny”, sondern auch “n” /ñ/ wiedergeben soll: Texte mit “n” gehören zu Stufe 1. Zu beachten ist, dass “n” um keinen Deut ungenauer ist als “ny”: /-ny-/ ist nicht = /-ñ-/”* (Doerfer, 1993: 22) ve G. Doerfer ñ ile gösterdiği ayrı bir ñ²⁰ tasarlar.

G. Doerfer'in yorumuna bakıldığında, burada ny ile bir ses kümesinin kast edilip edilmediğini de tartışmak gerekir. Bilindiği gibi ses kümesi olabilmesi için ikinci sesin ötümsüz olması beklenir. Öte yandan, Thomsen bu sesi tamamen genizsileşmiş y olarak değerlendirirken (Orkun, 1938: 16), G. Doerfer en azından geçiş sürecinde, genizsilleşmiş biçimi yani ŷ'yi yansıttırıyor olabileceğini belirtir (Doerfer, 1993: 86); y yazımının sıklıkla genizsil bir y olarak okunması ona göre imkânsız değildir: çıyaŷ, +kıŷa, yaŷ- gibi (Doerfer, 1998: 131). Ama 2A'daki (980-1120 tarihleri arasındaki metinler) metinlerdeki

²⁰ Bu çalışmada ñ, palatal n'yi ifade etmek için kullanılmıştır, bu işaretle G. Doerfer'in tasarladığı biçim kastedilmemiştir.

“y” nin genizsil olup olmamasının net olmadığını da ekler (Doerfer, 1998: 131).

Eski Uygurcada ağızlar konusunda, alfabelerin elverişsizliğinden dolayı ve ayrıca yazı dilinin her zaman dilin gerçekliğini yansıtamaması nedeniyle palatal n meselesi çok çetrefilli bir hâl alır. Çünkü hem bir sesin tarihî süreçte geçirdiği evrim, hem ağızsal etkiler hem de alfabelerden kaynaklanan faktörler bir arada olabilmektedir. Örneğin, *L. Johanson*, palatal n'nin y ile gösteriminin grafik ya da ağızsal bir özellik olabileceğini belirtir (Johanson, 1998: 106). Ya da *M. Erdal*, yanlış okuma ihtimallerine işaret eder. Aşağıda örnekleri olan LeCoqChuast'da 'NYG yazımının, *anıy* ya da *añ(ı)y* olarak okunabileceğini, bunun metinlerde n'nin değişmeden yaşadığına ya da n olduğuna inanmaya bağlı olduğunu düşünür. Tek elifle a yazımı ele alındığında, Uygur yazısında bu belki de *ay(ı)g*'ın yanlış okuması da olabilir (Erdal, 2004: 70). Çünkü n ile elif çoğunlukla yazıda aynı gözükür. Aynı sorunlar *kõñ-* fiilinde de görülür. *M. Erdal*'a göre *anıg* olarak okunabilecek tek örnek Sogdisch II (549)'de vardır, çünkü n'den sonra açıkça bir elif vardır (Erdal, 2004: 72).

Uygur yazısındaki elif ve n'nin karışma meselesine *G. Doerfer* de temas eder. Ona göre, “n” = “ ’ ” yazımı eşit ya da çok az ayrı yazılır, belki *anyıy* “yıy’a basitleştirilmiş bir biçim olabilir; *anıy* olarak da *ayy* olarak da transkribe edilebilir, bazı durumlarda yani metinlerin eskicil olmadığı yerlerde *ayy* da mümkündür (M I. 32-37) (Doerfer, 1993:129). *F. Ağca* da erken ya da klasik öncesi döneme ait bazı Maniheist metinlerde tek elifle yazılan *anıy* örneklerinin *ay(ı)g* ya da *any(ı)g* şekillerinde okunabileceğine işaret eder (Ağca, 2006: 164). Yukarıdaki araştırmacıların değindiği gibi *anıg* kelimesinde bu olasılıklar muhtemeldir, çünkü Mani ve Uygur alfabeleri buna izin verir.

Palatal n'nin beklendiği yerlerde n'li yazımların görüldüğü örnekler Argu ağız meselesi bakımından da başka bir önem arz etmektedir. *Kaşgarlı*

Mahmut'un verdiği bilgiler, n'li yazımlara Argu ağzı açısından da bakmayı gerekli kılar. Çünkü *Kaşgarlı Mahmut*'un, Arguların söz içindeki ve sonundaki y'leri n yaptıkları yönünde açık bir bilgisi vardır: “Bundan başka Argular, kelimenin ortasında veya sonunda bulunan y harfini n'ye çevirirler. Türkler “koyun” a “koyقۇى”, Argular “konقون” derler. Türkler “yoksul” a çığay جیغای, Argular çıgan جیگان derler. Türkler “hangi şey” anlamında “kayu nengقاي ننگ”, Argular kanu قانۇ derler” (Atalay, 1939: 31). *Kaşgarlı Mahmut*'un Türkler derken kimleri kastettiği konusu önemlidir. A. Bican Ercilasun'a göre, Kaşgar ve çevresinde standart dil konuşanları, Karluk, Yağma, Çigil ve Uygurları kasteder. Buradan hareketle y'nin standart dilde zamanla hâkim olan biçim iken, n'li yazımların bir ağız olabileceği ihtimali yukarıdaki bilgilere göre mevcuttur.

Kimi araştırmacılar bu nedenle, n'nin 11. yy tipik Argu ağzı olduğunu ve hâlâ onun torunu olan Halaççada korunduğunu düşünürler: *qā^anaq* “kaymak”, *kien-* ~ *kön-*, *qo^on*. (Johanson, 1998: 106). M. Erdal'a göre, bu tür örnekler, Proto Türkçe *ń'nin Halaççanın ataları arasında olduğunu da göstermesi bakımından önemlidir, ancak bazı veriler Arguların Halaçların ataları olduğunu şüpheye düşürür. Sims Williams 2000'deki malzemeler, Halaçların bir ulus olarak Kuzey Afganistan'da kaynaklarda Argular görülmeye başlanmadan önce yaşadığını gösterir (bkz. Erdal, 2004: 73, 125. dipnot). Arguların Halaçların ataları olup olmadığı ayrı bir mesele olmakla birlikte, metinlerde yer alan n kullanımını için Argu ağzı izi faktörü de gözden kaçırılmaması gereken başka bir boyuttur.

A. v. Gabain'in ń'nin ağızsal ayrımlara işaret ettiği yönündeki görüşüne paralel olarak P. Zieme de palatal n'yi s ş problematiği dışında fonolojik alandaki ağızsal ayrımların tek kanıtı olarak görür: “*Da die Vertretung dieses Phonems in den Handschriften auf dialektische Verschiedenheiten hinweist, ist es notwendig, näher auf die Behandlung dieses Phonems einzugehen, weil durch diese Tatsachen ebenfalls das jeweilige phonologische system*

beeinflusst wird” ve *n*’nin görülmediği metinlerde fonolojik sistemin bir değişim gösterdiği kanaatindedir (Zieme, 1969: 36).

*añıg, çıgañ, yañ-, toñukuk, kıtañ, köñür-, *béñi, *künäş, kañu, köñäk, boñ (boğaz), tuñak (tuynak, tuyak)* (Räsänän, 1949: 207-209) palatal *n*’nin yer aldığı ve yer aldığı varsayılan kelimelerdir. Örnekler göz önüne alındığında ünlülerin daha çok art sıradan oluşu dikkat çeker (Clauson, 2002: 91). Bunların dışındaki diğer kelimeler şunlardır:

Turña: Kelime Uygurcada *turya* olmakla birlikte Karahanlı Türkçesinde *turna*, Oğuz, Kıpçak ve Güney-Doğu Türk dillerinde *turna* şeklinde *n* tarafındadır (Erdal, 2004: 73).

Kanak “kaymak”: Bu şekliyle Yakutçada da vardır (Erdal, 2004: 72). Argu *kanak*, Orta ve çağdaş Türk lehçelerinde ve Halaççada *kaymak* biçimindedir. Eğer bu kelime *kayna-* fiiline gidiyorsa burada *n* ~ *y* değişiminin kaynağı *M. Erdal*’a göre *n*’den değil, ama */yn/* ya da */ym/* fonem sırasından kaynaklanmalıdır (Erdal, 2004: 74).

Qanat: *M. Räsänän*’e göre *n* kelimelerinin grubuna dâhildir (Yakutçaya göre) ama sorunludur; çünkü *y* ağzında **qayat* biçimi yoktur (Zieme, 1969: 226, 203. Not).

Palatal *n*’nin yer aldığı tek ek olan *+klñA* bir küçültme ekidir. Sıfat ve zarf yapar. Muhtemelen 11. yy’a kadar üretkendir (Clauson, 1962: 145). Çoğu Uygur eserlerinde *+klyA* şeklindedir ve *+kyA* diye yazılır. Bazı eserlerdeki okunuşu tartışmalıdır (TT I deki *+klñA* değil *+klçA*’nın yanlış okumalarıdır (Erdal, 2004: 73)). *+klñA* şekli Orta ve Modern Kıpçak ve Güney Doğu Türkçesinde varken orijinal *n* Türkçenin bu kollarında *y*’dir (Erdal, 2004: 73). Çağatay Türkçesinden Eski Osmanlı boyunca Yeni Uygurcada, modern lehçelerde korunan ekin *-n-* biçimidir. Doğu Türkistan Uygur ağızlarında da ek *n*’lidir: Hotan ağızı *kiçikkinä*, Kaşgar ağızı *kiçikkinä* (Emet, 2008: 189). *M. Erdal*’a göre, ekin Uygurcada *+klñA* şeklinde olması bu ekin *n* varyantının bir işareti olarak hizmet etmez, bu ekin *n* varyantının neden böyle geniş bir dağılımının olduğu tarihî diyalektoloji için bir sorundur (Erdal, 1991, I. cilt: 48).

Bizce sadece bu ek değil, orijinalinde *ń*'nin görüldüğü diğer kelimelerden *turńa*, *koń*, *kańak* kelimelerinin Eski Uygurcadaki ve modern dil ve lehçelerdeki durumu palatal *n*'nin ağızsal konumu açısından düşündürücüdür.

Koń: Uygurcada genellikle *koyn* şeklinde görülür. Ve bu kelime orijinalinde *ń* barındıran diğer kelimelerden *-yn* sesi meselesi bakımından farklıdır. *koyn* yazımındaki *-yn* ile ilgili şu görüşler vardır:

1. *M. Erdal*'a göre, bunun aslen *y* için arkaik bir yazım olması muhtemel değildir (Erdal, 2004: 110) ve *y* ve *n*'yi içeren bir ünsüz kümesi olmuş olması da mümkün değildir: “*Nor is it very likely that there should have been a coda cluster consisting of the consonants /y/ and /n/ as there is a voiceless consonant as second element in all such clusters*” (Erdal, 2004: 110).

YN yazımı korunmuş bir *ń*'yi ya da genizsilleşmiş bir *y*'yi ifade ediyor olmalıdır. Fakat mesele şu ki, Uygurca boyunca neden bu ses bu kelimedede korundu da diğer kelimelerde korunmadı? (Erdal, 2004: 110). Telaffuzu ile ilgili olarak *M. Erdal*, “*I do not think its pronunciation as a single syllable containing a nasal stretch or feature can be doubted*” der (Erdal, 2004: 72) ve *ń* > *yn* şeklinin bir Oğuz özelliği olduğunu ve kök sonunda *-yn*'nin *-yXn* olarak algılandığını kaydeder: boynuz, toynak < *tońok, baynak, koyun < kon, göyün- < köń-, beyin < *bāńi (Erdal, 2004: 72)

2. *G. Doerfer* bu tek heceli kelimenin son hecesindeki *ń*'nin *-yn* olarak korunduğuna, *ń*'nin bir yansıması olabileceği ihtimaline işaret edip, yine de Türkçe için *-yn* alışılmadık bir ünsüz kümesi der. Bu nedenle ona göre *-yn* daha çok *ń* şeklinde gösterilmiştir ve bu tarihî yazım olarak korunmuştur, asıl telaffuz kendi tarihlendirmesine göre AS 2 (980-1120) metinlerinden itibaren *qoy* olmalıdır (Doerfer, 1998: 129).

3. L. Johanson, *qoyın*'daki -yn'yi Oğuzcada nazallığın korunma şekli olarak ele almıştır, Azerbaycan Türkçesi: *qoyun*, Türkiye Türkçesi: *koyun* (Johanson, 1998: 106).

-yn'nin fonetik mahiyetinin genizsileşmiş bir y olma ihtimali var gibi gözükmetedir. G. Doerfer nadir biçim olarak BuddKatt'taki *qoyın* örneğini de verse de (Doerfer, 1998: 129), orada *qoyın* olmadığı açıktır, buna F. Ağca temas etmiştir. Öte yandan, Uyg. *qañak*, Oğuzca *kaymak* ve *kayna-* örnekleri, Uyg. *qoñ*, *qoyın* ve Oğuzca *koyun*; **bāñi* Oğuzca *beyin*; *kōñ-* Oğuzca *göyün-* (Türkiye Türkçesi Anadolu Ağızlarında göyne-), *boynuz*, **toñok*, Oğuzca *toynak*; *mayak* Oğuzca *baynak*; *kōñäk* Oğuzca *köynek* örnekleri, *ñ* > -y(i)n, -y(u)n, -yn-, *ñ* > yn değişiminin M. Erdal'ın dediği gibi Oğuz ağzına mahsus bir durum olduğunu düşündürür. Belki *qoyın*, *qoñ* için bir Oğuz ağzı tercihi idi ve metinlerde zamanla bu biçim hâkim oldu diye düşünülebilir.

İncelenen eserlere geçmeden önce Göktürkçeye dönülürse bizce, daha o dönemde palatal n'nin seyrini gösteren örneklerle karşılaşılır. *Bilge Kağan* güney yüzü 14'te Tonyukuk kelimesindeki palatal n, art n ve y ile iki ayrı harf ile gösterilir () (Ergin, 2002: 140). *Ongin* 1, yaymış²¹ < yañ- (Berta, 2010: 212). Yani, *ñ* sesi, *ñ*, n + y, y işaretleri ile Göktürk sahasında farklı görünümlemlerle mevcuttur. Göktürkçede *añıg*, *kañu*, *tuñukuk*, *azkırña*, *turña*, *yañdok*, *koñçı*, *çigañ*, *koñ*, *kitañ*, *yañ-* kelimelerinde görülen (T. Tekin, 2003: 68) palatal *ñ*, Runik harfli Uygur metinlerinde ise şöyle bir tablo sergiler: Taryat²² kitabesinde *kooñ* () (T. Tekin, 1983: 834), *q(a)ñuy*²³ (T. Tekin, 1983: 819); *Karabalgasun*²⁴ yazıtında C. *kañu* () (Orkun, 1938 II: 230).

²¹ Ongi(n) yazıtı (732'den sonra), bugünkü idarî bölgeye göre, Moğolistan Övörhangay eyaletinde, Uyanga kasabasında bulunmaktadır. Yazıtın damgası, adına dikildiği kişinin *Kül Tegin*'in kavminden olduğunu fakat ailesinden olmadığını gösterir (Berta, 2010: 205)

²² Taryat kitabesi, Arkhangay aймаğının Taryat bölgesinde Hangay dağlarının kuzey batı kısmında, Terhin Irmağı vadisinde toprağa çakılı olarak bulunmuştur. 753 yılında dikilmiştir. Moğolistan'daki Uygur Devletinin ikinci hükümdarı *Moyun Çor* diktirmiştir (T. Tekin, 1983: 795-798).

²³ Bu okuma doğru ise *q(a)nyuy* kelimesi bugünkü Hanuy ırmağının adı ile birleştirilebilir (T. Tekin, 1983: 819).

²⁴ Üç dilli Çince, Uygurca ve Soğdça yazılmış olan *Karabalgasun* yazıtında Uygurların Maniheizmi kabul ettiği ve oymalı boyanmış resimlerle iblis figürleri ile tasvir edilerek bunların yok edileceği belirtilmiştir (Klimkeit, t.y.: 97). Bu yazıt 825, 832, 808'den 821'e kadar iktidar olan bir Uygur hanı adına diktirilmiştir (Orkun, 1938: 228).

Şine-Usu²⁵ Ş 6, 9, B 2, *koñ* (ilk iki harf var) örnekleri vardır, palatal n Runik alfabedeki işaret ile yazılmıştır, ama *H. N. Orkun* y ile okumuştur. Görünen şu ki, Runik alfabede palatal n için ayrı bir işaret olması nedeniyle Runik alfabeye yazılan Uygur yazıtlarında da genel olarak bu işaret kullanılmıştır. Göktürkçede ara sıra görülen diğer örnekler palatal n'nin daha Göktürkçede y olarak da kullanıldığını; ama yazılı ve standart dile tam olarak yansımadığını düşündürebilir. Nitekim eğitilmiş insanlar tarafından yazılmadığı bilinen Yenisey Yazıtlarındaki²⁶ durum da bunu destekler mahiyettedir. Ayrıca *H. Şirin* de özellikle Ongin yazıtındaki veriden hareketle “y ağzının” dinsel ve sivil Uygur yazma metinlerden önce Göktürk Kağanlığı dönemindeki varlığına bir işaret olduğunu belirtir (Şirin, 2004: §).

Çalışmamız sınırlarındaki metinler bazında bölgelere ve yüzyıllara göre palatal n örneklerinin durumu aşağıdaki gibidir²⁷:

2.1.1.1. Turfan Bölgesi

Turfan bölgesinde *en erken dönemde*²⁸ *qanyu* kelimesi, *qanyu* şeklinde yer alırken diğer yandan *ayıg* ve *kiçikkyä* örnekleri de vardır: Bâzâklik mağarasında bulunan Mani metni *DreiPrinz*'de *1b ön qanyu (+1)*, *2b ön kiçikkyä*, (*ay*)ıy. Yer bilgisi olmayan bir Mani fragmanında *kayu* hep *qanyu (+2)* şeklinde yer alır. U 140 numaralı fragmanın yazısı çok küçük ve okunaklı olduğundan *P. Zieme* erken tarihli olduğunu tahmin etmiştir (Zieme, 1970: 157).

²⁵ Şimalî Moğolistan'da Şine-Usu gölü ve Örgötü dağı havalisinde Finlilerin bir sefer heyeti tarafından bulunmuştur. Yazıtın *Moyun Çor* adına dikildiği tahmin edilir. Bu durumda da yazıtın 8. yy'a ait olduğunu kabul etmek gerekir (Orkun, 1986: 163).

²⁶ Yenisey yazıtlarının profesyonel bitigçiler tarafından değil, sıradan insanlar tarafından yazıldığı bilinmektedir (Şirin, 2004: §)

²⁷ Bu çalışmada örneklerin yoğunluklarına ve genel dağılımlarına bakılmıştır.

²⁸ Eserler tarihlere göre sınıflandırılırken, *En Erken Dönem* (I. Grup, 8.yy), *Klasik Öncesi Dönem* (II., III., IV. gruplar, 9-11. yy.), *Klasik Dönem* (V., VI. Gruplar, 11-12. yy.) ve *Geç Dönem* (VII-VIII. gruplar, 13-14. yy.) ifadeleri *F. Ağca*'nın tarihlendirmesine göre verilmiştir (Ağca, 2006: 557). Diğer tarihlendirmelere göre verildiğinde ayrıca belirtilmiştir.

Klasik öncesi dönemde qanyu, qayu şeklinde iken, yine +klyA ve ayıy örnekleri y tarafından. Kuanşi²⁹: kayu (C9, 10,11, 26, 36) azkıya (180), kulkiya “zavallı” (196, 223). Kuanşi İm Pusar’ın Uygurca tercümesinin nerede ne zaman yapıldığı bilinmiyor. Yazı biçiminden hareketle Moğol devrinden sonra olamayacağı düşünülür. Nüshaların dördü de Turfan ve yöresinde bulunmuştur. Ancak buralara sonradan başka yerden de getirilmiş olma ihtimali vardır. Eserin müstensihî yazısı güzel olan bir rahip olabilir (Ş. Tekin, 1993: 4).

Klasik öncesi safhaya tarihlendirilen diğer bir eser Türlü Cehennemler’de ayıy (T. III. M. 84, 55) örneği görülür.

Klasik dönemde ünlüsü geniş olan ayıg’lı örnekler ile qoñ kelimesi qoyn şeklinde görülür: ayay (5), qoin (TT IV A), qayu (TT IV B).

Geç döneme dâhil edilen eselerde tüm örnekler y tarafından: ayay (5), qoin (TT IV A), qayu, ayıy (+2) (TT IV B).

ñ ünsüzü bakımından n tarafında olan metinler en son F. Ağca’nın tarihlendirmesine göre IV. gruptadır ve bu gruptan sonraki gruplarda yer alan Maniheizt çevrede yazılmış metinler de dâhil olmak üzere bütün metinlerde ñ ünsüzü y olmuştur (Ağca, 2006: 451). Dolayısıyla artık TT IV’i de dâhil ettiği V. Gruptan sonra y ile karşılaşılır.

Ağırlıklı olarak *geç dönem* ve y ağzı özellikleri taşıyan bir günah çıkarma şiirinde ayıy (4), kayu (51) örnekleri yer alır. *Şinasi Tekin*’in incelediği şiir Turfaner Blockdruck Fragmanlarına bir ektir (Ş. Tekin, 1962: 100-106).

²⁹ Eserin A, B, C, D nüshaları vardır. Eser, Çince Miao fa lienhua king, asil dinin nilüfer çiçeği kitabı, Skr. Saddharmapuñdarikasūtra = Uygurca Vap hua ki nom çeçeki atlıg sudur adlı Mahāyānā-Burkancılığına ait eserin 25. bölümünün tercümesidir. Sanskrit aslının ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte ilk Çince tercümesi 266 yılından sonra tamamlandığına göre aslı bu tarihten önce tanzim edilmiştir (Ş. Tekin, 1993: 3-4).

Sankrit aslı Abhidharmakosakārikā'dan Vasubandhu'nun çevirdiği *AbhidharmaKudara*'da: *qayu* (Kārikā 13) (Kudara, 1981: 325-345) örneği görülür.

Hoço

En erken dönemde Hoço'da bulunan metinlerde, *qanyu* yanında *qayu*, küçültme eki hep *+klyA* iken *ayıg* örneği yanı sıra okunuşu şüpheli *ānıy* örneği de vardır, aynı metinde aynı sırada *ayıy* ve *ānıy* (M III 6 arka) örnekleri yer alır.

İdikutşehri'nde bulunan Soğd harfli eski Türkçe fragmanlar, Tibet ve Runik Harfli metinler yanında Eski Türkçe fragmanlar arasındaki en küçük gruplardır. Taşıdıkları dil ve ortografik özelliklerinin farklı tarihlere işaret etmesi nedeniyle ilginç olan metinler, *D. Fedakâr*'a göre, 7. ve 9. yy gibi oldukça erken bir tarihe tarihlendirilmelidirler (Fedakâr, 1991: 87). Ancak metinlerin eskiliği konusunda farklı görüşler vardır. *Le Coq*, bu eserlerin eski olup olmadığı meselesinin açık kalması gerektiğini düşünür. *G. Clauson* ise en erken metinlerle ilişkilendirir, çünkü Uygur el yazmalarının ortografik biçimlerini takip ettiklerini düşünür (Fedakâr, 1991: 92). *A. v. Gabain* de Türklerde bu yazının iki biçimi olduğuna ve bunların ortografisindeki düzensizliğe işaret eder (Fedakâr, 1991: 90).

Tarihleri tartışmalı bu parçalarda palatal n, y tarafındadır: *azkya* (TM 251 1; Mz. 170, A)) ve *kay(u)* (T II D 107 (Mz. 418, B) 7). Bu durumda, metinlerin erken tarihli olduğu kabul edildiğinde palatal n'nin daha erken dönemde $n > y$, $+klñA > +k(ı)yA$ şekillerinde görüldüğünü de kabul etmek gerekecektir. Geç dönem metinlerinde görülmesi beklenen *k(ä)räk*'ın (Mz. 334, A) *k(ä)rgäk* ile birlikte görülmesi, ayrıca vasıta ekinin dudak uyumuna uyan ve uymayan örnekleri ile genişleme örneklerinin varlığı Soğd harfli söz konusu metinlerin ağızsal özellikler taşıdığını da düşündürür. Burada *K. Röhrborn* ve *D. Maue*'nin tarihlendirmelerde kullanılan ölçütleri gözden geçirmek gerektiği yönündeki notlarını da hatırlamak gerekir.

En erken dönemdeki diğer örnekler: *ayıy*, *ānıy* (aynı sırada yan yana) (M III 6 arka), *qanyu* (+2) (M III arka).

Klasik öncesi dönemde ańıy çoğunlukla ānıy olmakla birlikte ayıg örnekleri de görülür. qańu, qanyu şeklinde iken qoń, qoyn biçimdedir. Küçültme eki ve ıgay kelimesi de y tarafındadır.

Chuastuanıft'ın Hoço'da bulunan parçalarında ānıy (T II D 178 V; T II D 178 IV ön; T II D 178 III) örnekleri görülür. *Chuastuanıft*'ın Mani yazısıyla yazılan parçaları dört yapraktır. Uygur harfleri ile yazılanlar Yarhoto'da bulunmuştur. Palatal n'nin n'li görülmesi bakımından önemli bir eserdir. Ancak M. Erdal 'NYG yazımının *anıy* ya da *ań(ı)ğ* olarak da okunabileceğini kaydeder (Erdal, 2004: 70).

Klasik öncesi dönemdeki diğer örnekler řu şekildedir:

(*a*)*nıy*, *ānıy* (M III 1; M III 7, M III 7 ön; M III 14 arka (+1)) (Uyg.); (+5) (M III 31³⁰ ön, Uyg. Buradaki *ānıy*'lar belki de *ay(ı)ğ* olarak okunabilir (?); (BT V 24 arka)

ayıy (+3) (M III 9)

qoyn (M III; M III 14 ön)

ıgay (M III 15 (Mani) ön); *ıgay* (525 (TM 162) BT V: S.1)

kiikiā (*kiikyā*); (M III 28), *birkinyā* (M I 23, 32); *yruqqkya* (BT V 32; T II 122).

qayu (+1) (M III 31³¹ ön, Uyg.); *qanyu* (M III 20; BT V 1 ön). BT V'deki örneklerle ilgili olarak P. Zieme, *qanyu*'nun Mani-Türk metinlerinde *qayu*'nun sık görülen biçimi olduğunu ve sözde n ağzının özel bir biçimi olduğunu belirtir (1975: 21, 14. Not).

³⁰ G. Doerfer'in tarihlendirmesine göre 2a (980-1120).

³¹ G. Doerfer'in tarihlendirmesine göre 2a (980-1120).

Klasik döneme tarihlendirilen Brahmi Harfli metinlerde TT V III 1 *qayu* (TT V III 1), *asqya*³² (T V III B, 1) örnekleri y tarafındadır.

Geç döneme tarihlendirilen eserlerde birkaç şüpheli *ānıy* örneği dışında n, y tarafındadır: *qayo* (T VIII L 9), 14. *qāyu* (T VIII L 14; Stab. 2, b.), *törükya* (Stab. 2, b), *ayıy* (ETŞ 7), *terkkıyā*; *küyürüpān* (M III 11³³ (Mani) (?), *ānıy* (M III 11³⁴ (Mani); M I, S. 3) *müyüz* (M I, T II D 173d arka).

Sengim

Sengim'de *klasik öncesi* dönemde *qoyn* örneği dışında tüm örnekler y tarafındadır. Sadece *F. Ağca*'nın belirttiği örnekler n tarafındadır³⁵.

MaitrSengim'de *kayu* (3. Kpt. 18. II, 19 ön 120; 123 arka 11)

çıgay (3. Kpt. 120 arka 21; 12 ön 26; 117 ön 15; 136 ön 4)

amtkıya (I. Kpt. V 7 arka 16)

ançakıya (8 arka 10; 85 ön 24)

ayıy (217 arka 3-4; 59 ön 8-9; 166 ön 12; 11 arka 2)

azkıya (170 ön 22, 19 ön 20)

kiçikkyā (216 arka 14; 59 ön 6; 151 ön 4)

koyn (203 ön 6; 74 arka 24)

koyn kelimesindeki farklı durum dışında *Maitrisimit* iki nüshasıyla da y örnekler. *P. Laut* y'nin eskiciliğe zıt bir durum teşkil etmediği kanaatindedir. Nitekim örnekler de bu yöndedir.

³² Bu eser Moğol döneminin tüm dilsel özelliklerini taşır, 4. aşamaya bile sıralanmalıdır (Doerfer, 1998. 186). Tufan yazmaları arasında T III D. 260 işaretini taşır.

³³ *G. Doerfer*'e göre 1248-1330.

³⁴ *G. Doerfer*'e göre 1248-1330.

³⁵ Bu çalışmada, kanta ve kança gibi kañu kelimesi ile ilişkilendirilen kelimeler doğrudan kañu ile ilgili olup olmadıkları belli olmadığından ele alınmamışlardır. Ancak tahmin edilen etimoloji **ka+n+ça*, **ka+n+ta* şeklindedir ve *F. Ağca* tarihlendirmesinde söz konusu kelimelerin erken tarihli metinlerde görülmesinden dolayı tarihlendirme bazında önemli bulmuş ve n tarafındaki örnekler arasında vermiştir. *MaitrSengim* için verdiği örnekler de *kanta* (117 arka 18), *kanta* (116 6, 142 arka 1, 2) *kança* (146 22, 146 arka 4) şeklindedir (Ağca, 2006: 167).

Maitrisimit, Hintçe kaleme alınmış, Tohar diline aktarılmış sonra Prajnāraksita tarafından yaklaşık 8. yy'da Türkçeye çevrilmiştir. Ş. Tekin'in tespit edebildiği kadarıyla beş nüshası vardır. Çevirmenin Uygur değil de bir batı Türkü olduğu yönünde bilgi mevcuttur: Levha 87 arka 6 (Ş. Tekin, 1980: 7-8). Ş. Tekin'e göre Uygurca çeviri büyük ihtimalle 8. yy'ın ilk yarısında yapılmıştır (Ş. Tekin, 1980: 9).

Geç dönemdeki metinler tamamen y'yi örnekler: *q(ā z qyā)*, *āyig*, *qāyūdhā* (TT VIII A'da 9, 10, 36).

Sengim'de bulunan ancak tarihleri belli olmayan Brahmi harfli şu yazmalar da y tarafından: *āyig*, *qusqyāg.*, *qāyū* (TT VIII C'de 2, 14, 13).

Toyok

*En erken dönemde Toyok'ta bulunan bir yaprakta okunuşu şüpheli y örneği vardır: İdikut şehrinin tahminen 15 km kadar doğusundaki Toyok vadisinde bulunan Le Coq'un Köktürkisches aus Turfan adı altında incelediği parçalardan birinci yaprağın arka tarafında 2-3: *aiig* (*ayig*) (Orkun, 1938: 370) örneği görülür. Konusu Maniheizt metinlerden ibaret olan bu parçaların tarihi, Le Coq tarafından 600-900 seneleri arası T'ang hanedanı zamanı olarak gösterilir (Orkun, 1938: 367).*

Murtuk

Murtuk'ta, klasik öncesi, klasik ve geç dönemde *koy*n örneği dışında tüm örnekler y tarafından: *Klasik öncesi dönemde qayu* (T VIII O, 2), *Türlü Cehennemler ayıy* (T. III. M. 84, 55) (Arat, 1987: 419-431) örnekleri y tarafından.

Klasik döneme tarihlendirilen eserlerde: hkāyo (T V III H 1), *ayıy* (Pothi 70, 352, 167, 176, 346), *çıgay* (Pothi 297, 182). *AYZieme qayu* (T III M 56-9), AYZieme'deki her fragmanın yer bilgisi mevcut değildir ancak, Petersburg

yazması P1 içinde yer alan süü metninde de *qoyñ* (Suv. 4, 6, 19), *ayıy* (Suv. 6) örnekleri görülür.

Geç döneme tarihlendirilen İnsadi Sutra *qayo* (BT III 90), *ayıy* (BT III 141) *antaqya* (BT III 191) örnekleri ile y tarafındadır.

Tarihleri bilinmeyen ancak Murtuk'ta bulunduğu bilinen Brahmi harfli P, G ve F yazmaları da y tarafındadır: *qoyñ* (TT V III P 5, 17, 20), *āzhkiyā* (T V III F'de 12) 9, *qayutīm*.³⁶, *āyig*.(T V III G).

Yarhoto

Yarhota'da, *en erken dönemde* *qoyñ*, *āñıy* ve *ayıy* örnekleri görülür. Chuastuanift'in Yarhoto'da bulunan metinlerinde: *qoin* (T II Y. 59), T II Y. 606 *āñıy* (T II Y. 606), *ayay* (+2) (BT V, T II Y 54), *ayıy* (TT V A).

Klasik dönemde TT l'deki iki tartışmalı örnek dışında, *qayu*, *+klyA*, *ayıy*, *köyür-*, *müyüz*, *çıgay* hepsi y tarafındadır (aşnukına, ämtıkına (?)). Doğu Asya kültür çevresine ait olan bu eser Çinceden çeviridir (Bang, Gabain, 1929: 3-4). *qayu*, *çıgay*, *ayıy* (TT V B, 2). Turfan gezisine ait olan PançFrag II tınlıgk(ı)yalar Mainz 86, v (Ölmez 1993); BuyKāl (T II Y 58) *qayu* (Raschmann, 1987: 160-187) örnekleri ile y tarafındadırlar.

Bulayık

Turfan'ın kuzeyinde yer alan *Bulayıq*, *Qurutka* ile birlikte Hristiyan sahasına ait metinlerin bulunduğu önemli bir yerdir. Geç döneme tarihlendirilen Hristiyan sahasına ait metinler, farklı bir kültürel daireye ait olmaları ve aşağıda değinileceği gibi söz dizimsel olarak daha çok konuşma

³⁶ Altı noktalı m, Brahmi harfleriyle yazılan metinlerde diş n'sini gösterir.

dilini yansıtır olmaları bakımından da ilginçtirler. Burada da *ayıy* örneği tespit edilmiştir (T II B 29).

2.1.1.2. Kansu Bölgesi

Genel ifade ile Kansu bölgesinde bulunduğu belirtilen aşağıdaki iki metin de *koyñ* dışında y örnekler:

Klasik döneme tarihlendirilen AYLening'de *kayu*, *koyñ*, *ayıy* (tamamen y, koyñ da her zaman koyñ olarak görülür).

Geç döneme tarihlendirilen ve Kansu ilindeki müzede saklanan folyoda (Shimin 1989: 39) AbhiKeng'de³⁷ *qayu*.

Dunhuang

Kansu bölgesinde Dunhuang'da bulunan Runik harflerle yazılan erken dönem metinlerinde palatal n, Runik ñ imi iledir:

En erken dönemde yazıldığı bilinen Runik Uygur yazmaları birbirlerinden tamamiyle ayrı olarak Dunhuang'da bulunmuşlardır. *Thomsen*'e göre kasten parçalanıp buruşturulmuştur. İçerik olarak atasözü veya felsefe türünde gibi gözükmetedirler (Orkun, 1938 II: 286). Dördüncü yazma iyi korunsa da çok acemi bir el ile yazılmıştır ve bu metinde palatal n *koñ* örneğinde görülür. Fotoğrafta (Orkun, 1938: 292) palatal n ile yazıldığı görülmesine rağmen, *H. N. Orkun* y olarak okumuştur (Orkun, 1938 II: 288).

³⁷ Abhidharmakośaśtra, Hintli Budist master Vasubandhu tarafından yazılmıştır. Çin, Tibet ve Sanskrit versiyonları vardır. Sadece Hināyāna değil Mahāyāna Budizmi için de önemli ve temel eserlerden biridir (Shimin, 1989: 37). Aynı yazmanın İsveç ve Japonya'da başka folyoları da vardır (Shimin, 1989: 38). Eserde geç dönem eserlerinde görülen q ve γ, s ve ş arasında ayırım yapılmaması zaman zaman da t ve d'nin karışması gibi özellikler vardır (Shimin, 1989: 39).

Miran kalesinin³⁸ harabesi içinde bulunan erken tarihli bir yazmada da *koyçı* (C. 5) örneği görülür (Orkun 1938 II: 259). Fakat *H. N. Orkun* bu eserlerde palatal n'leri y olarak okuduğu için ve aslı bu çalışmada yer almadığından şüpheli bir örnektir.

T. Tekin'e göre 9. yy'dan kalma bir eser olan *Irk Bitig*'i, *M. Erdal* da I. Grup en eski metinler arasında değerlendirir (*T. Tekin*, 2004: 13). Eserde palatal n, Göktürk yazıtlarındaki karakterden biraz farklı olmakla birlikte Runik alfabedeki n'yi karşılayan / / işaretle ifade edilir: 27 *koń*, 18 *ańıg*, 30 *çıgań*, 61 *turna*³⁹ *Irk Bitig*'de yer alan örneklerdir.

Klasik öncesi dönemde *qoń* AYLening'de *qoyn* ve KP'de *qoy*, küçültme eki, *çıgay* ve *ayıg* y tarafındadır. Ancak KP'de⁴⁰ *+klnA* örneği ve *F. Ağca*'nın tespit ettiği bizim çalışmamızda yer almayan n'li örnekler de vardır.

Özellikle son fragmanları ile ağızlar açısından önemli bir eser olan KP'de⁴¹ *ayıy*, *ayay* (II, III, LXIV, XXXV, LVI), *koń* > *qoy* (XIII, III), *çıgay* (V, VI, LXVIII); küçültme eki *+kıyA* olmakla birlikte *birkiyā* (XXV), *yalıusqıya* (XL), *azqına* (VI, VII) örneği de vardır, *qayu* (XXXV, XL).

Budist bir ilmihâl olan *BuddhKat*, *ayıg* (*BuddhKatt*: 28), *çıgay* (*BuddhKatt* 22), *qayol* (*BuddhKat* 5) < *kay'ol* ile y tarafındadır. *qoy* (*BuddhKat* 20) örneği, *K. Röhrborn* ve *D. Maue* tarafından *qoyin* şeklinde kabul edilmiş,

³⁸ Bu kale Stein'e göre Tarım havzasını cenup vahalarının Dunhuang'a giden yolunu muhafaza için yapılmıştır (Orkun, 1938 II: 255).

³⁹ Yazıda *turnıya* şeklinde geçer. Yazıcı n harfinden sonra bir y harfi daha eklemiştir (*T. Tekin*, 2004: 47, 61. Not). *M. Erdal* da kelimenin *turnıya* şeklinde okunmadığını, muhtemelen *turna* ya da bazı modern biçimler göz önünde alındığında *turna* olarak okunabileceğine değinir, "I do not think the spelling *ny* in the *IrkB* indicates a pronunciation placing *n* and *y* into separate syllables: There are in that text many instances of a double sign being redundantly accompanied by a simple one, e.g. *Türk* getting spelled with the character for rounded front vowels followed by *wk* " (*Erdal*, 2004: 71, 119. Dipnot).

⁴⁰ Bu eserde geçen *kanta* ve *kança* örneklerini n'li örnek olarak değerlendiren bilim adamları vardır (bkz. *Ağca*, 2006: 167).

⁴¹ Metnin sondaki dört levhasında görülen farklı özellikler nedeniyle *M. Erdal*, ilk levhaları II. Gruba son levhaları da IV. gruba yerleştirmiştir. Ancak *F. Ağca*, metnin aynı nüshasına ait fragmanları farklı yüzyıllarda yazılmış olamayacağı için ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatinde (Ağca, 2006: 525). *J. Hamilton* da eserin 9. ya da 10. yy'da yazıldığını tahmin eder (*Hamilton*, 1998: 21).

sözlükte de böyle verilmiştir (Röhrborn & Maue, 1985: 85). *G. Doerfer* de bu okumadan yola çıkıp Eski Uygur Türkçesinde *qoyın* biçiminin de varlığını kabul etmiştir. Fakat *F. Ağca*, burada 3. tekil şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli eki geldiğini, bundan yola çıkarak Uygur Türkçesinde *qoyın* şeklinin olduğunun iddia edilemeyeceğini kaydeder (Ağca, 2006: 169, 58. Dipnot). Örnek şu şekildedir: 20 gun-nin /'ad[n]-tin 'ad-gır-rin. /goy-yin. yil-kesin (Röhrborn & Maue 1984: 308), çevirisi de “und Sklavinnen, Pferde und Hangste, *Schafe* und Weidtiere” şeklinde verilmiştir (Röhrborn & Maue, 1984: 312).

Geç dönemdeki örnekler tamamen y tarafından: kayu (Üçltig⁴².’de: 97a, 100b, 103a, 104b; ETŞ 9a⁴³, ETŞ 11), *ayıy* (ETŞ 10⁴⁴, ETŞ 11).

2.1.1.3. Hami (Kumul)

Hami bölgesinde bulunan ve *klasik öncesi döneme* dâhil edilen MaitrHami’de *qoyın* dışındaki örnekler tamamen y tarafından. *M. Erdal*, MaitrHami XX’de 13 ön 29 da yazıcıların *koy(u)n* diye yazmalarının tahminen kelimeyi iki heceli olduğunu düşünmekten kaynaklandığını, bunun muhtemel olmadığını belirtir. Çünkü diğer pek çok örnekte ikinci bir ünlü yoktur.

azk(ı)ya (MaitrH X’de 4b- ön; *Dasakarma I*), *azqıa* (MaitrHami, Gir. 8b-arka)

yuqaqıa (MaitrHami 4. Kpt. 5a-ön)

kayu (MaitrH X’de 4b- arka; MaitrH XI: 3b ön, 4b arka),

ayıy (MaitrH XI, 7b ön; *Dasakarma I* bkz. Shimin, Klimkeit, Laut, 1993: 213-230); MaitrHami Gir. 12b arka))

qayu (MaitrHami Gir. 6a ön)

çıgay (MaitrHami 3. Kpt. 4b-arka)

⁴² 13. yy’ın sonları ile 14. yy’ın başlarında yazılmıştır (Barutçu, 1998: 13). *F. Ağca* da en erken 14 yy’ın ortalarına tarihlendirilebileceği belirtir (Ağca, 2006: 552).

⁴³ *G. Doerfer*’e göre, 1250-1369.

⁴⁴ *G. Doerfer*’e göre 1248-1330.

qoyın (MaitrHami, Ka-ön)

Araştırmacılar Dasakarma l'i sadece paleografik bakımdan değil, içerik ve düşünce bakımından da Mani metinlerine yakın bulurlar: “*Grundsätzlich kann hier aber bereits gesagt werden, dass im Falle der Ham-DKPAM die Nähe zu manichäischen Texten auffällt, und zwar nicht nur in der oben erwähnten paläographischen, sondern auch in inhaltlicher und gedanklicher Hinsicht*” (Shimin & Laut, 1993: 218). Ayrıca yer bilgisi de tam olarak belli değildir. Fakat 1959'da meşhur Maitrisimit'in Hami yazması ile birlikte bulunmuştur (Shimin & Laut, 1993: 214).

Yer bilgileri belli olmayan eserlerden *klasik öncesi döneme* tarihlendirilen TT VI ⁴⁵ (*Sekiz Yükmek*), özellikle palatal n meselesi bakımından bakılan metinler içindeki en ilginç eserlerdendir denilebilir. Eserde üç farklı yazım bir aradadır: ny, n ve y. NY imi ile y arasında *kanyu* kelimesinde bir nöbetleşme görülür: *kanyu* (70, 79, 119, 122, 340), *kayu* (37, 51, 56, 112, 141). P. Laut örneklerin sayısını *kanyu* için altı, *kayu* için on iki diye vermiştir (Laut, 1986: 81). Ayrıca metinde çok sayıda *anıy* örneği de vardır (20, 43, 56, 123, 195, 199, 332, 355, 441, 443) ve *anıyla-* fiili (46, 442). *anıy* sadece *anıy* şeklindedir, *ayıy* örneği görülmez. P. Laut'un verdiği sayılara göre yirmi bir n'li örnek, altı ny ve on iki y'li örnek vardır. Erken tarihli olduğu için n'li örneklerin fazla olması şaşırtıcı değildir. NY iminin n'yi yansıttığı düşünüldüğünde eserde *n ~ n ~ y* şeklinde üç türün de olduğu görülür. Eğer N iminin de n'yi temsil ettiği kabul edilirse bu eserde *n ~ y* arasında n'nin çoğunlukta olduğu bir nöbetleşme olduğu düşünülebilir. F. Ağca, P. Laut gibi, NY imini n'nin korunması olarak almış ve bu sesin n ve y ile birlikte yer almasını, eserin yazıldığı tarihte n biçiminin tam olarak unutulmaması şeklinde yorumlamıştır (Ağca, 2006: 405). Burada dikkat çekici olan bir başka nokta da çalışmamız sınırlarındaki eserlerden elde edilen verilere göre NY iminin çoğunlukla *kanyu* kelimesinde görülmesidir. Bu da bir

⁴⁵ A. v. Gabain ve G. R. Rachmati *Sekiz Yükmek*'i normalleştirerek okuduklarını belirtmişlerdir, bu nedenle eserde mevcut olan genişleme örnekleri transkripsiyonlu metinde dar ünlüdür.

tesadüf müdür, yoksa bir nedeni var mıdır diye sormak gerekir. Belki de *kanyu* kelimesi palatal *ń* için farklı bir yazım türünü uzun süre korumuştur.

Bir Budist sutra olan SYY'un Türk Budistleri arasında çok yaygın olduğu bilinmektedir. Çince orijinalinden çeviri olan metnin ne zaman ve nerede çevrildiği belli değildir. Pek çok nüshasının olması halk arasında çok okunan ezberlenen bir metin olduğunu göstermektedir (Tezcan, 1978: 294-295). Bu vasfı, Sekiz Yükmek'i lengüistik açıdan önemli bir yere koymamızı gerektirir. *J. Oda*'nın makalesinde incelediği I numaralı metnin orijinal çeviri olduğu tahmin edilir (Oda, 1983: 126) ve *J. Oda*, makalesindeki metinler arasında filolojik olarak fark olduğuna işaret eder. I. Grubun iki ağıza ama II. grubun y ağzına dayandığını belirtir (Oda, 1983: 128).

Örnekler: OdaNewFrag. *ayı(y)* (BVN3; 5, 15) *çıyay* (BVN3), *qayu* (BVN 10) SYY'a denk gelip gelmediği tam olarak bilinmeyen ama Berlin Koleksiyonundaki bir fragmanda (Oda, 1998: 231) da *ayıy* (2, 10) örneği görülür. Yine *P. Zieme*'nin incelediği Sekiz Yükmek'in bir kolofonu⁴⁶ olduğu tahmin edilen parçada *ayıy* (T II Y 60b 3) y tarafındadır, Yarhoto işareti taşır. Bu parçalarla birlikte SYY'te yoğunluk sırasına göre sırasıyla n ~ y ~ ny yazımları mevcuttur.

Turfan koleksiyonunda U 5678 numara ile kayıtlı olan ve *geç döneme* tarihlendirilen *Bahşı Ögdisi* (Ölmez, 1998), 40. *kayu* (40), *ayıy* (66) ve en geç tarihli Mani metinlerinden TT III *ayıy* (+14), *çıgay* örnekleri ile y tarafındadırlar.

*

*

*

Yukarıdaki verilere bakıldığında, *çıgañ* kelimesinin çalışmamız sınırlarındaki metinlerde hem Mani hem de Budist sahasına giren eserlerde tamamen *çıgay* şeklinde olduğu görülür. Küçültme eki *+klnA*, KP'de karşıt

⁴⁶ Oysa ki, TT VI'da *W. Bang*, *A. v. Gabain* ve *G. R. Rachmati*'nin eserin kolofon içeren fragmanının olmadığı yönünde bilgileri vardır (Zieme, 1983: 143).

örnekleri ile birlikte yer alır ve diğer Uygur metinlerinde birkaç -ny- dışında ezici çoğunlukla y tarafındadır.

Qoń ikisi de Dunhuang'da bulunan ve 10 yy'a tarihlendirilen KP ve BuddhKatt'ta *qoy*, geriye kalan Eski Uygur metinlerinde *qoyñ* şeklindedir. -yn'li biçimin bir Oğuz ağzı tercihi iken Eski Uygur metinlerinde, bu çalışmadaki metinlerin coğrafyası bazında, doğuda yaygın bir Oğuz ağzı izi olmuş olabileceği akla gelebilir. *Qoy* biçimi de ayrı bir ağzı yansıtır olabilir.

qañu kelimesi Turfan'da en erken dönemde NY imi ile Hoço'da en erken dönemde ve klasik öncesi dönemde NY ve Y imleri ile görülür. Çalışmamızın örnekleri bazında NY imli yazım çoğunlukla *qanyu* kelimesinde görülür. *qanyu* yazımı klasik öncesi dönemde de Turfan'da y'li biçimlerle yan yanadır, Hoço'da da iki biçim birlikte görülür; Dunhuang, Sengim ve Hami'de *qayu*'dur.

En erken dönemde Turfan bölgesinde orijinal *ń* sesi, ny ve y, Hoço'da ny, y, n; Yarhoto'da n, y, yn, Dunhuang'da *ń* imli örneklerle mevcuttur. Klasik öncesi dönemde n'li örnekler en çok Hoço'da görülür. Aynı dönemde Hami, Sengim ve Dunhuang'da da n'li örnekler vardır. Murtuk'ta ise örnekler y tarafındadır. Klasik dönemde *koyn* dışında, *ń* artık y imi iledir. Yüzyıl bazında bakıldığında klasik öncesi dönemle birlikte *ń*'de çeşitli yazımlar azalmakta, *ń* klasik dönemde y ve yn şeklini almaktadır.

Ağızsal olarak ayrı bir önem arz eden küçültme eki, beklenildiği gibi erken metinlerde *+klńa* > *+klnyA*, geç metinlerde *+klyA* şeklinde değildir. *+klyA* yukarıda görüldüğü üzere erken tarihli metinlerden itibaren vardır. G. Doerfer'e göre bu ekte gerçek bir n vardır ve Karahanlı Türkçesinde iki biçim de yan yanadır. MK *sözkiyā*, *közkiyā*, QB *azkına*. Doğu için *+kl(y)A* normal biçimdir (Doerfer, 1998: 130). Ona göre, A. v. *Gabain*'in bu ekin ağızsal konumu ile görüşü ve M. *Erda*'ın *+klyA*'nın yeni, diğerinin eski biçim olduğu yönündeki görüşü yanlıştır. *+klńA* AS 4'ten itibaren yerleşen bir Batı biçimi

iken, *+klyA* bir Turfan biçimidir ve Turfan *+klyA* yanı sıra *+klnA*'yı da örnekler (Doerfer, 1998: 130). Ancak bu çalışmada *+klnA* sadece Dunhuang'da bulunan KP'de tespit edilmiştir. Ekin tarihî seyrindeki tersine durumdan dolayı *M. Erdal*, ekin nazalın bazı çeşitleri ile korunduğu bir ya da daha fazla nüfuzlu ağızlar olmuş olması ihtimali üzerinde durur: *"If +klnA had become +klyA among the ancestors of the speakers of Middle or Modern Kipchak languages or Uzbek or Uygur, There could not have reversed the process, there must have been one or more populous dialects where this suffix was retained with some sort of nasal"* (Erdal, 2004: 73). Öte yandan *qoy* örneklerin Dunhuang'da görülmesi ve Karahanlı alanında da *koy* olması ilginçtir ve kelimenin *qoy* ve *qoyn* yazımları ağız ayrılıklarına işaret ediyor olabilir.

Daha isabetli tahminler uzun araştırmalarla yapılacak olmakla birlikte, mevcut tablo, palatal n sesinin Eski Uygurcadaki durumunun genel anlamda A. v. *Gabain*'in görüşü yönünde olmadığını öngörmemizi gerektirir. Çünkü ses *+klyA*'da (birkaç istisna ile) ve *çıgay*'da her zaman y'dir; *koyn* kelimesi ayrı bir tablo sergiler. Diğer kelimelerdeki durum da palatal n'nin tarihî süreçte aşamalı olarak yerini y'ye bırakması şeklinde bir ses değişimine işaret eder gibidir. Bu süreçte kendisi gibi palatal sesler olan N, Y, NY, YN'li biçimlerle görülmüş olduğu da düşünülebilir. Hatta yazımdaki farklı okuma ihtimalleri de göz önüne alındığında, erken dönemde görülen NY ve N imlerinin n'yi yansıttığı, sonra y'li örneklerin N ve NY imi ile yazılanlarla bir arada bulunmasından hareketle Y ile nöbetleşerek Y'nin kullanılmaya başlandığı düşünülebilir.

Erken dönem metinlerinde henüz standartlaşmamış bir yazı dili olduğundan farklı ağız izlerinin görülmesi daha muhtemeldi, bu nedenle n'li yazımlar için bir Argu ağız izi de söz konusudur. Fakat bu çalışma bazında bakıldığında bu izin coğrafi olarak belli yerlerde yoğunlaşmadığı anlaşılır. Çünkü erken dönemde Hoço ve Yarhoto'da, klasik öncesi dönemde Hoço,

Hami, Sengim ve Dunhuang'da n'li biçimler vardır. Ya da varsa da böyle bir ağız izi belki dağınık olarak görülmüştü.

Diğer yandan *çıgan* kelimesinin tamamen y'li oluşu, +klyA ekinin erken tarihli ve Mani sahasına ait eserlerde de y'li görülmesi, +klnA örneklerinden birinin bir Budist metin olan KP'de yer alması, örneğin *Pothibook* gibi Mani metinlerinde de y'li örneklerin varlığı ve Mani metinlerinde N, NY, Y, YN şeklinde dört farklı şeklin görülebilmesi sesin n ve y ağızı şeklinde bir ayrıma uygun olmadığını düşündürebilir. Görünen o ki, n yer aldığı kelimelerde ve ekte y'ye değişme sürecinde tutarlı bir eğilim yansıtmıyor ve ayrı ayrı değerlendirilmeyi gerekli kılıyor.

F. Ağca, Maniheist Uygur metinlerinin daha çok n tarafında olmakla beraber, y'li örnekleri de bulundurması, buna karşılık klasik ve geç dönem Budist metinlerde n ünsüzünün tamamen yok olması ve sadece y'li şeklin varlığından hareketle Uygur Türkçesi metinlerinin n ve y ağızlarına ayrılamayacağını, aksine n ünsüzünün ilk önce n daha sonra da y ünsüzüne değiştiğini düşünür (Ağca, 2006: 162). Bizce de bu sesin evriminden hareket ederek Eski Uygur Türkçesindeki metinleri ağızsal bir sınıflandırmaya tâbi tutmak yanıltıcı olabilir ve görünen o ki, K. Röhrborn bu sesin ağızsal araştırmada ana konuyu oluşturmadığı yönündeki görüşünde haklıdır. Elbette daha uzun ve ayrıntılı bir çalışma ile konu daha iyi anlaşılacaktır; ancak biz F. Ağca'nın n ünsüzünün önce n sonra y'ye değişmiş olması görüşünden ziyade, K. Röhrborn'un işaret ettiği gibi erken tarihli metinlerdeki n iminin ny imi ile birlikte n sesini yansıttığı ve aşamalı olarak y sesine değişmiş olabileceği öngörüsündeyiz. G. Doerfer de n'nin kendi tarihlendirmesine göre AS 1a (688-850)-1d'de (900-1050) ny ya da n, 2'den (980-1120) itibaren y olarak görüldüğünü, batıda başından beri y olduğunu belirtir (Doerfer, 1993: 128).

H. J. Klimkeit'in dile getirdiği ve çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha iyi anlaşılacağı üzere, ağızsal manada önemli malzemeler sunan ve Mani sahasına atfedilen dilsel özellikleri taşıdığı görülen erken dönem Türk

Budist metinlerinde, kültürel anlamda da bir ortaklığın bulunması dikkat çekicidir. *H. J. Klimkeit*, Budizme ait olduğu şüpheli olan metinlerde Manihesit betimlemelerin bolca görüldüğünü, örneğin, SYY’da güneş ve ay, ordular şeklinde betimlendiğini ve bu betimleme tarzının Budist metinler için olağan dışı bir tarz olduğunu kaydeder (Klimkeit, t.y.: 100). Aşağıdaki eserler *J. Klimkeit*’e göre, çok eski lengüistik özellikler ve Maniheizmi anımsatan içeriğe sahiptirler: Lotus Sutra’nın en eski nüshası, KP, Tibet harfleri ile yazılı bir Budist ilmihâl, Maitrisimit, SYY ve Buda’nın hayat hikâyelerini anlatan bazı metin parçaları (Klimkeit, t. y: 100). Ama dilsel veriler, ağızlar bağlamında değerlendirilirken bu kültürel birlik yanıltıcı olabilir.

2.1.2. Genizsizlik Yitimi

Göktürkçede geçmiş zamanın ikinci şahıs çekiminde görülen $\eta \sim g$ nöbetleşmesi ya da değişimi, A. v. *Gabain*’e göre Eski Uygur Türkçesinde n ağzının özellikleri arasındadır. Sadece Eski Uygur Türkçesi için değil Göktürkçenin de ayırıcı özellikleri arasında olan (Ercilasun, 2007: 117) bu nöbetleşme, söz içi ve söz sonunda, tekil ve çoğul ikinci kişi iyelik ve kişi eklerinde görülür: *bardıgız* (KT G D) ~ *bardıñız* (O 12); *ölsikig* (KT G7; BK K5) ~ *ölsikiñ* (KT G6, BK K5); *süñäküg* “kemiklerin” (BK D 20) ~ *siñöküñ* (KT D 24), *törögin* (BK D) ~ *töröñin* (KT D 24) (T. Tekin, 2003: 70). Karşıt örnekler her zaman birlikte görülmeyebilir: *alkıntıg* (KT G 9, BK K 7) < **alkıntıñ*, *buñug* “derdin” (KT G 8) < **buñuñ*; *kıltıg* (BK D 20, 20) < **kıltnıñ* (T. Tekin, 2003: 71). Görülen geçmiş zaman tekil ikinci kişi KT ve BK’da -DXg öbür yazıtlarda ve metinlerde -DX η biçimindedir (T. Tekin, 2003: 183).

M. Erdal’a göre, Göktürkçedeki biçimlerin açık bir nedeni yoktur (Erdal, 2004: 161). Göktürkçedeki bu değişim sadece ikinci kişi eklerinde görüldüğü için fonetik (phonic) bir mesele değildir: “*It does not happen in the 2nd person plural imperative suffix (where / η / is in the coda as with the possessive singular), nor with the genitive (whose Orkhon Turkic variant after*

consonants is +Xŋ) nor, in Orkhon Turkic or in Uygur, is stems” (Erdal, 2004: 80).

Semitik kökenli olan Uygur alfabesinde ŋ’yi ifade etmek için bir kombinasyon vardır. Semitik dillerde art ŋ bir fonem olarak var olmadığından, bu tür bir fonem için ayrı bir işaret de yoktur. Göktürk yazıtlarında ŋ bir fonem olarak vardır; ama zaman zaman yukarıda değinildiği gibi g ile de ifade edilir. Uygurların kullandığı alfabelerde geniz n’si iki harfle gösterilir, < ng > ve < nk > (Özertural, 2007: 367). Arap alfabesinde sağır kef ile Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçelerinde zaman zaman ŋ < n + k > ile de gösterilmiştir (Özertural, 2007: 368). Mani metinlerinde ŋ için, < ng > ve < nk > yanında < nng > ya da < nnk > de vardır⁴⁷. ŋ Süryanî yazısında da n + g (nadiren n + k) kombinasyonu ile yazılır (Zieme, 2010: 26). Soğd ve Uygur yazısında k ve g ayrımı olmadığından ŋ için n + k kullanılmak zorundaydı. Bu Arap yazısında da devam etmiştir (Zieme, 2010: 27).

Çoğunlukla, k ve g’yi bir birbirinden ayırt etmeyen Uygur harfleri ile yazılan Eski Uygur metinlerindeki ŋ ~ g ~ γ nöbetleşmesi için birkaç farklı açıklama vardır.

M. Erdal’a göre, genizsillik yitimi açıkça grafik bir meseledir; çünkü ön k art ünlülü kelimelerde de görülür: “*This is a purely graphic matter, as (front) K appears in back-vowel word as well*” (Erdal, 2004: 80). J. Hamilton nk için k meselesi ile ilgili olarak Dunhuang’daki eski Uygurca metinlerde ŋ için k yazımlarının damaksıl nazalların bir düzensizliğine kanıt olabileceği tezine katılır ve ŋ için k’nin Osmanlı kullanımıyla karşılaştırılabilir olması

⁴⁷ Mani alfabesindeki bu yazımların kökenleri ile ilgili farklı görüşler vardır, Z. Özertural’a göre bunlar Orta İrancadan alınmadır. Orta İrancada kısa vokaller gösterilmediğinden belki < n + n + g > yazımı son hecede °n(a)g okunuşunu engellemek zorundaydı (Özertural, 2007: 368). J. Wilkens’in yazım hatası olarak verdiği söz konusu yazımların Orta İrancada bir fonksiyonu vardır; ama Uygurcada fonetik bir değeri de yoktur (Özertural, 2007: 369). ŋ’nin nng ile yazımı bazı kelimelerin (āŋ) yanlış okunmasına neden olmuştur (Özertural, 2007: 370). Ancak P. Zieme, Z. Özertural’ın verdiği örneklerin Uygur ve Soğd yazıları için ayrı ele alınması gerektiğini, n’nin çift yazımının Mani yazısının bir özelliği gibi gözüktüğünü ve tabii ki Mani yazısının etkileri olabileceğini belirtir (Zieme, 2010: 26). Mani yazısı ile yazılan metinlerin diğer özellikleri için bkz. Zieme, 1969.

düşüncesine de katılmaz (Zieme, 2010: 27). *P. Zieme*'ye göre, bu yazımlar marjinaldir ve belki sadece yazım hatası olarak görülebilir. Genel Uygur metinleri düşünüldüğünde nadirdir. Hatalı yazım olabilir ya da yazıcıların n'yi unutmuş olma ihtimalleri de vardır: *“Insgesamt bleibt also für die uigurische Schrift festzuhalten, dass Belege k für / ŋ /, vom gesamten Textcorpus aus betrachtet, selten sind. So liegt es nahe, n ihnen fehlerhafte Schreibungen anzunehmen. Der oder die Schreiber hatten einfach ein -Delta vergessen”* (Zieme, 2010: 28). *P. Laut* ise Sengim nüshasındaki örnekleri açıkça hatalı yazım olarak değerlendirir (Laut, 1986: 71). *P. Zieme* de buna ihtimal vermekle birlikte, hem ön hem de art sıradan kelimelerde hiç kurala dönüşmese de kaf'ın nazal damaksılların gösterimine hizmet edebileceği düşüncesini de destekler. Ayrıca, kursiv yazıdaki bazı dokümanlardaki n atımını, özellikle de -nıŋ'dakilerin, hızlı yazım biçiminden kaynaklanabileceğini, kasıtlı ya da kasıtsız bir atım olmadığını da belirtir (Zieme, 2010: 29).

G. Doerfer'e göre, /g/, ŋ'nin transkripsiyonunda doğru olmayan bir biçim olarak düşünülmemeli, şayet g ile ŋ'nin nazal olmayan biçimi ifade edildiyse sesin bu vasfı daha açık yansıtılmalıydı. Belki bu yüzden grafik bir özelliktir (Doerfer, 1993: 20)

K. Röhrborn, *Maitrisimit*'teki örnekleri aynı yazmada ŋ'ye denk gelen biçimlerin de varlığına istinaden hatalı yazım olarak alır, hatalı olan bu ŋ'yi üstü noktalı bir ŋ ile gösterir. Ancak tekrar bu hatalı biçimlerde ağızsal bir etkinin kendisini açıkça gösterdiğine de işaret eder. Muhtemelen Osmanlıcada ve Azerbaycan Türkçesinde de kısmen y'ye kadar devam eden *babay* gibi biçimlerden hareketle bir ŋ > g değişimi düşünülmelidir, der. Ayrıca Semerkant Özbekçesinden verdiği, sesin tamamen yok olmaya kadar giden örneği de çok ilginçtir: kimni “kimin” (Röhrborn, 1977: 14, 41. dipnot).

Genisizsillik yitiminin bir Argu ağzı olabileceği bilgisi de mevcuttur. *Kaşgarlı Mahmut* : “Argu boyunun bir takım kelimelerinde ikinci şahsın ك harfi

غ harfine çevrilerek tapındıǵ تېندىغ denir, “tapındın” demektir, yine Arguların “sen onu kaçırdın” anlamına olan سن انىقچىردىغ “sen anı kaçırdıǵ” sözleri de böyledir. Kural bütün fiillerde birdir; deǵışmez. Genizden gelen ك asıldır, غ getirmek yakışıksızlıktır” (Atalay, 1939: 167-168) ifadeleriyle, bunu açıkça belirtir, η’nin aslî γ’nın yakışıksız olması ifadesiyle Argular arasında bir ağız olduğunu anlatmak istemiş olabilir. G. Doerfer de Arguların bir kısmının bu biçimleri tanıdığını belirtir ve kendi kabulüne göre, Yeni Argucadaki (Halaççadaki) *-UG, *-Uñ ve *-UGiz ve *-Uñiz biçimleri muhtemelen tesadüf deǵildir (Doerfer, 1993: 223).

Modern Türk dil ve lehçelerindeki durum Türk dilinde η ~ g türünde nöbetleşmeye doğru bir eğilim olduǵu yönündedir. S. Çaǵatay⁴⁸ η sesinin seslik deǵeri bakımından damak kapanma fonemlerinden g, γ, k, q sesleri ile yakın olduǵundan bazen yerini g’ye bıraktığını düşünür (Çaǵatay, 1978: 253). S. Çaǵatay’a göre, mahallî bir telaffuz olabilir; ancak en çok görüldüǵü lehçelerde bile abartılacak miktarlarda deǵildir (Çaǵatay, 1978: 265). S. Çaǵatay, Eski Türkçeden *ilinizgärü*, *öginärü*, *sakış*, *sayış*, *sañış* kelimelerini, yazıtlardaki η ~ g ~ k deǵışmesi için *kikşür-*, *kinşür-* (Çaǵatay, 1978: 253); MK’daki *yayan* ve *yañan*, *yiñnä* ve *yignä* TT *igne* ya da İbn Mühenna lügâtinden *kelenü* “tarla sığıanı”; MK *kelegü*, Anadolu’daki *gelengi*, *gelengü*, *gelenki*, *geleni* biçimlerini örnek verir. Karaçay-Balkar ağızlarındaki η ~ g deǵişiminin (Çaǵatay, 1978: 256) Şor dilinde de örnekleri vardır (Çaǵatay, 1978: 259). Ayrıca Tatar Türkçesinde geçmiş zaman ve şart çekimi ile iyelikte ikinci şahıslarda g görülür: *bildegiz*, *aldıgız*, *bilsegiz* (Ercilasun, 2007: 117). Anadolu ağızlarında S. Çaǵatay’ın verdikleri yanı sıra başka örnekler de görülmektedir. Hanak Türkmenleri ile Kağızman Türkmenleri aǵzında η ~ γ deǵışmesi ile *anagız*, *yapdıgız* denir (Karahan, 1996: 41).

Bu çalışma sınırlarında ele aldığımız eserler arasında genizsillik yitimi örnekleri, *Maitrisimit*’in *Sengim*, *Hami* nüshalarında ve birer örnek olmakla birlikte KP’de, M II 1’de ve DreiPrinz’de tespit edilmiştir.

⁴⁸ S. Çaǵatay’ın η ~ g ~ γ deǵişimi için verdiǵi münüz, miñiz, müyüz “boynuz” (Çaǵatay, 1978: 254) örneğindeki n, geniz n’si deǵil palatal n’dir, orijinali münüz’dür.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Sengim nüshasından tespit edebildiğimiz örnekler şunlardır:

<i>körüg</i> ⁴⁹ <i>siz</i> < <i>körüng siz</i> (18 ön 24)	<i>...bulug</i> < <i>bulung</i> (90 ön 8)
<i>unitmag</i> < <i>unitmang</i> (18 arka 21)	<i>ötüg</i> < <i>ötüng</i> (90 ön 10)
<i>ukuylar</i> < <i>ukunglar</i> (35 ön 16)	<i>neg</i> < <i>neng</i> (128 ön 25)
<i>inigler</i> < <i>iningler</i> (137 arka 6)	(Fakat 225 arka 14'te <i>näng</i>)
<i>kanıg</i> < <i>kanıng</i> (161 arka)	<i>ögreki</i> < <i>öngreki</i> (71 arka 29)
<i>tärig</i> < <i>täring</i> (14. Bölüm arka 5)	
(Ama 150 ön 29'da <i>täring</i>)	

sewdükügüzler < *sewdüküngüzler* (137 arka 7-8), *körügler* < *körüngler* (ön 6)

<i>ünügüzler</i> < <i>ününgüzler</i> (ön 9)	<i>qanyıy</i> < <i>qanyıng</i> (161 arka 31)
<i>kutuyuzda</i> < <i>kutungunuzda</i> (143 arka 6)	<i>biligig</i> < <i>biliging</i> (161 ön 4)
<i>karşıgız</i> < <i>karşıngız</i> (146 ön)	<i>ogluguz</i> < <i>oglunguz</i> (38 arka 2)
<i>t(ä)ngrinig</i> < <i>t(ä)nrining</i> (134 arka 1)	<i>maytrinıg</i> < <i>maitrining</i> (11 ön 9)
<i>bay(a)gutnug</i> < <i>bayagutnung</i> (92 ön 5)	

Örneklere bakıldığında genizsillik yitimi örneklerinin ilgi hâli ekinde, Emir çekiminin 2. şahıslarında, yalın kelimelerde ve görülen geçmiş zaman 2. şahıslarda yer aldığı görülmektedir.

P. Laut, Sengim'deki örnekleri yukarıda kaydedildiği üzere hatalı yazım olarak kabul eder ve bunları n yazmalarındaki durumun devamı olarak görmemek gerektiğini düşünür (*Laut*, 1986: 72). Öte yandan, Mani yazısında da NK için K'nın çok nadir olduğunu ekler: *M II yükünüglär* (*Laut*, 1986: 72).

⁴⁹ *Ş. Tekin* ilgili örneklerin her biri için her defasında notlarında açıklama yaparak transliterasyonunu ı'lı yapmıştır. *P. Laut*'un değindiği üzere, ilgili yazımlar için verdiği açıklamalar da farklılık arz eder: *açık bir hata* (offentsichtliche Fehler), *yazım yanlış* (verschreibung) ve *alışılmamış ya da şüpheli yazımlar* (ungewöhnliche oder fragliche Schreibungen). *Ş. Tekin*'in okuması ile ilgili olarak *P. Laut*, Eski Türkçe metinlerin transliterasyonunda mevcut yazımların dikkate alınmak zorunda olduğuna, buna rağmen *Ş. Tekin*'in tutarsız ve yanlış yönlendirici bir yol seçtiğine değinir (*Laut*, 1986: 71, 8. Dipnot).

Özetle, bu nüshadaki yazımların lehçeler üstü dilin* metinleri için yaygın ve mutata olmayan bir özel durumu gösterdiği yönünde düşünür (Laut, 1986: 72).

Yukarıda kaydedildiği üzere P. Laut'un yanı sıra Ş. Tekin de Sengim'deki örnekleri yazım yanlışları olarak görür. Mani eserlerinde ve Göktürkçede görülen örneklerle aynı bağlamda düşünmenin ve n ağzının müteakip bir özelliği olarak görmenin doğru olmayabileceğini kaydeder ve P. Laut gibi η'lerin burada hiçbir zaman q ile yazılmadığını belirtir: *"Hier sind die Endungen -m'k und -wk geschrieben, d.h. ohne jeweiliges -n-. Es wäre nicht richtig, diese Formen mit der -nk- Spaltung, die in den Inschriften und in den manichäischen Texten vorkommt, in Zusammenhang zu bringen und darin eine weitere Eigentümlichkeit des n-Dialekts zu sehen, denn die Vergangenheit hat die Form +t + ıy, nicht -t + ig usw. Das heisst, wenn -nk- sich spaltet, schreibt man immer γ(q), nicht g(k)"*, Metinde 'wnytm'k yazıldığını 'wnytm'q yazılmadığı bu nedenle de bunu ortografik bir özellik olarak algılamamanın daha iyi olacağı kanaatindedir (Ş. Tekin, 1980: 59). Ancak ne var ki, Sengim nüshasındaki ilgili genizsil η örneklerinin tamamı K ile yazılmamıştır, *ukuylar < ukunglar* (35 ön 16), *kutuyuzda < kutunguzda* (143 arka 6); *qanyıy < qanying* (161 arka 31) örneklerinde olduğu gibi. Dolayısıyla K ile yazılması meselesinden yola çıkmak doğru olmayabilir. Üstelik Ş. Tekin'in kaydettiği gibi genizsillik yitimi örnekleri diğer Uygur metinlerinde de her zaman Q (γ) ile yazılmıyor. Çalışmamızdaki örneklerden M l'deki ve KP'deki örnek de K ile yazılmıştır. Hami'deki örnekler de aynı şekilde K ile yazılmıştır. Dolayısıyla K ile yazılması yazım hatası kabul edilecekse buradaki örneklerin de değerlendirmeye katılması gerekir. Üstelik Göktürkçede de g'li örnekler vardır: *türük bodun öl-sikig* (KT G 6) ama *türük bodun ölsiking* (BK K 5) (T. Tekin, 2003: 166).

F. Ağca, η ünsüzünün bu metinde aynı zamanda NK ile de yazılmış olmasından hareketle imla ile açıklanamayacağını, imla ile ilgili olsa idi bütün

*Lehçeler üstü dil ifadesi koine kelimesini karşılamak için kullanılmıştır.

ŋ'lerin K ile yazılacağını, dolayısıyla bunun Göktürkçedeki nöbetleşmeyle bağlantılı olduğunu kaydeder (Ağca, 2006: 179).

Biz, *P. Laut* ve *Ş. Tekin*'in ŋ'nin daima ön damaksıl K ile yazılmış olduğu yönündeki bilgilerinin doğrulanmamasından ve metinde aynı kelimelerin ŋ'li yazımlarının da olmasından dolayı K'li yazımların yazım yanlışını değil, genizsillik yitimi yansıttığını olabileceği kanaatindeyiz. Öte yandan, Sengim nüshasında *K. Röhrborn*'un hareket noktası olan karşıt örnekler de birlikte yer almaktadır: *neg (neng)* (128 ön 25), ama 225 arka 14'te *näng*; *tärig* (14. Bölüm arka 5), ama 150 ön 29'da *täring* gibi; Sadece Sengim'de değil KP'de de karşıt örnek genizsillik yitimi taşıyan diğer örneklerle birlikte yer alır: XXXVII. 5'te *ögtün yınaq*; ama *öngtün kedin* XIII.7.

Bu noktada, *g (k) ~ γ(q)* yazımında bir yazım düzensizliği olduğu ya da yazıcılarla ilgili olduğu da düşünülebilir. Ayrıca, *P. Zieme*'nin dile getirdiği gibi, *kaf*'ın ön ya da art ünlülü kelimelerde kurala dönüşme de nazal seslerin gösterimine hizmet etmiş olması ihtimali de vardır (Zieme, 2010: 29).

Öte yandan, bizce Sengim nüshası, sadece genizsillik yitimi örnekleri bakımından değil, genel olarak imlası ile dikkat çekici bir eserdir; örneğin *sewinç* kelimesi *sewiç* diye yazılmıştır: 159 arka 29, *Ş. Tekin* bunu yer eksikliği ile izah etmiştir (105. not). Bunun dışında dikkatsiz yazım örnekleri sayılabilecek türden şu örnekler de vardır: *bolmişlarıka* (90 ön 3-4) (163. not, *Ş. Tekin*'e göre, yazım yanlışdır); *üsün (üstün)* (83 ön), 79 ön 6'da, *Ş. Tekin*'e göre, önce *toyanlar* yazılıp sonra düzeltilmiş ve *toyınlar* yazılmıştır (143. Not). Ancak aynı parçada arka 5'te *toyanlar* yer alır, 145. Notta *Ş. Tekin* buna da *twyyñl'r* için yazım yanlışlığı olabilir der ve Sengim nüshasındaki dilsel farklılıkların muhtemelen yazıcıların telaffuz bakımından kararsızlığını yansıttığını düşünür, çünkü bu dönemde henüz düzenli bir yazı dili mevcut değildi (*Ş. Tekin*, 1980: 7).

Sengim nüshası, ağızsal konumu bazında *P. Laut*'a göre, büyük ölçüde *n* metni için belirleyici özellikler taşır ve Uygur Budist metinlerden açıkça ayrılır,

ünlülerdeki değişimler ve diğer özellikler Eski Türkçe lehçeler üstü dilde o kadar sporadiktir ki metinlerin karakteristiği değil pek çok durumda yazım hatası olarak yorumlanabilir (Laut, 1986: 75). Belki de bu özelliklerin sporadik oluşu, ağız özelliklerinin metinlere izler şeklinde yansması ile ilgilidir.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Maitrisimit'in Hami nüshasında: II. Bölüm 96 arka'daki *körüg* örneği ilginçtir. Çünkü önce *körüg* yazılmış sonra yazmada kelimenin üzerine n eklenmiştir. Yine 7a-ön'deki *birig* örneği de birig diye yazılır ama editörler *biri(n)g* diye okumuşlardır (Klimkeit & Shimin, 1988). Diğer örnekler, 11. Bölümde tespit edilmiştir:

*katunnug*⁵⁰ (11. Böl., 8 ön-16) < *katunnung*, *mig* (11 Böl., 9 ön-14) < *ming*, *erdiningiznig* (11. Böl., 13 b, arka 8) < *erdininingizning*, *tülnüg* (11. Böl., 3a ön 4) < *tülnüng* , *boşyuntug* < *boşyuntung* (15 b arka 25) (Laut, Klimkeit, Shimin, 1988).

Hami nüshası ağızsal bağlamda değerlendirilirken, üç farklı yazıcı tarafından yazılmış olma ihtimali olduğu da gözden kaçırılmamalıdır; çünkü Hami nüshasının editörlerine göre, yazma üç farklı yazı türü gösterir: “*Die Hami-Version scheint von drei verschiedenen Schreibern geschrieben worden zu sein, denn das Manuscript weist drei Schriftarten auf; sie eine Schrift ist rund, und geschickt ausgeführt, die zweite ist dünn und drahtig, die dritte ist wesentlich ungeschickter geschrieben*”. Ayrıca, iki yazıcı adı da geçer (Klimkeit, 1988: 5).

Bunun dışında Hoço'da bulunan M II 1 (T. M 180, Mani alfabesi)'de *yükünüglär* örneği ve Dunhuang'da bulunan KP'de tespit edildiği kadarıyla *öñ* kelimesi iki biçimde de yer alır: XXXVII. 5'te açıkca g'lidir: *ögtün yınaq*; ama *öngtün kedin* XIII. 7 şeklinde ŋli örnekler de vardır. En erken dönem

⁵⁰ Editörler bu bölümdeki okumalarda n eklemişlerdir.

eserlerinden olan ve Turfan'da bulunan DreiPrinz'deki *yalawaç(n)ı(n)g* (DreiPrinz, 3b ön 89-90) kelimesi çok net okunmasa da örnek olarak alınabilir.

Çalışma sınırlarındaki eserlerden hareketle, genizsillik yitimi örneklerinin klasik öncesi döneme tarihlendirilen eserlerden Sengim, Hami ve Dunhuang'da bulunanlarda yer aldığı görülür. Hoço ve Dunhuang bölgesinden birer örnek vardır. Klasik öncesi dönemde (9. 11. yy'lar) Turfan, Kansu ve Hami bölgelerinde genizsillik yitimi örnekleri ile karşılaşmaktadır. Tabii burada şunu da eklemek gerekir ki Hami nüshası Sengim nüshasından kopyalanmıştır. Üstelik Hami nüshasında üç yazıcı ihtimali de vardır. Hami nüshasındaki *körüğ* örneği, imlada yazıcıların doğru yazıma bağlı kalma yönünde bir çaba sarf ettiklerini de akla getirebilir. Sengim nüshasındaki örneklerle ilgili tartışma, nüshanın imla konusunda genel düzensizliği göz önüne alınırsa genizsillik yitiminin gösteriminde de bir imla sorunu olabileceği; ama ilgili yazımların fonetik bir hadiseyi yansıttığı düşünülebilir.

Çalışma sınırlarımızın dışındaki başka eserlerde de genizsillik yitimi örneklerinin varlığı tespit edilmiştir (bkz. Erdal 2004; Ağca 2006). O örneklerle de bakıldığında, Eski Uygurcada, Göktürkçede daha sınırlı alanda görülen genizsillik yitimi örneklerinin, ilgi hâlinde, emir ikinci şahıs çekimlerinde, yalın kelimelerde de Hami ve Sengim nüshaları yanında Dunhuang'da bulunan metinlerde de görüldüğü söylenebilir. *M. Erdal ve F. Ağca'nın* işaret ettiği örnekler, Dunhuang bölgesinde bulunan eserlerdedir ve örneklerin miktarca Dunhuang'ta daha fazla olduğu kaydedilir (Ağca, 2006: 179). Yüzyıl olarak yukarıdaki eserler gibi klasik öncesi döneme tarihlendirilirler.

Şimdilik, klasik öncesi dönemde yani 9-11. yy'larda Turfan bölgesinde (Sengim ve Hoço), Hami'de ve de Kansu bölgesinde ağız izleri şeklinde bir genizsillik yitiminden söz edilebilir. *K. Mahmut'un* verilerinden hareketle de 9-11.yy'larda söz konusu yerlerde bir Argu ağız izi öngörülebilir. Ayrıca genizsillik yitimi örnekleri sadece Mani yazmalarında değil, bu çalışma sınırlarındaki metinler bazında, erken Türk Budist metinleri arasında

değerlendirilen Maitrisimit'in nüshalarında ve KP'de de görülmektedir. Bu durumda bizce, genizsillik yitimini de “n ağzı özellikleri” arasında almak yerine, başlı başına bir ağız olarak değerlendirmek uygun olabilir.

2.1.3. Genişleme

A. v. *Gabain*'in görüşüne göre, bazı kelimelerin tabanlarının ikinci hecesinde ve bazı eklerin bağlama ünlüsünde ı ve i yerine, a ve e ünlülerinin bulunması n ağzının özelliklerinden biridir.

Eski Uygur metinlerinde Y yerine elif yazımlarının kısalmış ünlü, gerçek bir genişleme ya da l ve r komşuluğunda görülen bir ses olayı olabileceği yönünde farklı fikirler vardır. Bir grup bilim adamına göre, Y yerine elif yazımları kısalmış ünlüyü gösterir. Kısalmış ünlü meselesi ilk kez A. v. *Gabain* tarafından ele alınmış, sonra I. Meyer ve G. Doerfer konuyu tekrar gündeme getirmişlerdir.

G. Doerfer'in teorisine göre, Ana Türkçede ilk hece dışındaki açık hecelerin -a/-e ünlüleri, -ă/-ě üzerinden Eski Türkçeden önce düşmüş (*pere *fere > *herě > her > er), ilk hece dışındaki kapalı hecelerde ise kısalmış ünlü (Reduktionslaut) olarak korunmuştur: *bardām*⁵¹, *kıldān* gibi. Eski Türkçenin bağlama ünlüleri de ı, i, u, ü değil, ǫ ǣ ǿ ǿ dir⁵². Bu bağlama ünlüleri, artılık önlük ve dudak uyumuna uyan eklerle birlikte görülebilmektedir, *ayız* (ayěz) gibi kelimelerdeki ikinci ünlüler için de aynı teori geçerlidir (Tezcan, 1974: 15). Ve bu kısa ünlüler, modern lehçelerde ve Karahanlı Türkçesinde

⁵¹ Kaşgarlı Mahmut, Oğuzların *bardum* dediğini *bardam*'ın hatalı olduğunu belirtir (Doerfer, 1975-76: 111).

⁵² G. Doerfer'e göre, kısalmış ünlülerin görüldüğü yerler: fiilden isim yapım ekleri -(Ü)ş, -(Ü)g, -(Ü)m, -(Ü)n, -(Ü)z; gereklilik -s(Ü)k; isimden isim yapım ekleri: +d(Ü)n, +l(Ü)k, +l(Ü)g; +sÜz; +(Ü)nç/nti; iyelik ekleri: +(Ü)m, +(Ü)η, +(Ü)z; ilgi hâli +nÜη/+Üη, yükleme hâli: +(Ü)g; vasıta hâli: +(Ü)n; isimden fiil yapım eki: +(Ü)k; +(Ü)k, -(Ü)n, -(Ü)l, -(Ü)ş, -(Ü)z, -(Ü)η, -(Ü)p (Tezcan, 1974: 16).

11. yy'da *G. Doerfer*'in tarihlendirmesine göre en azından AS 3'ten itibaren /i/u/ü'ye değişmiştir (Doerfer, 1993: 119).

n ağzının özelliği olarak görülen elifli yazımlar, teoriye göre, yuvarlaklaşmamış ve niteliksel olarak tam ünlülerden farklı olan *ǣ/ē* kısaltmış ünlülerini gösterir ve a ve e ünlülerinden sonra görülen söz konusu *ě/ǣ* kısaltmış ünlülerinin diğer kısaltmış ünlülere göre daha uzun süre korunmuş olması mümkündür (Doerfer, 1975-76: 111). Ayrıca Runik metinlerdeki yazım, *ǣ/ē*'nin fonetik mahiyet bazında /i/ye değil *a/ǣ*'ye yakın olduğunu gösterir (Doerfer, 1993: 119).

K. Röhrborn da kısaltmış ünlü ihtimalinden söz eder, çekim ve iyelik eklerinde ve iki heceli kelimelerde kısaltmış ünlü teorisinin geçerli olabileceğini düşünür. Ancak *K. Röhrborn*'a göre, *G. Doerfer*'in dediği gibi *ö/ō* ve *ü/ū* arasında bir fonolojik zıtlık yoktur. Kısaltmış ünlülerin diğer konumlardaki varlığı ise araştırılmalıdır (Röhrborn, 1977: 8).

Mani metinlerinde geniş ünlülü görülmesi beklenen eklerin sıklıkla ünlüsüz yazılışı, *M. Shogaito*'yu aynı seste elifle gösterim gibi, ünlüsüz yazımın da kısaltmış ünlüyü gösterdiği düşüncesine sevk etmiştir (Laut, 1986: 63). *P. Laut* ünlüleri yazılmayan örnekleri elifle ünlüleştirilmiş olarak görmüş ve *Maitrisimit*'in iki nüshası ve *Sekiz Yükmek*'i temel alan doktora çalışmasında örnekleri buna göre değerlendirmiştir (Laut, 1986). Ancak, ünlüsüz yazımların elifi ne ölçüde yansıttığı açık değildir ve ayrıntılı olarak araştırılması gerekmektedir (Doerfer, 1993: 128). Fakat, kısaltmış ünlü teorisine inanan bilim adamları için ünlüsüz yazımlar, kısaltmış ünlülerin varlığı için temel kanıtlardan biridir (Röhrborn, 1977: 9).

Kısaltmış ünlülerle ilgili bir başka mesele, kısaltmış ünlünün varlığı için kanıt olarak görülen “ünlülerin gösterilmemesi” gibi bir kanıtın olmadığı yerlerde de geniş ünlülerin görülmesidir: *adgar* ~ *adgır*, *agtan-* ~ *agtın-* gibi.

Ayrıca n ağzının metinlerinde, çekim eklerindeki y yerine elif yazımı düzenli olarak da görülmez (Röhrborn, 1977: 9).

L. Johanson söz konusu yerlerdeki ek ünlülerinin durumunu tartışmalı bulur. Bu ünlülerin, fonetik olarak kısalmış bir schwa (ə)'yı, kısalmış ünlülerin ikili değişimini (ǣ/ĕ), kısalmış ünlülerin dörtlü bir değişimini (ĕ, ǣ, ǫ, ǿ) ya da tam ünlülerin dörtlü bir değişimini (i, ī, u, ū) içerip içermediğinin tartışma konusu olduğunu düşünür (Johanson, 1998: 107-108).

Kısalmış ünlü meselesi dışında genişleme örnekleriyle ilgili bir diğer mesele, klasik öncesi dönem metinlerinde görülen örneklerin durumudur. /g, r, l/ komşuluğunda /i, ī/ olması beklenen yerlerdeki genişlemelerin gerçek bir ünlü genişlemesini yansıttığını düşünen *M. Erdal*'a göre, klasik öncesi dönemdeki metinlerde düzensiz olarak görülen yazımlar gerçek genişleme örneklerinden farklıdır (Erdal, 2004: 92). Ancak *A. Ronataş*, erken metinlerdeki bu sözde hatalı yazım örneklerinin (Ronataş, 1998: 128), yani Y'nin elif ile gösteriminin sıklıkla belli fonetik çevrelerde olduğunu, klasik öncesi metinlerdeki sözde hatalı yazımın* da, bazı Türkçe kelimelerde y, w ya da a'dan önce görüldüğünü kaydeder (Ronataş, 1998: 129).

Brahmi harfli metinlerdeki genişleme örneklerinin durumu ise Brahmi harfli metinlerdeki iki hecemsiz işaret nedeniyle tartışmalıdır. Diğer harflerle yazılan metinlerdeki genişleme örnekleri, Brahmi harfli metinlerde sıklıkla l ve r komşuluğunda ve +l/ ekinde görülür. +l/ ekinin yazımında görülen l̥ ve r̥ işaretleri, hecemsiz l ve r ünsüzleri için kullanılmıştır. İlgili seslerin yazımında, bir aksaranın üzerindeki iki nokta, *A. v. Gabain*'e göre kısalmış ünlüyü temsil eder (Ronataş, 1991: 76). Bu l̥ ve r̥'ler Toharcada ve Sanskritçede olduğu gibi aynı zamanda ünlü ifade ederler ve Türkçe kelimelerde bir l̥ə ve r̥ə gösterirler: *suwsāl̥əq* (sū wsā l̥ q), *pūsmāql̥əq* (pū smā q l̥ q), *sār̥əg* (sā r̥ g), *ār̥əg* (ār̥ g), *toṃlar̥əg* (toṃlār̥ g), *tār̥əg* (tār̥ g), *tdiṃl̥əg* (tdiṃl̥ g) gibi (Gabain, 1954: 4).

*Hatalı yazım, *hypertrophic* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

A. *Ronataş*, *s`əmnū* A 6; *ātl`əg* A 10, *c`əhsapath* A 35, *qaph`əg* C 15, *pindāw`ər* A 35, *būrhāmn`ən`* H 5; *yertöñcös`əṃ* N 4, *ërginisñə* N 10; *ërtāj`ə* N 10 (Gabain, 1954: 4) gibi aksaranın üzerindeki noktalı yazımların sadece *ı* sesi beklenen yerlerde yazıldığını, bu nedenle *D. Hitch*'in bu tür bir yazımın kısaltmış bir ünlüyü değil, art ünlü *ı*'yı gösterdiğini iddia etmekte haklı olduğunu düşünür (Ronataş, 1991: 76). Ancak aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, Brahmi harfli metinlerdeki tüm geniş ünlülü örnekler bu *ı* ve *r*'ler komşuluğunda yazılmamaktadır. Ağız özelliğine işaret ettiği düşünülebilecek örnekler de vardır.

Çalışmamız sınırlarındaki metinler bazında, genişleme örneklerinin seyri bölgelere ve yüzyıllara göre aşağıdaki gibidir:

2.1.3.1. Turfan Bölgesi

Bäzälik mağarasında bulunan ve *en erken döneme* tarihlendirilen bir Mani-Türk metni olan DreiPrinz'de

(*qa*)*pap* (+1) (b2 ön)

bägädmäkängiz(i)n (b2 arka 66) (Fakat 67'de *ärklänmäkingiz(i)n*)

iligäg (b3 ön)

tayaqan (b2 ön)

ıdang (b2 arka).

örnekleri yer alır. Metinde geçen *biliglärdän* örneğini editörler *a/ä* ünlüleşmesi başlığı altında vermişlerdir (Shimin, Laut, Klimkeit, 1989: 344). Yani *+dAn* çıkma hâli ekinde geniş ünlü ihtimalinden söz edilir.

Klasik öncesi dönemden Kuanşi İm Pusar'da *kataylan-* fiili ile ilgili olarak Ş. Tekin, “başka Uygur metinlerinde çoğu zaman *katıylan-* şeklinde geçiyor, bunun n- şivesi özelliklerinden biri olduğunu düşünmek metnimiz için uygunsuz düşer; çünkü örnekleri azdır. Öbür özelliklere bakılınca metnimizin

y- şivesine ait olduğu anlaşılır” der (Ş. Tekin, 1993: 26). Ancak diğer parçalarda ve buradaki metinde *sataysız* (C 13) (ama 55'te *satıyçılar*), *kataylansar* (85), *tapay* ve *tapayın* (B 12) örnekleri görülür.

Hoço

Hoço'da bulunan ve *en erken döneme* tarihlendirilen metinlerdeki örnekler ek ve yalın kelime bazında aşağıdaki şekildedir:

Vasıta Hâli:

sayan (M III 8 ön 4, Uyg.), *yaşuqan* (M III, 7 ön 13), *ögrünçün araylayan* (M III 32 ön 3, Uyg.), *adasazan* (M III 29 12, Uyg.), *adas(ı,a?)zan*, *tudas(a,ı?)zan* (M III 25 ön 3, Uyg.), *saylanmayan* (M III 4 arka 7), *armayan*, *azyurmayan* (M III 4 arka 6 Uyg. 12-13)

İlgi Hâli:

ānang (M III 11 ön 11) (Ama arka 12'de anıng)

anang (M III 7 arka 6)

anang (M III 7 ön 13); *özinäng* (M III 32 ön 3, Uyg.); *ötmäkäng* (M III 5, Uyg.), *nizvanilarang* (M III 6 arka Uyg.)

Yine Hoço'da bulunduğu bilinen Soğd harfli parçalarda (büyük ihtimalle İdikutşehrinde): *burhanlarnan* (Mz. 307, B 2), *(burhan)larnan* (Mz. 307, B 3), Ama *burhanlarnın* (Mz. 309, B (Budist) 1); *buyannan* (Mz. 418, A 5, Soğd).

Yükleme Hâli:

çyşaptay (M III 11 ön 8, 6 ön 1-2); *sawlaray* (M III 6 ön, Uyg.). Ama *tınlıglarig* (Mz. 418, A 1, Soğd.), *bulıyaylaray* (M III 4 ön)

Yalın Kelimeler:

amal (Mz. 307, B 6, Soğd), *ayay* (Mz. 146, B 2 (Budist; Soğd); T I D 271/K 268 2 (Budist; Soğd)) *tatay* (M III 17 arka, Uyg.), *baram* (T II, D 173c, 2 arka, 7), *taray* (T II, D 173c, ön 6)

Diğer Ekler:

sanlay (M III 6 arka 19, Uyg.)

bulmaqangaz (T M 181 (Mani) 10), *ärmäkängzl(är)* (M III 27 14)

biräng (M III 6 ön, Uyg.), *qatylanang* (M III 4 arka 6 Uyg.)

kin qalaylı uruyın (T II, D 173c, 2 arka 1-2)

qataylansar (T II, D 173c ön 16), *saçalmay* (T II, D 173c ön 18)

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen *Chuastuanift*'te sadece yükleme hâlinde *änıyay* (4) ve *ç(a)xşap(a)tay* (9) örnekleri vardır. Diğer yandan genişlemenin sık görüldüğü *arıy* kelimesi dar ünlülüdür: 10, 6, 9, 12 *arıy* ya da ilgi hâli gibi geniş ünlü görülmesi muhtemel yerlerde başka örnek görülmez. Bu dönemdeki diğer örnekler:

İlgi Hâli:

bolmaynang (M III 13 (Uyg.), 2b ön 10), *qaçnang* (T II D 177 S.I. 6)

Yalın Kelimeler:

amal (M III 13, II, 2b 4), *azay* (M III 12 (Mani) arka 4). Fakat, *ayr* (M III 13, II, 2b 5); *yaltraylı* (T II 173a b2 9)

Emir:

taryarang (M III 9 (2a) ön 10)

yrılayang (M III 9 (2a) 9, II arka 12; M III 9 (2a) II ön 7)

taryarang ((M III 9 (2a) II 9), *y(a)rl(a)qang* (T II 173a b2 15)

+ly Eki:

adrtlay (M I T II D. 171. ön sağ kolon 15), *tataylay*, *atlay* (M I T II D. 171. ön sol kolon), *y(a)raşlay* (M I T II D. 171. ön sağ kolon 29), *tataylayray* (M I T II D. 171. ön sağ kolon 19); *y(a)rlayyançuçı* (T II 173a b2 arka 3, 6, 14; T II 173a b2 18), *yarlayınça* (BT V 15 Uyg. arka 11). Ama *yäkläriq* (BT V 15 ön 9), *tınlıy* (BT V 15 ön 6) (Zieme, 1975: 40)

İstek:

unitalam (T II 173a b2 19), *bolayan* (T II 173a b2 ön 11)

Yükleme Hâli:

açmaqay (BT V 15 Uyg. arka 2)

ayrıyay (BT V 15 Uyg. arka 3)

tumliyay (BT V 15 Uyg. arka 4)

burxanay (BT V 15 Uyg. arka 9)

bal(a,i?)yay (T II D 177 S. 3, 21)

yvlaqay (U 196 Uyg. ön)

ıyaçay (T II 173a b1-arka 3)

tämiräg (T II 173a b1-arka 12)

dintaray (M I T II D. 171. arka 2)

Vasıta Hâli:

dşiningizän (M III 9 (2a) II 11), *yüzüngüzän* (T II 173a b2 9)

adasazan tudasazan (T I D 3 Uyg. 12)

İyelik Ekleri:

qangamaz (T II 173a b2 arka 3), *ilg(ä,i?)mâz sans(a,i?)z* (T II 173a b2 4),

ämğäk(ä,i?)mâzin (T II 173a b2 18-19), *qarımaqangaz* (BT V 26 arka 2 Uyg.)

Diğer Örnekler:

bardamaz kältämâz (T II 173a b2 12)

islädämâz (T II 173a b2 13-14)

Klasik döneme tarihlendirilen Brahmi harfli metinlerde *ñizvañilæg* (*ñi zwa ñi lr g*)⁵³ (TT VIII E), *qāpagi* (*qā pa gi*) (TT VIII L: 36) < *qapıy*, *āyig*.

Sengim

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Matrisimit'in *Sengim* nüshasında pek çok genişleme örneği vardır. Örnekler ezici çoğunlukla art sıradandır, iki heceli kelimeler dışındaki örnekler, *+lay*, *+ay* ve *+nañ* eklerinde yoğunlaşmıştır. İlgi hâlinde ön sıradan örnekler vardır, ancak genele göre sayıları çok azdır. Diğer örnek birinci çoğul şahıs iyelik ekindedir. Öte yandan *+sAz* eki *san* kelimesi ile görülmektedir. Genişlemeler yoğunluk derecesine göre, yükleme hâli, *+ly* eki ve ilgi hâli eki şeklinde sıralanır:

İlgi Hâli: *öglināñ* (217 arka 3-4), *tınlıylarnan* (217 arka 8), *kimnāñ* (217 ön), *törnāñ* (47 arka 7), *tnrilārnāñ* (137 ön 7-8), *ārdināñ* (216 arka), *sütlārnāñ* (33 ön 6), *biliglārnāñ* (38 arka 21; 203 arka 11), *iltinmāknāñ* (203 arka 11), *burkannang* (160 ön)

Yükleme Hâli: *saway* (155, 7 arka 2), *bolmakay* (170 ön 24), *āwig barkay* (52 ön 26)

+sAz: *sansaz* (129 ön 4; 132 arka 11)

İyelik Ekleri: *atañazka* (161 ön 26), *ārdāmimāzni* (130 ön 5-6)

+ly: *kanlay* (162 ön 8), *kılmaklay* (162 8 ön), *sawlay* (155 ön 8), *dıntarlaray* (94 arka 8)

Yalın kelimeler: *amal* (217 arka 8, 217 arka 6, ön 1), *yawaz* (61 ön 7),

⁵³ *+ly* eki, Brahmi harfli metinlerde iki aksara ile yazılmıştır. İlki ünlü *l* ve diğeri *r*'dir. İki işaret de zaman zaman sadece kısa ünlülü bir *l* ya da *r*'yi göstermeye hizmet eder. Bunu da ünlüsüz bir *g* takip eder (Gabain, 1954: 43).

ayar (174 arka 23, 13 ön 3), *baram* (174 13 arka 1), *tatay* (122 arka 9), *adan* (122 ön 9), *katay* (19 ön 6); *asay* (81 ön 14-15) ama *asıy* (180 arka 2'de); *toyan* (?) (79 ön 5), *sasay* (101 ön 1, 104 arka 12), *taraylay* (109 arka 6), *adara ukar* (151 ön 2), *araysız* (131 ön 1), *satay* (138 ön 5), *(a)dartsız* (118 arka 2), *kalak* (165 ön 6), *adara adara* (160 ön 29), *yadaltı* (13 arka 18), *kapay* (58 arka 15, 51 ön 20), *ayaz* (58 ön 27, 171), *adyar yarataylay* (12 arka 1), *yarataylay* (134 arka 20).

Bu nüsha bazında *katay*, *asay*, *adara/adan*, *ayar* genişlemenin en sık görüldüğü kelimelerdir. Aynı metin içinde aynı kelimenin dar ve geniş ünlülü örnekleri de görülebilmektedir: *kataysz* (168 ön 3-4), *s(an)sz* (134 arka 6), *sawıy* (117 arka 7), *sansız* (157 arka 14), *başlıy* (73 ön 20) gibi.

13./14. yy'lara tarihlendirilen *TT VIII A*'da çoğunlukla +*ly* ekinde yoğunlaşan örnekler mevcuttur: *ātlæg* (gā tl'ə g) (10, 15), *ornāhlæg* (ornāhlæg.) (14), *cəhšāpathlæg* (c'ə hšā pa thl'æg.) (33), *dhyaṃlæg* (dhyaṃ l' r g) (34), *şəmnūg* (s'ə mnū g) (48), *timləhlārñin* (tim l r hlā rñi n), *qattihlām māqlæg* (qa tti hlām māql'æg.), *cəhšāpath* (c'ə hšā pat h) (35, 45), *pindāwerlig*. (pi ndā w'ə rlig.) (35).

Geç döneme tarihlendirilen *T V III I*'da genişleme meselesi ile ilgili olarak ilginç örnekler vardır: +*ly* ekindeki *tuprāq lag* (tu prā q la g) (18); *yāglag* (yā glag) (19), *sūwsālaq* (sū wsā la q) (4), *sūwsālæg* (3), *sūwsālæg* (sū wsā l qi) (9,11,12), *pūšmāqlæg* (pū šmāq l q) (6) örnekleri yanında / g / komşuluğundaki *āśag* (2), *āqag* (ā qa g) (7) < *aqıy*, *sāreg* (sā l g) (11), *āgar* (āgar), *tūrmaqag* (tū rmā qa g) (19) örnekleri, *M. Erdal*'a göre gerçek genişleme yönünde örneklerdir (Erdal, 2004: 92). Fakat, zarf biçim *asnep* (17) örneğinde kaymaya neden olacak bir ünsüz yoktur ve klasik öncesi yazım geleneğine sahip biri tarafından yazılmış olabilir (Erdal, 2004: 92).

Sengim'de bulunan ancak tarihi belli olmayan *TT V III C*'deki *qaphəgim* [qa p' hə gim] < *qapıy* örneği ilginçtir. *γ* komşuluğunda olması

nedeniyle genişleme hadisesinin düşünülebileceği yerlerden biridir, ancak A. v. *Gabain*'in kısaltmış ünlüyü gösterdiğini düşündüğü işaretle yazılmıştır. I yazmasındaki örneklerle birlikte düşünüldüğünde ilgili yazımların kısaltmış ünlüyü gerçekten gösterip göstermediği sorgulanmalıdır.

Yarhoto

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen eserlerde +/y, yükleme hâli ve ilgi hâli eki ile yalın kelime olarak *ayıy*'da genişlemeler görülür:

ayay (+1) (T II Y 54 Uyg. /LeCoqHuast)

yapryaqalay (TT V A 18)

tınl(i)y(y) ve *(tural(i)yay)* Uyg.(T II Y60a'da 1/LeCoqHuast); *burqanay* (TT V A 73). Ama *burqanıy* (TT V A 112'de)

kimnāng (TT V B 121).

ayay örneğine karşın, *Chuastuanıft*'te (T II Y60a'da 6; Uyg.) *arıy* örneği geniş ünlülü değildir.

Murtuk

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Brahmi harfli TT VIII O'da *qiliñc læg* [q i l i ñ c l̥ r] (TT VIII O 2)

yilpaglār (*lpa glā r*)(TT VIII O 4) < *yılpıy*

örnekleri görülür.

Klasik döneme tarihlendirilen Brahmi harfli TT VIII H'de *nən* [n̥ ə n̥] (TT VIII H 5'te)

tiṃlāglārñin (*tiṃ l̥ g lā r̥ ñi n̥*) (TT VIII H 6,10).

Burada *nən* kelimesinin yazımında kısaltmış ünlüyü gösteren biçimin kullanılması ilginçtir.

Geç dönem eserlerinden *İnsadi Sutra*'daki örnekler, 1. çoğul şahıs iyelik ekinde yoğunlaşmıştır: *qañımaz* (7, 8, 10, 15, 17, 23, 32, 40, 68, 69), *siñilimāz* (13, 14), *qasyandımaz* (24), *qadaşımaz* (356). Ama *äyız*, *taplıyın*, *ayıy*, *yawız* gibi genişlemenin sıklıkla görüldüğü kelimeler dar ünlülüdür.

Örneklerin belli kelimelerde yoğunlaşması, donmuş örnekler olabileceği ihtimalini akla getirebilir. Ayrıca, *qarjımazlıy* (10) örneğine bakılırsa, genişlemenin özellikle en sık görüldüğü yerlerden biri olan *+ly* ekinde değil de sadece kendisinden önceki iyelik ekinde görülmesi ilginçtir, çünkü genişleme örnekleri sıklıkla *a*'dan sonra *a* şeklinde görülürler; ancak burada, *ı+a+ı* sırası vardır, yani genişlemenin seyrek görüldüğü bir biçim olan *i*'dan sonra *a* var; fakat *+ly* eki uygun bir ortam olmasına rağmen dar ünlülüdür. Bu tür örnekler belki de genişleme dışında başka bir duruma işaret ediyordur.

Murtuk ya da İdikütşehri'nde bulunduğu bilinen *TT VIII K*'da hem genişlemeyi yansıttığı düşünülebilecek *tāræg* (*tā ɾ g*) (TT VIII K 4) gibi bir örnek hem de kısaltmış ünlüyü gösterdiği düşünülen

tdim læglār (*tdim ɿ g lā ɿ*) (TT VIII K 11)

jñātiputrilēhlār. (*jñā ti pu tri ɿ hlā ɿ*) (TT VIII K13)

sisthilæglār (*sī ş̣hi ɿ glā rrā*) (TT VIII K 13) örnekler vardır.

2.1.3.2. Kansu Bölgesi

Dunhuang

Klasik öncesi dönemden erken bir Türk Budist metni olan *KP*'de *ayay* ögli (LVI)

qapayda (+9) (LXIV) (Ama *qapıyçı* LXVI)

barıysadınaz (LXVIII), *saqınçınaz* (LXIX), *yemişināz* (LXXX)

tataylıy (LXXI), *asay* (+1) (XLVIII), *tapay* (L), *tıdu umadam* (XXVII) *qataylanıñ* (XXVII)

saway (LXXVII), *ışıyay* (LXXX), *tarıyçılaray* (II), *qoltguçılaray* (LXXXV)

asañ (LXXIX) örnekleri ile, diğer pek çok metin gibi, *tınlıylarıy* (I), *tınlıylaray* (II); *ayay* (LVI), *ayıy* (L XII); *qapay* (LXIV), *qapıy* (LXVI) şeklinde karşıt örnekler bir aradadır.

M. Erdal, KP'deki örneklerin genişletici bir ünsüze sahip olmadıklarını düşünür ve erken dönem metinlerindeki yazımlarla ilişkilendirir. Ona göre, Göktürkçeden önce belgelenmiş olan, Bactrian dokümanlarındaki *tapaglig* gibi Türkçe kelimelerin varlığı (Williams t.y: 325) da bu yönde bir olgudur. Bactrian dokümanları 640, 679 ve 682 yıllarına tarihlendirilirler, dokümanlardaki Yunan yazısı a ve ı arasında açıkça ayırım da yapar (Erdal, 2004: 92). Bu durumda, daha Göktürkçeden önce de görülen Eski Türkçe için genel bir fonetik hadise mi düşünülmelidir?

M. Erdal, yine 10. yy'a tarihlendirilen ve Dunhuang'da bulunan *BuddhKat*'taki örneklerde g komşuluğunda ı'ların a olarak algılandığını belirtir (Erdal, 2004: 92). Oysa ki KP'de de bu türde örnekler vardır.

BuddhKat'ta 'arag: aray (14), 'a-hbāg: abıy "himaye" (20), 'ariydaḥ < arıy "orman" (31, 26), ayay (28), balay (22), didimlay (23), dinlāy (19), gā-tyag-lan-mag: katabılan- (16, 31), zar-sāy: sarsay (12), yar-lyag-gın: yarlag (25), gā-cag: kaçay (35), 'ad-glāg: atlay (29, 32) örnekleri ile barım (21), din-ligig (41) (yükleme hâli) gibi geniş ünlünün görülmesi beklenen ama görülmediği örnekler bir aradadır.

Editörler *BuddhKat*'ta +l°y ve +°g eklerinin istisnasız < a > ile yazıldığını, bu nedenle < a > yazımlarını a ünlüsü olarak gördüklerini belirtirler (Maue & Röhrborn, 1984 I: 294). a'lı yazımlar konusunda, arıg "orman", ayıg, balık, yapırgak örneklerinin morfolojik olarak açık olmadığını; arıg "temiz" örneğinde ise etimolojik bir mesele olduğunu düşünürler (Maue & Röhrborn, 1984: 294). Böylece, geniş ünlülerin görüldüğü yerlerde kısalmış ünlü meselesi, morfolojik ve etimolojik ihtimaller aydınlatılması gereken hususlar olarak ortaya çıkıyor.

Geç dönem eserlerinde sıklıkla donmuş bir şekil olarak düşünülecek +lay örneği görülür: başlaylıy (ETŞ 11. 1), başlaysız (+2) (ETŞ 10 (AS 3) Üçlitig'de örnek tespit edilmemiştir. Bu da eserin içeriği ve ait olduğu

katmanla ilgili olabilir. Diğer örneklere bakılırsa, belki halk diline daha yakın eserlerde belli eklerde ilgili hadise görülmüştü ya da donmuş olarak kalmıştı diye düşünülebilir.

2.1.3.3. Hami (Kumul)

Maitrisimit'in Hami nüshasının Sengim nüshasından kopya olduğu bilinmektedir. Bu nüshadaki örnekler, Sengim nüshasındaki örneklerle her zaman uyuşmasa da ortak olanlar da vardır. *Klasik öncesi döneme* tarihlendirilen Hami'deki örnekler şu şekildedir:

+ly: *qaşlay* (4a ön 57), *ayarlay* (4a ön 65)

tınlay (4b arka 89, 11 ön 10)

atlay (12 ön 10, 9 arka 8)

yaşlay, *nirwanlay* (18b arka)

minglay (11 ön 12-13)

tataylay (11a ön), *yarlay* (13a ön)

tınlay ve *atlay* kelimeleri en sık görülenlerdir:

qılınçlay (15a ön, 11 arka 20)

uşnirlay (11b arka); *çintamanılay* (11b 8 ön15)

qutadmaqlay (12a ön)

yıparlay (9v 28, 2a ön)

qanamlay (1b arka)

burxanlay (9 ön)

yaltırlay (2b arka)

yapırlaylay (9 ön 14)

buyanlay (13 arka 11)

yarataylay (9 arka 20)

qılmaqlay, *abişiklay* (6a ön)

qaranlay (7 arka 18)

(l)akşanlay (7a ön)

buşılal (8b arka)

aqanaqlay (8b arka)

qarınlay (8 arka19)

yarataylay (13 arka 12)

didimlay, *paramitlay* (11b arka)

şasatar(lara)y (16 ön 29)

dyanlay (1a ön)

qunçuylay (3a)

ärxantlaray (6a ön)

Yükleme Hâli:

buyanay (Ka. ön 21)

dintaray (1a ön)

dyanay (16a ön)

saway (1a ön, 1b 1)

sawlaray (11b arka)

quwrayay (11a ön)

burxanay (11a ön)

barqay (1b arka)

burxanlaray (11b arka)

bodiswatay (8b arka)

(çı)ğaylaray (12a ön 14)

tawarlaray (14 ön 4)

uzakay (15 arka 25, 14 ön 30)

nomlaray (15 ön 15)

bodiswtay (12 ön 19)

sansaray (13 arka 21)

tınlaylaray (6 arka 7)

Çokluk eki almış isimlerden sonra da oldukça yoğun olarak geniş ünlülü yükleme hâli eki görülür (*sawlaray*, *tınlaylaray* gibi).

İlgi Hâli: *tngriälärnäŋ* (5b 26)

Yalın kelimeler:

tatay (5b arka, 11b arka, 6a ön, 3b ön 2-3)

qataylanayın (5a ön, 2a ön)

adrançsız (15a ön)

aray (10ön 27, 3b arka, 1a ön)

qapay (3a ön)

asay (8b arka, 10b arka 18, 16a ön)

adartı, adartsz (10a ön)

ayar (17a ön, 12 ön 23, 11b arka)

amal (3 ön 1)

yayaz (6a ön)

adan (3 ön 23; 2a ön, 1b arka)

amalin (2b arka, 8b arka)

yawaz (1a ön)

baramqa (14a ön; 4 arka 2)

açay (6a ön)

balay (10a ön)

azay (11b arka)

açay, *balay* ve *azay* örnekleri diğerlerinden daha seyrek görülür. Nadiren görülenler yanında, genişlemenin sıklıkla görüldüğü *asay*, *ayar*, *aray*, *yayaz*,

amal, *baram*, *tatay* gibi kelimeler burada da mevcuttur, Sengim nüshasında geniş ünlülü ekleri alan kelimeler ise daha çeşitlidir.

+sAz: *sansaz* (1b arka, 11a ön, 9a ön, 16 ön 2)

Diğer Örnekler

adraltı (14a ön)

adartlayu (16b arka)

yadaltı (14b arka)

yazalmaq (16a ön)

Yukarıdaki örneklerin karşıtları da metinde yer almaktadır. Bazıları şunlardır: *yarlıy* (6b arka), *tınlıy* (1b arka), *amıl* (7b arka), *nızwanıy* (9b arka), *adartsz* (10a ön), *ayır* (5a ön), *araysız* (1a ön), *adansıysız* (11 b arka).

P. Laut, Sengim’de ı ya da a ile ünlüleştirilen eklerin Hami’de ı ile gösterildiğini, Hami’de +l°q ekinin elifli hâliyle *tınlay* ve *atlay* kelimelerinde görüldüğünü fark etmiştir. Ayrıca *P. Laut*, *tınlıy* ve *atlıy* yazımlarının hatalı olduğu kanaatindedir ve ünlülerin değişken yazımının Hami nüshasında +ly ve yükleme hâli ekinde olduğunu belirtir (Laut, 1986: 76)⁵⁴.

⁵⁴ Yine Hami nüshası için ilginç olan bir nokta, lehçeler üstü dilde ünlülerinin gösterilmemesinin yaygın olduğu kelimelerde, ünlülü yazımların sık olmasıdır: *täñridäm*, *täñri*, *bälgü*, *käntü* (Laut, 1986: 77). Ayrıca lehçeler üstü Uygur dilinde genelleşen yazımda +ly ekinin büyük bir kısmı *atlıy* ve *tınlıy* biçiminde ünlüsüz yazılır. *MaitrSengim*’de *tınlıy* biçimi henüz genelleşmemiştir, ünlülü yazım *tınlıy* çok sıkken *atlıy* sadece iki kez görülür (Laut, 1986: 67, 3. dipnot). *Z. Özertural* Hami nüshasında da dikkat çekici bir şekilde özellikle alışılmışın dışında bir durum olarak *tınlıg* kelimesinde ünlülü yazımın görülmesinin 11. yy’ın ikinci yarısında parlak döneminde olan bir yazı okuluna işaret ettiğini kaydeder. Yazıcı bu hatalı yazımları kendi kurallarına göre yazmıştır, yani normalleştirme yoluna gitmiştir. Ünlülü yazım meselesi, Türkçe kelimelerde yukarıda kaydedildiği gibi ilk hecelerde ve belli kelimelerde, ilk hece dışında sadece *tınlıy* kelimesinde görülür (Özertural, 2008: 104). *Maitrisimit*’in Hami nüshasında da *Z. Özertural*’ın bahsettiği Kommentar metinlerinde görülen durumun varlığı, kendisinin ele aldığı metinlerle Hami nüshasının aynı dönemde kaleme alınmış olma ihtimalini mümkün kılar ve bu *Moriyasu* ve *J. Hamilton*’un kabul ettiği gibi Hami nüshasının 11. yy’ın ikinci yarısında yazıldığı anlamına gelir (Özertural, 2008: 104-105). Bu durumda da *Maitrisimit*’in Hami nüshasının klasik dönem olarak kabul edilen döneme dâhil edilmesi gerekebilir. Eski Uygur Türkçesinde ağızlar meselesinin bir zorluğu da işte budur, tarihlendirmelerdeki sorunlar ve eselerin yüzyıl ya da yüzyılların ilk ya da ikinci yarısına tarihlendiriliyor olması. Ağız tespiti açısından bu tür tarihlendirmeler çok genel ve yetersiz olabilir.

*

*

*

Yer bilgisi açık olmayan ya da bilinmeyen eserlerden *en erken* döneme tarihlendirilen T M 276b⁵⁵ 'nin (Mani), Uygurlar Ötüken'den ayrılmadan önce ya da 840'taki göçlerden önce Doğu Türkistan'a giden Türk boyları tarafından yazılmış olabileceği belirtilir (Ağca, 2006: 508) ve eserde *ämğätäng*, *ıdang* (51), *ayang* (79), Ama 79'da *taping* örnekleri ile karşılaşılr.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen SYY'da (TT VI) editörler tamamen I ile okusalar da elifli yazımlar vardır:

Yükleme Hâli: *toprakay* (98), *burhanlaray* (126), *anıgay* (199), *k(a?)rarıyay* (462), *tuymakay* (462), *kızay* (343). *P. Laut*, yükleme hâlinde elif ile ünlüleştirilen örneklerin sayısını yirmi üç olarak verir, dudaksıl olmayan ünlülerden sonra görülürler ve bir istisna dışında hepsi art ünlü sırasına dâhildir (Laut, 1986: 83). Vasıta Hâli: *ärkligän* (90), *yıdan* (292), *siziks(i)zän* (305), *y(i)paran* (192). Vasıta örnekleri iki istisna dışında art sıraya aittir (Laut, 1986: 83). +sAz: *sansaz* (203, 219); İstek: *beräy(ä)n* (26, 383); +AY: *agılay* (438).

P. Laut'un tespitine göre, *Sekiz Yükmek*'te dalgalanan ünlü yazımı sadece 105 *tarıy* ~ 327 *tar(a)y* kelimesinde görülür. Ayrıca diğer fragmanların varyantlarında genellikle Y ile ya da elif ile ünlüleştirme varken, burada -°Q örnekleri sadece art ünlülü kelimelerde ünlüsüz yazılır (Laut, 1986: 87).

Klasik öncesi dönemde Türlü Cehennemler'de: *qılınçlay* (97), *atlay* (124,129, 105), *yalınlay* (138).

Klasik dönemde *ayar* (TT IV A'da 12, 43, 50, 26, 31, 34), Ama 40'ta *ayır*, *ayay* (5, 15, 18, 23, 31) örnekleri vardır. Bu metinde de geniş ünlünün

⁵⁵ Bu metnin durumu hakkında kesin bir bilgi yoktur, Uygurların Maniheizme geçiş süreçleri hakkında ya da bu sürecin izahı olabilir, orijinal olduğu söylenemez, belki Çince ya da Soğdçadan çeviri olabilir (Bang, Gabain, 1930: 3).

beklendiği; ama görülmediği yerler mevcuttur: *toyınıy* (28), *quwrayıy* (29), *bodiswtlarıy* (36), *qanqıy* (27), *şımnançlarıy* (49).

Geç Dönem metinlerinde +lay biçimi görülür: *başlay* (+1) (Stab. 4'te 50).

*

*

*

Y beklenen yerlerde elif yazımı ile ilgili olarak çalışma sınırlarındaki metinler ve daha önceki çalışmalar bazında şimdilik aşağıdakiler söylenebilir:

1. Genişleme örneklerinin yer aldığı kelimelerdeki ünlü sırası dikkat çekicidir. Ek bazında görülen son iki ünlü sırası şöyledir: u-a, ü-e, ö-e, a-a, e-e, i-e, ı-a, i-a. Ancak dudaksıllardan sonra elif yazımı çok seyrek. Art sırada en sık a-a ve ı-a, ön damaksıl sırada i-e ya da e-e; kelimelerde ise a-a sırası görülür.

G. Doerfer'in verdiği sonuçlara göre, geç metinlerde genişleme örnekleri (A) neredeyse sadece, iyelik eklerinde -ımaz/-ınaz şeklinde görülür. ı'dan sonra a seyrek görülen bir ünlü sırası olduğu için bu özel bir durumdur, belki de eski bir yazı geleneğidir (Doerfer, 1993: 126). -A- en sık a'dan sonra, nadiren ä/ı/i'den, daha nadir de -U-'dan sonra görülür. Ön ünlülü örnekler AS 1b'de nispeten sık, diğerlerinde nadiren görülür (Doerfer, 1998: 127). Ve A sırasıyla dudaksıllardan, e/i'den ve ı'dan sonra yok olur (Doerfer, 1998: 128). G. Doerfer'e göre, ek bazında AS 1d ve 2a'da sadece -ay görülür, bu 2d için de geçerlidir. 2d grubundaki *bägnän*, *yäklärnän* gibi örnekler, daha eski bir yazmanın kopyasının kalıntıları olabilirler (Doerfer, 1993: 127).

Ünlülerin dağılımı için G. Doerfer'in incelediği metinler bazında hazırladığı şu tabloya bakılabilir (Doerfer, 1998: 127):

Tablo 2: G. Doerfer'in İncelediği Metinler Bazında Hazırladığı Geniş Ünlülerin Durumu

AS	A'dan sonra	I'dan sonra	ä/i'den sonra	U'dan sonra	-ay/ ya	-ImAz	-ıy < “-ay”
1a	+	+	+	+	+	+	—
1b	+	+	+	0	+	+	—
1c	+	+	0	0	+	0	—
1d	—	—	—	—	+	—	—
2a	+	0	0	—	+	0	+
2b	+	0	0	—	+	+	+
2c	—	—	—	—	+	_(?)	—
2d	—	—	o?	—	+	+	—
>3	0	—	—	—	0	0	0
Man.	0	0	0	—	0	—	—

[+: sık, -: yok, 0: nadir; 1a: 688-850; 1b: 742-938; 1c: 850-950; 1d: 900-1000; 2a: 980-1120; 2b: 1040-1170; 2c: 1120-1209; 2d: 1209-1248; 3: 1248-1330]

2. Ön damaksıl sıradan örnekler, erken dönemlerde daha sıkken zamanla azalır, genel olarak art sıradan örnekler ezici çoğunlukla daha fazladır. Bu çalışma sınırlarındaki metinler bazında, ön damaksıl örnekler en çok ilgi hâli, iyelik, vasıta, emir, yükleme ve istek eklerinde görülür, ön damaksıl örneklerin sıklıkla ng, z ve k komşuluğunda olduğu dikkat çeker. İyelik 1. ve 2. çoğul çekimi ağırlıklı olarak ön damaksıl örnekler gösterir. +ly eki her zaman, + Q ekinin bulunduğu örneklerin ise tamamına yakını art sıradan ünlü ile görülür.

3. Erken dönem metinlerinde ilgi, vasıta ve emir eklerinin de yer aldığı çeşitli alanlarda elifli yazım varken giderek +Ay ve +IAy ekinde yoğunlaşma olduğu görülür. Hatta geç döneme tarihlendirilen eserlerde +IAy ağırlıklıdır.

Fakat geç dönemdeki +IAy örnekleri, daha ziyade donmuş olarak değerlendirilebilecek vaziyettedir.

4. Eserlerin kelime hazinesine göre ekler, farklı kelimelere gelebilse de yalın kelime bazında sıklıkla, *ayız*, *arıy* “temiz”, *arıy* “orman”, *amıl*, *asıy*, *tatıg*, *tapıy*, *kapıy* kelimeleri ile karşılaşılır.

G. Doerfer’in çalışmasına göre metinlerde en çok *tınlay* kelimesi görülür. (Doerfer, 1993: 126).

5. +sAz biçimi, *sansaz* ve *adasazan tudasazan* örneklerinde görülür. Sadece art sıradan örnekleri vardır.

6. Nispeten hacimli eserler, elifli yazım örnekleri ile elifli yazım örneklerinin görülmesi beklenen ancak Y gösteren kelimeleri ve ekleri, hatta çoğu zaman aynı kelimenin ya da ekin hem Y’li hem de elifli örneklerini birlikte gösterirler. Ya da ünlüsüz yazımlar da birlikte görülebilmektedir. Yani belirli bir düzen ve tutarlılık söz konusu değildir. Bizce işte bu nedenden dolayı, genişleme meselesi Türkçenin fonetik niteliğinden çok metinlerde giderek etkisini kaybeden Eski Türkçedeki ağızsal bir duruma işaret ediyor olabilir. Erken tarihli metinlerdeki tartışmalı ünlüsüz yazımlar belki de sadece bir imlâ meselesiydi.

Metinlerdeki elif ~ y dalgalı yazımı⁵⁶, G. Doerfer’e göre ise kısalmış ünlünün A ve I arasında ortada durmasından kaynaklanır. Benzer bir durum Eski Türkçe Runik yazıtlarda da görülür: “*Ein ähnliches Phänomen findet sich in der atü. Runenschrift ausserhalb des Jenissei, wo /e/ bald durch “A” wiedergegeben wird, d.h. ungeschrieben bleibt, bald durch I*” (Doerfer, 1993:

⁵⁶ R.. R.. Arat da TT VII’daki dalgalı yazımlarla ilgili olarak, yazıcının doğru yazımı koruduğunu, sadece günlük kullanımı kısmen ve belki bilinçsizce yansıttığını kaydeder. Ayrıca P. Laut da *Maitrisimit*’teki ikili yazımların varlığından ve geniş ünlülü örneklerin tekrar I ile yazılmasından hareketle, bu durumu eski biçimlerin kalıntılarının “iyileştirilmesi” şeklinde yorumlamıştır (Laut, 1986: 62). Yani, eserlerdeki ikili yazımlar için bir izah da, yazıcıların “doğru” yazıma bağlı kalmak ile belki günlük kullanımı yansıtmamak arasında kararsız kalmaları olabilir.

120). Ayrıca ilgili elifli yazım her metinde görülmesi muhtemel olan yerlerin hepsinde görülmez.

7. Fonetik çevre meselesine gelindiğinde elif yazımının sadece l, r, g komşuluğunda olmadığı görülür. Örneklerin hepsi birlikte ele alınırsa, ek bazında: k, l, m, n, r, y, ç, d, z, s, ş, n, p, ng + A + ng, ş, m, n, p, z, l; kelime bazında: t, p, m, y, r, ç, z, l, w, s, d, ş + A + ş, l, g, m, z, n, k, r şeklinde bir fonetik çevre söz konusudur. Ancak örneklerin büyük çoğunluğunda ş, ng, k gibi genişletici etkisi olması beklenen ünsüzler görülür. A. *Bican Ercilasun*'a göre genişletici etkisi olan bu sesler, genişlemeye neden olmuş olabilir. Belki bir başka ihtimal, ünlüler arasındaki genişlik-darlık uyumu olabilir. Böyle bir olasılıkta da +*ımaz*, +*ınaz* gibi ı'dan sonra elif örneklerinin nasıl açıklanacağını sormak gerekir. G. *Dofer*'e göre bu örnekler, özel bir durum olduğundan eski bir yazım geleneğine işaret edebilir. Yine M. *Erdal* da TT VIII l'daki genişletici etkisi olan bir ünsüz taşımayan (17) *asnap* örneği için klasik öncesi yazım geleneğine sahip biri tarafından yazılmış olma ihtimalinden söz eder. Öte yandan l, r akıcıları, genişleme örneklerine sıklıkla komşuluk ettiğinden M. *Erdal*, bu seslerin neden olduğu bir ses olayı olabilir mi diye sorar ve n akıcısı yanında bir diş sesi olan z'nin de bazen bunlar gibi davrandığına işaret eder⁵⁷ (Erdal, 2004: 84). Ancak fonetik çevrenin çok çeşitli oluşu, genişlemenin sadece akıcılarla ve onlar gibi davranabilen z ile ilgili olmadığını düşündürür.

Genişleme örneklerindeki genişleme için bir neden taşımayanlarda, her zaman bir neden aranmak zorunda da olunmayabilir. Örneğin, A. *Bican Ercilasun*'a göre, Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma hadisesinde de

⁵⁷ Burada, M. *Erdal*'ın işaret ettiği diğer ilginç bir durum da geniş ünlülerin r ve l yanında daraldığı örneklerin de varlığıdır: *arıla-* < arala- “araya girmek”, *arıçı* < aracı “aracı”, *övkilä-* < övkälä-, ançulayu, munçulayu, bulıçulayu, bizinçüleyü gibi, bu M. *Erdal*'a göre, / r l /'nin akıcılık (syllabicity) için potansiyel taşıması ile ilgili olmalıdır. Ayrıca orta ünlülerin daralması +da, kişi zamirlerine *sindidä* ve *mindidä* örneklerinde eklendiğinde de görülür. Bu belki de daha genel bir sürecin parçası olabilir (Erdal, 2004: 92). Buradaki örneklere bakılırsa, l ve r seslerinin neden olduğu seslik hadiseler meselesi de ayrıca araştırılabilir.

görüldüğü üzere, önceleri fonetik bir nedenle gerçekleşen fonetik bir hadise, zamanla yaygınlaşabilir ve nedensiz olarak da görülebilir. Örneklerin en erken dönemden itibaren karşıt örnekleriyle birlikte görülmesi, kısaltmış ünlüden farklı bir fonetik hadise olduğunu düşündürülebilir. Öte yandan bizce, erken dönemde görülen örnekler ile daha sonraki dönemlerdeki örnekler, özel durumlar dışında, aynı fonetik hadiseyi yansıtıyor gibidir. Çünkü, örnekler erken ve daha sonraki dönemlerde benzer konumlarda ve kelimelerdedir.

8. Tarihî süreç açısından bakıldığında, elifli yazımların erken tarihli metinlerde sık olduğu sonra sıklığın giderek azaldığı görülür. Daha en erken dönemden itibaren Turfan ve Hoço'da görülen genişlemeler, klasik öncesi dönemde Hami, Yarhoto, Sengim, Murtuk ve Dunhuang bölgelerinin hepsinde yer alır. Klasik dönemde Hoço, Turfan ve Murtuk'ta, geç dönemde Sengim, Murtuk ve Dunhuang'da görülür. Fakat, geç dönemde Sengim'deki (TT VIII I) örnekler genişlemenin canlı olduğunu düşündürecek yöndedir. Geç dönemde Sengim'de görülen örnekler bir ağıza işaret ediyor olabilir. Murtuk'ta, İnsadi Sutra'daki örnekler ise Sengim'dekilerden, hem ı+a ünlü sırası hem de sadece bir ekte görülmeleri nedeniyle, farklı gibi gözükmemektedir.

9. Diğer alfabelerle yazılan metinlerdeki genişleme örnekleri, Brahmi harfli metinlerde l ve r komşuluğunda olanlarda kısaltmış ünlüyü gösteren bir yazımla görülürken, yükleme hâli, zarf-fiil eki ve yalın kelimeler farklı yazım biçimleri gösterir. Aynı yazmada, A. v. *Gabain*'in değiştiği özel yazımlar yanında, geniş ünlüyü gösterdiği düşünülebilecek örnekler de görülür. Belki de r ve l komşuluğunda görülen örnekler, r ve l'nin seslik değerleri ile ilgiliydi ve r ve l'nin okuttuğu ünlü, Türkçe a ya da ı'ya tam olarak denk gelmiyordu. Yukarıda kaydedildiği gibi D. *Hitch*, A. v. *Gabain*'in kısaltmış ünlüyü yansıtıyor dediği yazımların art ı'yı gösterdiğini düşünür, A. *Ronataş* da bunu haklı bulur. Ayrıca, 13/14. yy'lara tarihlendirilen TT VIII A'da görülen 14 āl̥p “zor” (ā l̥ p) örneği r ve l'nin okuttuğu ünlünün Türkçe için bir fonetik değeri olup olmadığını sorgulamayı da gerektirebilir. Belki de sadece bir imla meselesidir.

Eğer Brahmi sahasındaki örnekler dikkate alınırsa ve genel olarak elifli yazımlar, Türkçenin fonetik bir meselesi yani kısalmış ünlü ise klasik döneme tarihlendirilen metinlerde azalıp geç döneme tarihlendirilen Brahmi yazmasında canlı olduğunu düşündürecek şekilde görülmesini nasıl açıklamak gerekir? Geç tarihli Brahmi yazmalarındaki durum belki de bir ağız özelliği idi ve Türkçeye hâkimiyetleri şüpheli Brahmi harfli metinlerin yazıcıları da bunu metinlere yansıtmışlardı. G. Doerfer de geç tarihli yazmalardaki örneklerin belki ağızsal özel bir durum ya da kelime yazısı (*idiograph*) ile ilgili olabileceğini düşünür (Doerfer, 1993: 126).

Neticede, genişleme örnekleri sadece n ağızı metinlerinde ve Mani yazmalarında değil, erken Türk Budist metinlerinde ve üstelik geç döneme tarihlendirilen metinlerden Murtuk'ta bulunan İnsadi Sutra'da, Sengim'de bulunan Brahmi harfli yazmalarda canlı olduğunu düşündürecek şekilde ve diğer Budist metinlerde nispeten donmuş olarak algılanabilecek şekilde görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, özellikle Brahmi Harfli yazmalardaki örnekler ağıza işaret eder gibidir. Şimdilik, Eski Uygur metinlerindeki genişleme örneklerinin, en erken dönemden beri tanıklanan ve tarihî süreçte azalarak yok olma şeklinde eğilim gösteren bir fonetik mesele olduğu düşünülebilir. Ancak erken tarihli Mani metinlerinde ünlüsüz yazımların sıklığı gerçekten dikkat çekicidir ve başka bir ihtimalini de akla getirebilir. Kısalmış ünlüye işaret olarak değerlendirilen söz konusu yazımlar sadece bir imla meselesi de olabilir. Eserlerde geniş ünlülü, ünlüsüz ve dar ünlülü örneklerin bir arada görülebilmesi, genişlemenin ağızsal bir özelliğe ya da Eski Uygur Türkçesinde genel olarak görülen bir fonetik hadiseye işaret ettiğini düşündürebilir.

Ancak, bu konunun tam olarak aydınlatılabilmesi için, kısalmış ünlü meselesinin ve buna bağlı olarak ünlüsüz yazımların ve ünlüsüz yazımların elifli yazımları yansıtip yansıtmadığının, ayrıca morfolojik ve etimolojik açıklamaları olabilecek kelimelerin Karahanlı bölgesi eserleri ve Göktürkçe ile birlikte araştırılması gerekmektedir.

2.2. MORFOFONOLOJİK HUSUSLAR

2.2.1. Vasıta Eki

A. v. *Gabain*'e göre, vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumuna uyup uymaması ağızsal bir ayrıma işaret etmektedir, buna göre, “n ağzı”nda vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumunun tesiri altında kalabilirken “y ağzı” metinlerinde dudak uyumu tesiri altında değildir.

Göktürkçede vasıta ekinin ünlüsü genellikle dudak uyumuna girer (T. Tekin, 2003: 116): KT D 36: *ok + un*, KT D 38 *älig + in*, *yol + un* (T. Tekin, 2003: 117) ve kitabelerde ünlüsü çoğunlukla yazılmaz. Eski Türkçe içinde dörtlü uyumdan (u, ü, ı, i) ikili biçime (ı, i) değişen ekin durumu, M. Erdal'a göre, bir ağız farklılığı olarak da görülebilir; ancak bazı Budist metinlerdeki +(X)n donmuş şekillerinin varlığı göz önüne alındığında bu daha az muhtemeldir (Erdal, 2004: 175).

Çalışmamız sınırlarındaki metinler bazında vasıta ekinin ünlüsünün bölgelere ve yüzyıllara göre durumu aşağıdaki gibidir:

2.2.1.1. Turfan Bölgesi

En erken dönem eserlerinden *DreiPrinz*'de *tüzünlerinluyun* (3b arka 119); *ögrünç(ün)* (3b arka 120) ve geniş ünlülü *tayaqan* (b2 ön) örnekleri görülür.

Klasik öncesi dönemden *Kuanşi*'de hem uyuma giren hem de girmeyen örnekler bir aradadır: *közin* (33), *ünin* (55), *yazukluyun yazuksuzun*

(55), *köngülin* (51), *neçükin* (98), *kamayun*⁵⁸ (53) ve *Aprınçor Tigin*'in meşhur şiirinde *külüşügin* (TM 419/4) örneği görülür.

Hoço

En erken döneme tarihlendirilen ve Hoço'da bulunan eserlerde ağırlıklı olarak uyuma giren örnekler olmakla birlikte uyum dışı örnekler de yer alır:

ögrünçüün (BT V 9 M 8866b 9); *köngülün* (Mz. 147, B. 4 (İdikut şehrinde bulunduğu tahmin edilen Soğd harfli Budist bir metindir)), *könî yolın orukın* (Mz. 307, A), *armayan, azyurmayan* (M III 4 arka 6 Uyg. 12-13), *adasazan* (M III 29 12, Uyg.), *saylanmayan* (M III 4 arka 7), *ögrünçün araylayan* (M III 32 ön 3, Uyg.), *küçün* (M III 6 ön 1-2), *kizlençüngün, köngülün* (M III 6 ön 7-9; M III 6 arka 4), *yaruqun* (M III 8/1 arka 14), *küçlügen* (M III 8/5 ön 5), *ögrünçülüğün, uduyun* (M III 8/5 arka 2-4), *toruyun* (M III arka 6), *toruyın* (M III arka 4-5), *könin* (M III 8/4 ön 4-5), *körkin* (M III 8/7 ön), *süzükün yaruqun yaşuqan* (M III 8/7 arka 13), *sayan* (M III 8 ön 4, Uyg.), *adas(?)zan, tudas(?)zan* (M III 25 ön 3, Uyg.), *(ögr)ünçün* (M III 27, ön 14), *ögrünçün* (M III 32 arka 5-6), *köngülin* (M III 39 1b arka 2).

En erken ve klasik öncesi dönemlere tarihlendirilebilen (G. Doerfer'in tarihlendirmesine göre 1a, 1b, 2a, 2b) aşağıdaki metinlerde birkaç örnek dışında genel olarak vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumuna uyar:

yüzüngüzän (M I 2b ön), *küçin* (M I ön 3), *süsin* (M I B, 2/5, T II K 2a), *äsrükin* (M I T II D 176), *äsrükün* (M I T II D 176, ön 16), *ünün* (M I T II D 176, arka 10), *türlügen* (M I T II D 171 ön 8 sol kolon), *körkün* (M I T II D 171 ön 24 sol kolon), *ögrünçün* (M I T II D 171 arka sağ kolon), *bosuşsuzun, qadyusuzun* (M I T II D 171 arka sol kolon 29-30), *türgün* (M I T II D 173b, arka 7), *könglin* (M I T II D 173d, ön 3). *adasazan tudasazan* (T I D 3 Uyg. 12).

⁵⁸ Bu örnek ünlü ile biten kelimelere ekin nasıl geldiğini göstermek için alınmıştır.

Klasik öncesi dönemde uyuma giren örnekler daha fazla olmakla birlikte uyum dışı örnekler de görülür:

dşininingizän (M III 9/II arka 11), *köngülin* (M III 9/III, ön 9), *mungluyun*, *mungsuzun* (M III 13/I ön 3-6), *tngrilärlügün* (M III 13/2, b1 ön 2), *ögrünçlügin* (M III 14, ön 4), *köngülün* (M III 1/5, arka 17), *ögrinçün*⁵⁹ (BT V 13 ön 9), *busuşun* (U 198 ön 5 Uyg. ön), *ögrünçün* (U 198 ön 5 Uyg. arka 3), *uyuşin* (BT V 20 Uyg., 6-7), *qutun süün* “şansla” (BT V 20 Uyg arka 5), *türlügün* (BT V 18 Uyg. ön 6-7), *bodun* “bedenle” (BT V 25 ön 8), *körkün* (BT V 25 arka), *bölükün* (BT V 10 Uyg. arka), *örügün amlın* (BT V 22 (Mani) S. 3- 4), *ögrünçün ançun* (BT V 27 Uyg. ön 2), *atlıyın yüzlügin* (BT V 27 Uyg. ön 3), *tuyumsuzun* (M III 5 arka 8), *ünin* (M III 3 arka 12), *ögrünçün* (M III 3 ön 3), *körkün*, *yörügün* (M III 3 arka 11-12).

*Klasik döneme dâhil edilebilecek, G. Doerfer’e göre 4. aşamaya (1250, 1369) tarihlendirilen Mani harfli Büyük İlahi’deki örnekler uyum dışıdır. Editörün tamamladığı *köng(ülün)* (340, 85) örneği dışında, *köngülin* (417), *örügün* “sükûnetle” (57), *kamıyun* (82), *kirtgünçin* (10) ve *tüşin* (Stab. 1 c 35), *süzük köngülin* (Stab. 1 e) örneklerinde ek ünlüsü uyuma girmez.*

Sengim

*Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Maitrisimit’in Sengim nüshasında *köngülin* (23 arka 2-3, 74 arka 25, 104 ön 14, 72 ön 25) *ünin*, *ögrünçülügin* (13 ön 27), *ögrünçün* (38 arka 20), *ätözin* (19 arka 3), *ünün* (70 arka 25, 64 ön 5, 65 ön 3, 71 ön 9, 74 ön 31), *ünin* (67 ön 3, 71 arka 5), *mängüsüzün* (68 ön 12-13), *bodukın*, *altunun*, *kümişin*, *ärdnin yinçün* (104 arka 7/8), *quwrayluyın* (140 arka 25-26), *quwrayluyun* (224 ön 10), *küsüşin* (117 arka 10), *uçsuzun* (29 ön 4), *ädgölügin*, *tusuluyun* örnekleri görülür.*

⁵⁹*ögrünç* kelimesi, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ögrünç*, *ögrünçü*, *ögrinç*, *ögrinçü* şekillerinde geçmektedir (Zieme, 1975: 37, 234. Not). Köken olarak *ögrünçü* ya da *ögrünç* olup olmadığı açık değilse de burada *ögrünç* şeklinin ek almış biçimleri ile yer aldığı düşünülmüştür.

Sengim nüshasında uyuma uymayan örnekler ağırlıklı olsa da, uyuma hâlâ uyan örnekler de vardır. *ünin* ~ *ünün* ya da *quwrayluyın* ~ *quwrayluyun* şeklindeki aynı kelimenin ikili biçimleri bir geçiş sürecinde olduğunu düşündürür.

Sengim’de bulunan ve *geç döneme* tarihlendirilen Stab. 3b ön 52’de *köngülin* örneği uyuma girmez. Nitekim *geç döneme* tarihlendirilen eserlerde vasıta ekinin ünlüsü istisnalar dışında *+(l)n* biçimindedir.

Yarhoto

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen *Huastuanift köngülün* (Uyg.) (T II Y. 60a, 23), *yäklärlügün* (T II D 178 IV. 5), *y(äk)lügün* (T II D 178 IV. 9), *köz(in)* (T II D 178 VI arka 4) şeklinde ikili örnekleri bir arada gösterir, yine bu dönemde *ünin* (TT V A 108) uyuma girmeyen bir diğer örnektir.

Bu bölgede *klasik döneme* yerleştirilen eserlerde uyuma girmeyen örnekler görülür: *ootın* (TT I, T II Y36.7), *BuyKäl ätözin tilin köngülin* (3).

Murtuk

Klasik dönem eserlerinden *Kşanti*’de *çın kirtü köngülin* (T III M 168-507 68), *AyZieme*’de *köngülin* (T III M 56-2 arka 106), *mängüsüzün* (T III M 56-9), *arıyın süzükin* (P2, U 4794 arka) örneklerinde görüldüğü gibi vasıta ekinin ünlüsü uyuma girmez. Mani sahasının geç tarihli eserlerinden olan *Pothibook*’ta vasıta ekinin ünlüsü artık dudak uyumu dışındadır: *köngülin* (D 260, 1 ön 2), *yükünçin* (D 260, 1 ön 4). *Pothibook* taşıdığı özellikleri ile daha çok Budist eserlere yakındır.

Geç döneme tarihlendirilen *İnsadi Sutradaki* örnekler *+(l)n* biçimindedir: *köngülin* (6-63), *yasoqsuzın* (21/ 311-12), *yüüzlüğün* (62- 998).

Bulayıq'taki Nesturî sahasının eserlerinde vasıta ekinin ünlüsü geç dönemde yine uyum dışıdır: *ayzın köngülin* (U 323 13).

2.2.1.2. Kansu Bölgesi

Klasik dönem eserlerinden Altun Yaruk (Leningrad)'ta vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumuna uymaz: *körkin bedizin* (22), *köngülin* (1. Tegzinç/ 34a; süü ülüş 3), *umuysuzın* (99), *küsüşin* (170), *inçkülügin* (379), *uçlugın* (346).

Dunhuang

En erken dönem metinleri arasında görülebilecek ve Dunhuang'da birbirinden tamamiyle ayrı olarak bulunan Runik harfli yazmalardan III numaralı olanda *yüzin* "yüzü ile" a 4-5: (Orkun, 1938: 286) örneği görülür. Bu yazmaların II numaralı da *Irık Bitig*'dir. Söz konusu yazmalarda vasıta ekinin dudak uyumuna uymadığı örnekler görülmesi ilginçtir. IB'deki örnekler: *kişi oglin sokuşmış* "insanoğluyla karşılaşmış" (IB 2), *kılınçın, yalngusun* (IB 8), *engin mengin* (IB 31)⁶⁰.

En erken dönem eserlerinin birçoğu bilindiği üzere Göktürk ağzına çok yakındır ve Eski Uygur metinlerinde Göktürk ağzı Turfan merkezli Uygurca metinlerde hâkim olana kadar daha belirgindir. Ancak en erken dönemde

⁶⁰ *Bögü Kağan*'ın Mani dinini devlet dini olarak kabul edişini anlatan *TT I A* metni 762/763 yıllarına tarihlendirilir. Metindeki örneklerde vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumuna girer: *törüsüzün* (T M 276, 8), *oyunun* (TM 276 ön 58). Bu metindeki örnekler, Moğolistan Uygurlarının dilinde vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumuna uyan biçimiyle kullanıldığını düşündürülebilir. Uyuma uymayan biçim, Moğolistan Uygurları arasında ayrı bir ağız ya da eğer diğer eserlere de bakıldığında uyuma uymayan örnekler ilk olarak IB ile görüldüyse *Dunhuang* bölgesindeki bir boyun ağzı da olabilir. Üstelik IB içerik olarak ağızsız verileri yansıtmaya uygun bir metindir. Erken dönemlerde Göktürk yazı geleneği baskın olduğu için erken dönemlerde uyuma uyan biçimin hâkim olduğu, sonra belki zamanla yerini bu ağzın tercihi bırakmış söylenebilir. IB'de, çıkma hâli için *+dIn* örneği de vardır. Bu veriler, IB'de etkili olan ve çıkma hâli için *+dIn*, vasıta eki için *+(I)n* biçimlerini tercih eden bir ağız, çıkma hâli için *+dAn*'ı tercih eden bir Oğuz ağzı şeklinde iki ağzın ve de Göktürk ağzının varlığından söz edilmesine neden olabilir.

vasıta ekinin ünlüsünün uyuma girmeyen örneklerinin görülmesi, bunun bir Uygur ağzı olabileceğini akla getirebilir.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen erken Türk Budist metinlerinden KP *näçükin* (XII-16), *küsüşin* (LI-36), *sıyüqın* (LIV-37) örnekleri ile uyuma girmeyen örnekler gösterir.

Geç dönem metinlerinde artık tamamen vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumu dışında kaldığı görülür:

Üçtiq.'de *alku uyurın* "her bakımdan" (122a-2), *köngülin* (ETŞ 9⁶¹da), *közin* (ETŞ 10 84).

2.2.1.3. Hami (Kumul)

Klasik öncesi dönemde Hami'de vasıta ekinin ünlüsü genellikle dudak uyumuna uymaz:

Daşakarma II' de *küsüşin* (4b arka 13, 13b 4 arka); *Maitrisimit*'in Hami nüshasında *mängiligin* (1b arka), *yalnguzın* (2a ön), *könglin* (5a ön), *qorquñsuzın* (15a ön), *ögrünçün* (8a ön, 5b arka), *uçsuz(un uzun)* (7b arka), *ünün* (11b arka), *qolın* (MaitrHamiX 2b ön 23), *küsünün* (MaitrHamiX 5b arka), *ätözin* (MaitrHamiX 7b arka 12), *ögrünçün* (MaitrHami XI 3b ön 6), *ögrünçülügin* (MaitrHami XI 4b arka 7), *ünün* (MaitrHamiXI 11b arka 6). Bu nüshadaki örnekler genel olarak uyuma uymaz ancak, tam olarak okunamasa da *uçsuzun uzun* örnekleri ile *ögrünçün* örnekleri uyuma uyan örnekler olarak alınabilir. Hami nüshasının kopyalandığı Sengim nüshasında da *uçsuzun* (29 ön 4) örneği yer alır. Bu belki Hami nüshasının kopya olması ile ilgilidir.

⁶¹ G. Doerfer'e göre, 1250-1369 tarihleri arasına tarihlendirilir: 4 H.

Bu dönemdeki diğer örnekler: *savın sözün*, *neçükin* (*Daşakarma I* 14-15/16).

Yer bilgisi belli olmayan eserlerden Mani alfabesi ile yazılmış bir Mani-Türk fragmanı olan *U 140*'ın *P. Zieme* erken döneme ait olduğunu düşünür (*Zieme*, 1970: 157) ve örneklerin tamamen uyuma girmesi de bunu destekler: *könjülün* (9), *nomun* (7), *törün* (8), *ödün* (23), *kinjin* "aynısı ile" (10), *amlın y(a)vaşın* (21), *tükäligin* (24).

Klasik öncesi dönem eserlerinde *Türlü Cehennemler*'de *köngülin* (6), *suwin otın* (97-98) ve *OdaNewFrag*'da *köngülin* (BVN 4- 3), *(al)quyun* (BVN 17) örnekleri uyuma girmez.

Palatal n'nin üç farklı biçimini gösteren *Sekiz Yükme* (TT VI) vasıta ekinin de üç farklı hâlini gösterir: *ärkligän* (90), *yıdan* (292), *siziks(i)zän* (305), *y(i)paran* (192); *qutsuzın* (7-8), *adruksuzın* (145), *körkin* (356), *ätözin* (356, 336), *üzüksüzün* (192), *qutluyun ögrünçün* (100-101), *köngülün* (113, 45, 23, 131), *ögrünçlügen* (313), *ödün* (224, 221, 446), *ootun* (119), *közün* (151). Uyuma giren örnekler burada henüz daha fazladır. Bu yüzyıllarda *Sekiz Yükme* gibi halk arasında çok beğenilen ve okunan bir eserde dudak uyumuna giren örneklerin fazla olması önemlidir. Vasıta ekinin dudak uyumuna uymayan biçiminin lehçeler üstü Uygur dilinin tercihi hâline geldiğini ve zamanla bu biçimin yaygınlaştığını, belki halk dilinde uyuma uyan biçimlerin daha uzun süre korunmuş olabileceğini ya da en azından bu eserin bulunduğu bölgede uzun süre korunmuş olabileceğini düşündürebilir.

Klasik döneme tarihlendirilen diğer eserler *köngülin* (TT IV A 20, 72) ve *geç dönem* eserleri *köngülin* (Stab 2 f 89, i 128; Stab. 4'te ön 18; T III D 260, 167; TT III D 260, 2), *kirtgünçin*, *yükünçin* (TT III D 260, 2), *ürükin* (TT III D, 110) örnekleriyle vasıta ekinin ünlüsünün ikili (ı,i) biçimlerini gösterir.

Yukarıda görüldüğü üzere, daha en erken dönemden itibaren vasıta ekinin ünlüsünün uyuma girmediği örnekler uyuma giren örneklerle yan yana kullanılır. Ancak Mani yazmalarının çoğunda ek ünlüsü ı, i, u, ü şeklinde dörtlü uyuma girer, fakat Mani yazmaları içinde geç tarihli olan Pothibook'ta tamamen uyuma girmeyen örnekler ile karşılaşılır. Ancak Pothibook diğer özellikleriyle de Budist eserlere daha yakındır ve Mani yazması olduğu da tartışmalıdır. Mani yazmalarının bazılarında ise ikili biçimler bir aradadır: M III 8; BTV 20, 27; M III 3, M I T II 176.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen erken Türk Budist metinleri *Sekiz Yükmek*, *Maitrisimit*'in Sengim ve Hami nüshaları uyuma giren ve girmeyen örneklerin ikisini de gösterir. Klasik dönemle birlikte ise artık neredeyse tamamen *+(I)n* biçimi tüm bölgelerde hâkim olur, geç dönem metinlerinde de bu biçim hâkimdir.

Vasıta ekinin ünlüsü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *+(X)n*, *+(I)n* *+(A)n* şeklinde üç farklı biçimde görülebilir ya da bazen ekin ünlüsü yazılmaz. Geniş ünlülü yazımlar her zaman ünlüsüz yazımlarla bir arada değildir, kimi yazmalarda *+(X)n* ve *+(A)n* bir arada görülebilmektedir: *süzükün yaruqun yaşuqan* (M III 8/7 arka 13), *sayan* (M III 8 ön 4, Uyg.) ya da *Sekiz Yükmek* üç örneği de birlikte gösterir.

M III 32, M III 4, M III 9, M III 29, DreiPrinz, *Sekiz Yükmek* geniş ünlülü örnekler gösteren metinlerdir. M III 25'te de ünlüsüz yazımlar vardır. Ek ünlüsünün yazılmaması, F. Ağca'ya göre de indirgenmiş ünlülere işaret eder (Ağca, 2006: 230). Ayrıca geniş ünlülü (ya da kısaltmış ünlülü) örnekler hususunda, G. Doerfer, kendi kabulüne göre ve incelediği metinler bazında Karahanlı sahasında vasıta ekinin ünlüsünün A şeklinde hiç görülmediğini, bu coğrafyada *a/ı/ä/e/i*'den sonra daima I olduğunu kaydeder (Dorfer, 1993: 160). Belki bu durum, kendisinin bir diğer görüşü, yani kısaltmış ünlü meselesinde, dörtlü tam ünlü biçimlerinin (ı, i, u, ü) Karahanlı sahasından yani Batı'dan çıkmış olabileceği yönündeki fikri için bir veri olarak değerlendirilebilir.

En erken dönemde Dunhuang'da ve Hoço'da uyuma girmeyen örnekler ile uyuma giren örnekler birlikte yer alır. Klasik öncesi dönemde, Yarhota'da ve Hoço'da ağırlıklı olan uyuma giren örneklerdir, Sengim ve Hami'de uyum dışı örnekler daha fazladır, Dunhuang'da uyuma girmeyen örnekler vardır. Buradaki metinler bazında ve bu bağlamda, Dunhuang'ın/Kansu bölgesinin ileri biçimleri daha erken göstermiş olabileceği ihtimali doğabilir. Uyuma uyan biçimlerin klasik öncesi dönemde en yoğun olduğu bölge, buradaki örnekler göre Hoço ve Turfan'dır. Hoço ve Turfan bölgesi belki daha muhafazakârdır ve eski biçimleri daha uzun süre korumuşlardır. Fakat genel olarak en erken dönemden itibaren başlayan ağızsal ayırım yavaş yavaş tüm bölgelerde yerleşmiş gibi gözükmektedir.

Göktürkçede genel olarak uyuma giren örnekler yer alsa da *Tonyukuk* yazıtındaki *kopin* (T 16), *kop(in)* (T 36-37) (T. Tekin, 2003: 117) örnekleri çok ilginçtir ve bunun gibi en erken dönem metinlerinde uyuma girmeyen örneklerin görülmeye başlanması, ekin dudak uyumuna uymayan biçiminin bir ağız özelliği olduğunu düşündürebilir. *Tonyukuk* yazıtındaki örnek, Göktürkçe için bir ağız mı ya da ileri bir biçim mi kesin olarak karar vermek zor olabilir. Ancak Eski Uygur Türkçesi açısından bakıldığında, daha IB ve Runik harfli diğer yazmalarla birlikte uyum dışı örneklerin uyuma girenlerle nöbetleşmeye başlaması ağız özelliği olduğunu ve yeni bir ağzın metinlerde görülmeye başladığını düşündürebilir. Tarihî süreçte de *+(l)n* biçimi *+(X)n'a* galip gelmiş olabilir. Nitekim, G. Doerfer yine kendi tarihlendirmesine göre AS 1a'da yani daha 688-850'li yıllarda vasıta ekinde bir ağız ayrımının ortaya çıktığını düşünür (Doerfer, 1993: 161). Vasıta ekinin dörtlü biçimden ikili biçime değişiminde tarihî süreçte görülen bu seyir F. Ağca'ya göre ise, bunun bir ağız özelliği olarak değerlendirilmesine izin vermez (Ağca, 2006: 232).

Neticede, vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumuna uyan biçimlerinin klasik öncesi döneme kadar metinlerde bir ağız özelliği olarak görüldüğü sonra yerini bir başka ağzın tercihinine bıraktığı düşünülebilir. Uyuma uyan

örneklerin Göktürk ağzını, uymayan biçimlerin de Uygur ağzını yansıttığı söylenebilir.

2.3. MORFOLOJİK HUSUSLAR

2.3.1. Çıkma Hâli

A. v. *Gabain*'e göre çıkma işlevini n ağzında +*DA*, y ağzında ise +*DIn* eki karşılar.

Göktürkçede isimlerin çıkma ve bulunma hâllerinin ikisi de +*dA* eki ile kurulur. Ünlü ile biten gövdelerle /r, l, n/ dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kök ve gövdelerde, bu ek genellikle /+*dA*/ biçiminde, /r, l, n/ ünsüzlerinden sonra ise /+*tA*/ biçimindedir: *ırak+da bilsār* “uzaktan bilmek istese” (T 5). İsimlerin çıkma hâli çok seyrek olarak +*dAn* eki ile de kurulur: *taşdın+dan* “dışarıdan” (MÇ G 4), *oguzdun+tan* “Oğuzların tarafından” (T 8) (T. Tekin, 1993: 113-114). +*dAn* örneklerinin henüz Göktürkçede de görülüyor oluşu, çıkma işlevinin ifadesindeki ağızsal farklılıklar bakımından önemlidir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çıkma işlevi +*DAn*, +*DIn* ve +*DA* ekleri ile karşılanır. Kökenleri konusunda farklı fikirler vardır. M. Erdal'a göre, +*dAn* ekinin ünlüsü +*dA* ekinden bir bulaşma olabilir ya da +*dIn* yön bildiren ekten yuvarlaklaşma olmadığı durumda etkilenecek ikincil olarak ortaya çıkmış olabilir. Ayrıca +*dAn* ve +*dA* örneklerine bakıldığında kullanımlarının aynı olmadığı izlenimini verdiklerini belirtir: “*The former is generally used of physical movement away from a source, while the latter refers to sources from which the subject merely separates or keeps apart, serves in comparison, is governed by postpositions like ken “after”*” (Erdal, 2004: 375). G. Doerfer ise +*dIn*'in +*dA*'dan bulaşma ile +*dAn* olmadığı, burada açıkça bir ağız ayrılığına işaret ettiği kanaatindedir (Doerfer, 1993: 18).

içtin, *taştın* gibi kelimelerde geçen +dXn eki zaman zaman diğer eklerle işlev bağlamında yakındır. Bu nedenle aşağıdaki örneklerde +dXn ekine de yer verilmiştir ve üç ekin birbirleriyle ilişkisi açısından çok ilginç örnekler vardır.

+dAn ekinin ünlüsü için diğer bir olasılık da ünlü genişlemesinin bir parçası olabilmesidir. M. Erdal, buna ihtimal verirken, örneğin DreiPrinz'de P. Laut ve G. Shimin çıkma işlevindeki örneği genişleme başlığı altında ele almışlardır (Laut & Shimin, 1989: 344).

Hâkim olan biçim +dA olsa da Moğolistan'da bulunan Runik harfli Uygur yazmalarında az sayıda +dAn örneği görüldüğü belirtilmektedir. Moğolistan'da bulunan ve 8. yy'a tarihlendirilen, *Moyun Çor* namına diktirildiği tahmin edilen Şine Usu'da D7 y(a)gda boş(a)na “düşmandan kurtularak” (Orkun, 1938: 163); 753 yılında, Moğolistan'daki Uygur devletinin ikinci hükümdarı *Moyun Çor*'un diktirdiği Taryat kitabesinde +dA: ud(a)rg(a)nta “Udargan'dan” (T. Tekin, 1983: 804) örnekleri görülür. Son ses açık olmasa da Şine Usu'da iki kez *taşdından* örneği geçer (Erdal, 2004: 174): C4 *taşdından* (Orkun, 1986: 182-3).

13.14 yy.'lara tarihlendirilen sivil dokümanların da neredeyse tamamı +dIn'a sahiptir (Clark, 1975: 132). L. Clark'ın verdiği örnekler, Bulayık, Sengim, İdikütşehri ve Urumçi bölgelerindendir. Örneklerde, +dIn yanında +dA da yer alır. Teorik olarak, bu çalışmada, +dA'nın zamanla çıkma işlevini kaybettiği ve +dAn ile yer değiştirdiği şeklinde bir durumdan söz edilse de, metinlerdeki örnekler +dA'nın çıkma işlevini kaybetmediğini, sadece ağızsal ayrımlarla kimi metinlerde +dAn'ın ve birçok metinde de +dIn'ın tarihsel sürecin de etkisiyle hâkim olduğunu gösterir, +dA çıkma işlevi kategorisinden hiç düşmemiş, sadece sıklığı ve yoğunluğu azalmış, kullanım alanı daralmıştır. Bugünkü Anadolu ağızlarında da +dA'nın çıkma işlevi ile kullanıldığı görülür; ancak Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde +dAn tercih edilir.

Çalışmamız sınırlarındaki metinler bazında bölgelere ve yüzyıllara göre örneklerin durumu aşağıdaki gibidir:

2.3.1.1. Turfan Bölgesi

Turfan bölgesinde *en erken dönemde*, yön ifadelerinde *+dIn*’lı örnekler ile çıkma işlevinde *+dAn* eki vardır. Genel olarak *+dAn*’ın edatlarla az kullanıldığı yönünde bir bilgi olsa da *+dAn*’ın etkili olduğu bölge ve eserlerde edatlarla da kullanıldığı görülür.

biliglärdän ötrü (DreiPrinz 3b ön 96), *öngidin singar* (1b arka 22), *biliglärdän* örneğini editörler a/ä vokalleşmesi başlığı altında vermişlerdir (Laut, 1989: 344).

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen *Kuanşı*’de *+dA* eki hâkimdir: *yäklärdä ozar qurtulur* (23), *bayda buqayuda...boşunur* (40), *biligdä kitär amrılur* (63), *oz-*, *qurtul-* ve *boşun-* fiilleri metinde *+dA* ile kullanılır, bunun dışında *+dA* karşılaştırma kategorisinde de görev yapar: *ämğäklärintä ara* “ızdırapları arasında”, *ögüzdä täringräk* (177-178); *alqudın singar* (2).

Hoço

Hoço’da *en erken döneme* tarihlendirilen eserlerde *+dA* eki baskın olmakla birlikte *+dAn* eki de çıkma işlevini yerine getiren bir ek olarak yer alır. Bazı yazmalarda sadece *+dAn* görülür. *+dAn*, *+dA* ekinin kullanıldığı her yerde-çıkma işlevi, karşılaştırma, zarfımsı yapılar ve edatlarla- yer alabilmektedir.

Chuastuanift’in *Hoço*’da bulunan parçalarında *+dA* eki kullanılır: *yazuqdda boşunu* (T. M. 183/ 8,13), *antaddata baru* (T II D 178 IV).

En erken dönemdeki diğer örnekler:

tängrilärdn (T II D 16), *içtin nom taştın nom* (T II D 16 10), *yazuqddah* (T II D 66, arka 2), ***dintan kirü*** (BT V 15, ön 1), *t(a)şdın* (9, Mz. 334, A) *yazuqınta* (BT V 6), *yazqda boşunyalı* (BT V 8, ön 4), ***başlarıntan*** (BT V 16 arka 10), ***ıraqtan (+2, arka)*** (BT V 31, ön 4), (BT V 32, ön 1), *antada kin* (BT V 15 ön 7), *yirdä suwda* (BT V 15, ön 9), *içtin singar* (M III 4 ön 13), *küntuysuqduñqı* (M III 4 arka, 1), *kün batsıqdın* (M III 4 arka 4), *küntuysuqdan singar* (M III 4 arka 6), *kün ortuda singar* (M III arka 4 arka 7-8), *köngültä ömäk* (M III 6 arka 8), *qılınçtan* (M III 6 ön 7), *tngriä qutbulmı(ş)* (M III 28, ön 3).

Yukarıdaki örneklerden M III 4'teki altı çizili olanlar, yön bildiren +dXn eki ve çıkma işlevinde kullanılan üç ekle ilgili olarak düşündürücüdür. Çünkü, +dXn beklenen yerde +dA ve +dAn ekleri de kullanılıyor.

+dAn ekinin üç farklı görevini de göstermesi bakımından önemli bir metin olan M III 8'de ağırlıklı olarak +dAn tercih edilir. Bu metinde Oğuz ağzının diğerlerine göre daha fazla etkili olduğu düşünülebilir. Burada birkaç işlevi ile yer alan +dAn eki, muhtemelen zamanla Oğuz ağzının etkisinin azalmasından dolayı tüm işlevlerinde her zaman diğer metinlerde görülmez, özellikle geç dönem metinlerindeki örnekleri daha çok sızma şeklindedir:

sınından amran(ma)q (M III 8 ön 1), ***sınından s(ä)rinmäk*** (M III 8 ön 7), ***k(ä)ndün(üngtu)ymaqsından*** (M III 8, ön 9-10), *tängriädn tuydı* (M III 8, arka 17-18), ***ätözdän qurtul*** (M III 8, ön 22), ***ätözdän ärtigli biş tngri*** (M III 8, ön 2), ***sınıntan yäklär önüp*** (M III 8, ön 8), ***bu ätözdä ärtigli biş tngri*** (M III 8, ön 13-14), ***üstüntän qalıydan ün k(ä)lti*** (M III 8, ön 4), ***muntada ärtuq*** (M III 8, ön 7), ***muntadan öngi*** (M III 8 ön 9), *birdin singar* (M III 8, ön 10), ***qal(ı)qdan qodı*** (M III 8, arka 6-7), ***üstüntän qodı*** (M III 8, arka 10).

Klasik öncesi dönem metinlerinde bu bölgede BT V 23, 10 +*DAn* çıkma hâli gösterirken +*dA* hâlâ yoğundur. Yön kategorisinde (*orientational suffix*) kullanılan ek ise başından beri +*dIn* iledir. BT V 23'teki *tuysukdan singar* örneği +*dIn*, +*dXn* ve +*dAn* eklerinin birbirleriyle ilişkisi açısından önemlidir. Burada, söz konusu örnekler, çıkma işlevini yerine getiren ekler +*dXn* ekinin görevini ifade ediyor muydu, +*dAn*'lı örnekler +*dXn* ekindeki bir genişlemeyi mi yansıtıyor, yoksa ayrı bir ek olarak değerlendirilen +*dXn* eki ile +*dIn* çıkma eki arasındaki ilişkiye mi işaret ediyor, sorularını sormayı gerektirir. Her iki çıkma eki +*dA* ve +*dAn* burada kullanıldığına göre, +*dXn* ekinin çıkma kategorisi ile olan yakınlığına işaret ediyor olabilir. Dolayısıyla +*dIn* çıkma ekinin büyük ihtimalle +*dXn* ekinden geliştiği düşünülebilir; çünkü +*dXn* örnekleri de aslında çıkma kategorisi gibi bir "kaynak" bildirir. Dolayısıyla dil bilgisi kategorisi olarak yakın olan iki türev hâline gelmiş olabilirler.

içtin nomı (BT V 23, 19), *taştın singar* (BT V 23, 17), ***uluşlardan ordulardan*** (BT V 10, 4), ***tuysukdan singar*** (BT V 23, arka 9), *birdin singar* (BT V 23, 8), ***yirdän*** (BT V 18, arka 2), *igdä ämgäkdä* (BT V 14, ön, 2-3), *ywlaqda körtürürlär* (M III I S.a, arka 1), ***ordusintan*** (M III 3 ön 10), *küçlüg yäklärdä yruq* (M III 3 arka 9-10), *anta ötrü* (M III 3 arka 6), *(qılınç)da ötrü* (M III 13⁶² arka 3-4), ***yirindän öndükdä*** (M III 10, ön 8), *qılınçlarda qutıyaring* (M III 9, ön 4), *ozyurung tamu oylanında* (M III 9, ön 6-8), *nomlarda öd(rül)d(äçi)* (M III 9, arka 3), ***tngirilärdän trk klip*** (M III 27, ön 17), ***küçlüglärdän küç basut k(ä)lzün*** (M III 15 arka 21), ***yirintän inti*** (M III 16, ön 2-3, 3-4), *yirdä oztumuz* (M III 16, arka 3).

⁶² G. Doerfer, 1c grubuna (850-950) dâhil eder.

Yine muhtemelen bu bölgede bulunan BT V 13 ve BT V 26 da +dA ve +dAn örnekleri gösterirler: *kop mungda ämgäkdä* (BTV 13, 37, 7-8), *yrupdan tngriidän* (BT V 26 ön 3)⁶³.

En erken ve klasik öncesi dönemlere tarihlendirilen (G. Doerfer'in tarihlendirmesine göre 1a, 1b, 2a, 2b) aşağıdaki parçalarda +dAn eki ile ilgili örnekler önemlidir. *t(a)mudan yoxaru* gibi tipik Oğuz ağzı olarak düşünülebilecek biçimler vardır:

yazuqda boşunmaq (M I, T II D 171, 23), *m(i)nt(i)n kin* (M I, T II D 171, 16), *baştın bärü* (M I, T II D 171 24), *t(ä)ngridän t(a)mudan yoxaru ayduqta* (M I, T II D 173b 1b ön 14), *t(a)mudan yoxaru* (M I, T II D 173b, 1b, ön, 14-15), *t(ä)ngridä artılar* (M I, T II D 173b, 1b, arka 2-4), *yirdän örtürürçä* (M I, T II D 173b, 1b arka 10-11), *ärdämtä ötrü* (M I, T II D 173b, 1b arka, 18), *taştan asqa* "dışarıdan" (M I T II D 173d, arka 5), *töpödän adaqn(a)ng tıranqaq uçınga* (M I, T II D 173d, arka 19).

Yine Turfan'ın önemli bölgelerinden olan Kurutka'daki örnekler *t(ä)ngridän tuyarlar* (M I T II 2a, 4), *bastan adaka* (M I, T II D 176, ön 13) Oğuz ağzının bu bölgede de etkili olduğunu düşündürür.

Klasik döneme tarihlendirilen Brahmi harfli metinlerden B yazmasında *pulıttın ünmiş* (TT VIII, B, 14); M III 11'de *töpüsintä taşıqıpan* (M III 11, arka 13), *söngükingtäh adrıpa* (M III 11 arka 4) örnekleri, fiillerde ağırlıklı olarak +dIn ve daha az sayıda +dA şeklinde klasik dönem metnlerinin genel eğilimini yansıtır.

G. Doerfer'in 4. aşamaya (1250-1369) bile tarihlendirilebilir dediği ETŞ 7 *geç dönem* eserlerinden kabul edilebilir ve *ön-*, *ozyur-* fiilleri +dIn ile

⁶³P. Zieme'nin 214. notta verdiği U 267 no'lu eser muhtemelen klasik öncesi döneme tarihlendirilir ve *tnri-lär küçining yruqlarıntın tatylarıntın kim kün ay tngirilärning orduların içrä ärti* (Zieme, 1975: 35), cümlesinde arka arkaya iki kelimedede +dIn ve +dAn örnekleri yer alır.

kullanılır, *+dIn* eki ağırlıklı olsa da az sayıda olmakla birlikte fiillerde *+dA* eki de vardır:

t(ünerig) tamutın ozyurtung(uz) (ETŞ 7, 148), *kılınçtın yanturtunguz* (ETŞ 7, 331), *ävtin barktın öntilär* (ETŞ 7, 354), *yilkıta kut(ru)ltı* (ETŞ 7, 52), *nomta äşidip* (ETŞ 7, 136) ya da edatlarda: *burkanlarta kin* (ETŞ 7, 141), *bozta ulatı* (ETŞ 7, 69), *ilkitä bärü* (ETŞ 7, 305).

Geç döneme tarihlendirilen ve içeriği astronomi olan Brahmi harfli L yazmasında bir adet *+dAn* örneği vardır: **küntän** (TT VIII, L, 48), yer bilgisi kesin olmayan K yazmasında da *+dAn* eki örnekleri görülür:

töhödan hüküm bhäluormış “tögüdän hüküm bälgürmiş” (TT VIII, K, 3), **söködhan** “söküdän: kuş ayağından” (TT VIII, K, 10). K yazmasının İdikutşehri ya da Murtuk’ta bulunduğu tahmin edilir, G. Doerfer tarafından 1248-1310 (3. aşama) yıllara tarihlendirilir. Bu yazmalarda çıkma işlevini ifade eden *+dAn* yanında genişleme örnekleri de görülür: K. 4. *tāræg* (< tarıy), K-12 *āgrah* (< ayrıy), K-11 *tdimlæglār* (< tınlıglar), L-37 *qāpagi* (< qapıyı). Bu iki özelliğin bir arada oluşu Oğuz ağzı açısından bir anlam ifade ediyor olabilir ve A. v. *Gabain*’in iki farklı Türk boyunun izleri var dediği Brahmi harfli metinlerde etkisi görülen ağızlardan biri muhtemelen Oğuz ağzıdır. Genişleme örnekleri ile birlikte görülmesi de genişlemenin Oğuz ağzı olabileceği yönündeki bilgiyi akla getirir.

Yarhoto

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen TT V A metninde *+Dın* hâkimdir, sadece edatlarla ve nadiren fiillerle *+dA* kullanılır: **sakınmışta kin** (17), *alquydın* (213), *adatın ozyuluy* (20), **tay yirintä tay önti** (45), **yirdä tiki önti** “yerden ses yükseldi” (91), *küntün turup* (183), *taydın turup* (182), *inçsiztin* (80), *öngdün күntүн* (142), *kidin taydın* (143). Chuastuanift’tin Yarhoto’da bulunan parçalarında, çıkma işlevi *+dA* eki ile ifade edilmektedir:

t(ä)ngrilärdä ayıt(ı)m(ı)z (T II Y60a), **antada kisrä** (T II Y60a, 13), **nädä ötrü** (T II Y60a).

Yarhoto'da bulunan ve *klasik döneme* tarihlendirilen TT V B'de çıkma işlevi tamamen +dIn eki ile ifade edilir: *bolmaktın öngi* (32), *bürtmäkdin* "dokunmaktan" (66), *täginmäkdin* "ulaşmaktan" (66), *yoldın* (32).

Toyok

İdikut şehrinin tahminen 15 km kadar doğusundaki Toyok vadisinde bulunan Runik harfli bir yazmada **elgintä** "elinden" (ön taraf: 5-6) (Orkun, 1938: 372) örneği tespit edilmiştir.

Murtuk

Klasik döneme tarihlendirilen Kşanti'de çıkma işlevi +dIn eki ile karşılanır: *bärü* ve *öngi* kelimeleri de edatlarda +dIn daha geç yerleşse de, +dA eki ile kullanılmıştır (55, 115, 59); *ontun singarqı* (2), *ämgäklärdin* (58). Altun Yaruk Murtuk'ta +dA çoğunlukla edatlarla kullanılır, fiil çekimlerinde +DIn ağırlıklıdır: *nızvanıartın* (T III M 127-f); *xanıta ulatı* (T III M 127-f), *buşıda* (T III M 56-9, ön 14), *(öd)lärtä bärü* (T III M 56-3), Altun Yaruk'un Turfan nüshası edatlarda +dA ve +dIn arasında nöbetleşme gösterse de ağırlıklı olan +dIn ekidir.

Klasik döneme tarihlendirilen Mani harfli Pothibook'ta +dIn eki hâkimdir: *qutrul-*, *käçür-*, *ozyur-*, *yantur-*, *ün-*, *ötkür-* fiilleri +DIn eki ile kullanılır: *(k)irtgünçintin ötkürü* (374), *adalarıntın ozsunlar* (233), *ewtin barktın üntilär* (177-8), *ayıy qılınçtın yanturtunguz* (167). *kin*, *ulatı*, +dA ile *öngi* ve *qodı* +dIn ile görülür.

Geç dönem eserlerinden İnsadi Sutra'da *ün-*, *äşit-*, *käl-*, *sür-* fiilleri +dIn eki ile kullanılır, birkaç örnekte fiiller +dA ile görülür: *biliglärtä*

yaradınıyaylar (29/ 450), *törötä ävrilmäk* (37/591-2), *oronlarında örü turup* (35/555). Edatlarla olan kullanımda ise +dA daha yoğundur: *andanta ulatı* (9/112), ***qutluyta qutluy*** (7/83), ***qamayta yeg*** (44/700), ama *berü* +dIn ile yer alır: *yiltızıntınbärü* (25/376), *qayotın singar* (19/286).

Sengim

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen MaitrSengim'de fiillerde yoğun olarak kullanılan +dIn ekidir. Sayıları az olmakla birlikte *oz-*, *kurtul-*, *kutyar-*, *ön-*, *ötkür-*, *ödrül-*, *tur-*, *adıl-* fiilleri +dA eki ile de görülür. Ancak *oz-*, *kurtul-*, *ön-* fiilleri +dIn ekiyle daha yoğun kullanılır, *tut-*, *adıl-*, *ödrül-* fiillerinin yalnızca +dA ile örnekleri vardır, *tägin-*, *tüş-*, *bälgür-*, *tıdıl-* fiilleri +dIn'ın tercih edildiği diğer fiillerdir:

muntada ozmış (116, arka 9), ***coylarındın ozmış*** (116, arka 19), ***balıktın önüp*** (160, ön 5), ***kölüklärintin inip*** (160, ön 8), ***uday toydın toyar*** (155, ön, 8), ***adata kutyardaçı*** (165, arka 5), ***sansardın ozar*** (178, ön 18), ***töpüsintin ıdıp*** (50, arka 17), ***ikidin yolayu tuta*** (12 arka 6-7), ***bulıtdın ünmiş*** (129, ön 11-12), ***öğüzlärdä kutyaru*** (136, arka, 8), ***ämgäklärintä ozyuru*** (135, 16-17), ***siznidä ödrülüp*** (51, ön 10-11), ***adata (qutyar)yuçı*** (16, ön 8), ***tıltayda ötkürü*** (152, ön 1), ***ayzıntın örtänür*** (113, ön 6-7), ***qaranyudın qaranyuqa*** (74, 19-20); ***içtin singar*** (74, ön 8), ***ayızımıztın taşkaru*** (66, ön 6-7), ***ämgäktin kurtulup*** (65, ön 13), ***tamudın ıdmang*** (177, arka 3), ***ätözlärintä önär*** (198, arka 19-20), ***törtđin yingak*** (171, ön 30).

Edatların tamamına yakını +dA ile, bazı örnekler dışında: *yirintin kodı* (224, ön, 25), *ödtin bärü* (59, ön 12). *kopta kop* (224, ön, 9); *kin*, *ulatı*, *ötrü*, *kodı*, *basa*, *ınaru* +dA ile görülür.

Geç dönem eserlerinde edatlarda da +dIn eki yoğundur:

Stab. 3.: *atamtın anamtın* (T II S 89, 3), *uluşingdın tözi ünmadın* (T II S 89, 26), *balıqtın ünsär-sn* (T II S 89, 30), *önrätin bärü* (TT VIII 1).

Yer bilgisi belli olmayan Stab. 2'de: *antata basa* (Stab. 2. b. 33), *bulungtin yingaqtin* (Stab.1 a,1), *kirtüdän kälmiş* (Stab. 1. b. 27) örnekleri yer alır ve geç dönem metni olarak **+dAn** örneğini taşıyor olması önemlidir. Yine 14. yy'ın başlarına tarihlendirilen Stab. 4 +*dIn* tarafındadır: *qorqınçt[ı]n o[zar]* (Stab. 4 c 46), *başlaqsıztın bärü* (Stab. 4. c. 50)

Bulayık

Geç döneme tarihlendirilen Nesturî sahasının eserlerinde birkaç +*dA* örneği dışında +*dIn* ağırlıklıdır: *urışlmtın önüp*, *antın öngi* (T II B 29) (die Anbeutung der Magier), *anta ulatı* (T II B, 66, 12-13), *yärdin kidtim* (T II B 99c), *sindin urur* (U 323, 3), *köngüldin turu qıl* (U 323, 11). **+dAn** eki de görülür: **(elgintän yaratmış)** (T II B 17, 01), **küçintän boltı**, *tuga b(ä)lgürü yarlıkadı küçindän* (T II B 17 v 02, 06).

Bugünkü Türk dil ve lehçelerinde oldukça yaygın olan; ancak Eski Türkçe metinlerde çok nadir görülen *bizni kutadmak üçün* örneği ile {-*mAk*} *üçün* yapısını örnekleyen bu metin, Soğd harfli metinler gibi, sıklıkla konuşma dilinden unsurlar taşır (Zieme, 1998: 177). Konuşma dilinin özelliklerini yansıtan Nesturî sahasının eserlerindeki +*dAn* ekinin varlığı, bu yüzyıllarda Hristiyan Türklerin konuşma dillerinde +*dAn* ekinin çıkma işlevinde kullanıldığını gösterir.

2.3.1.2. Kansu Bölgesi

Klasik döneme tarihlendirilen AYLeningrad'da artık +*DIn* hâkimdir, birkaç fiil örneğinde görülen +*dA* edatlarda daha siktir, ancak klasik öncesi dönem metinlerine göre bu alanda da sayıları azalmıştır:

tıltaylartın toyyuça ärsär (374), ***bu y(a)rlyın töpülärintä tuta*** (398), ***iligintä tutup*** (418), *öngrädin bärü* (315), *ilkisizdin bärüki* (243); *tägziñdin taşkaru* (430), ***küçintä kin*** (339), diğer edatlara nazaran daha uzun zaman +dA ile görülen ulatı bile burada artık iki şekillidir: *äränlärtin ulatı* (1. tegziñ, 34), kin +dA ile görülürken öngi iki biçimle de kullanılır: ***antada kin*** (440), ***bulmışda kin*** (64), ***tözintä öngi*** (340), *kılınçdın öngi* (108).

Dunhuang

En erken döneme tarihlendirilen Runik harfli *Irk Bitig* çıkma işlevinin ifade edilmesi bazında önemli eserlerden biridir, çünkü üç farklı biçim de bir aradadır: *tängridän kodı* (IB 44), ***ölümtä ozmış***, ***ölümtä ozupan*** (IB 49), *ebintin yul*, *(in)intin yul* (IB 8), IB’de oz- fiili tüm örneklerinde +dA eki ile kullanılmıştır, eserde bir tane +dA, iki tane +dIn eki kaydedilir. Runik harfli bu eserdeki üç biçimden +dA zaten Göktürk lehçeler üstü dilinin de çıkma işlevini yerine getiren ekidir. +dAn bir Oğuz ağzı izi olarak düşünüldüğünde +dIn için Uygur ağzı mı demek gerekir? Yine Runik harfli bir diğer el yazmasında *işidmiştä körü* (II, a) (Orkun, 1938: 287), en erken dönemden olan başka bir Runik harfli yazmada: *südä kälürmiş* “ordudan gönderilmiş”, *yarıkda ügeke* “yarıktan ügeye”, *y(a)r(ı)kda b(a)yırkularka* “Yarık(lar)dan Bayırkularda” (Orkun, 1938: 257) örneklerinde Göktürkçede olduğu gibi sadece +dA vardır.

Klasik öncesi dönem eserlerinden KP’de oz-, ön-, uduz- fiilleri henüz +dA çıkma biçimi ile yapılır: ***anta uduzup*** (LXX), ***ätözdä ozalım*** (LII), ***aýzınızta önär*** (A kalıntısı), *törümüştä bärü* (V, VI), *anta ötrü* (X), *tarımaqta ädgü* (XII), *orunluktın* (LXI), *iraqtın* (XXXVIII), *taşkın* (I), *ögtün yingak* (XXXVII), *öngtün kedin* (XIII), *öntüktä* “geçtikten sonra” (LXV), *muntuda ınaru* (XXXVII), KP’de çıkma işlevini ifade etmekte +dA eki hâkimdir, +dIn örnekleri daha az sayıdadır ve daha çok bir yerden bir yere gitme şeklinde hareket bildiren yapılarda kullanılmıştır. Diğer örneklerle bakıldığında daha iyi anlaşılacağı üzere, +dIn eki +dA ekiyle yer değiştirirken +dA örnekleri

özellikle edatlarla kullanımda daha uzun süre tutunmuştur. Geç dönem metinlerinde dahi *+dln* ile yan yana kullanılan *+dA*, ağız özelliği olduğu tartışılan diğer maddelerden farklı bir seyir geçirmiş, yerini tamamen *+dln*'a bırakmamıştır.

Geç döneme tarihlendirilen metinlerde *+dA* ekinin fiillerle seyrek olarak kullanıldığı, *+dln*'in yoğun olduğu, *+dA*'nın edatlarla kullanımda sık yer aldığı görülür. Edatlar içinde *ulati* diğerlerine nazaran daha uzun süre *+dA* ile kullanılırken, *öngi* daha erken *+dln* ile kullanılmaya başlar:

vınyayta ulati (ETŞ 11 9), *kamayta yig* (ETŞ 11 21, 24), ***sawında idzunlar*** (ETŞ 11, 96), *bolmakıntın* “olmasından” (ETŞ 11, 47), *emgek kelmekıntın* (ETŞ 11, 99), ***burkantın...algay män*** (ETŞ 11, 117), *taluytın naru* (ETŞ 11, 139), *ikidin singar* (ETŞ 10, 9), *tüntin ertürdäçi* (ETŞ 10, 27), *ämgäktin ozgurdaçi* (ETŞ 10, 45), ***adqaytın önmiş*** (ETŞ 10, 104), *körümüntin öngi* (ETŞ 10, 106), *sansartın berü* (ETŞ, 10, 144) ***buşıta ulati*** (ETŞ 10, 178), *içtin singarkı* (ETŞ 10, 236), *adtın bälgütin adırılmış* (ETŞ 10, 128), *baramarta yig* (ETŞ 10, 146), ***katıylanmakta ögirdeçike*** “gayret etmekten sevinç duyanın önünde” (ETŞ, 10, 54-55), *alqutın singar* (ETŞ, 9, 15), *barıntın* “var olduğundan” (ETŞ, 9, 30), *sansartın tardıp taşkarıp* (ETŞ, 9, 61), ***üninde öner*** (ETŞ, 9, 57), *içtin barmış kirtgünçüm* (ETŞ, 9, 100), ETŞ 9'da ön- fiili *+dA* eki ile kullanılmış ancak ağırlıklı olan *+dln* ekidir.

Geç dönem eserlerinden Üç İtigsizler'de *+dA* eki yoğunluk *+dln* ekinde olmak üzere işlek olarak hâlâ yer alır: ***noml(a)rta ozmış*** (107a), *bodulmaktın öngi üdrülmışlär* “yapışmaktan uzaklaşmışlar” (9), ***alkuta tıdılmasar*** (117a-6), ***itigligtın adırmak*** (98a) ama ***itigsizl(ä)rtä adırıp*** (102a-4); *içdin singar taşdın singar* (101b, 4-5); edatlarla ağırlıklı olarak *+dA* kullanılır: *adırtlamakta öngi* (100a-14), ***baytın öngi*** (105a-16-17), ***köztä ulati*** (120a-9), *barıntın* “var olduğundan” (104a-9), *tıltayınta* “sebebinden” (1216-12).

2.3.1.3. Hami (Kumul)

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Daşakarma II (Laut & Shimin, 2000: 5)'de bir tane +dIn eki vardır, +dA hâkimdir: **t(ä)ngridä artukrak** (02-03), **ögdin** “övgüden” (B, 4 arka, 12), *kuwragda utmış* (B, 4, arka 28), *adaklarınta asra* (B, 4, arka, 25), *biligtä ulatı* (B, 4, arka, 14), *Dasakarma I: ölürmäktin tıdınalım* (15-16), *anta (ötrü)* (21-22), *muntada ulatı* (11).

MaitrHami'de +dA da kullanılmakla birlikte fiiller ağırlıklı olarak artık +dIn tarafından, ancak edatlarla kullanımda baskındır ve +dIn çok az kullanılmıştır. Çok az sayıda +dAn örneği de vardır:

ämğäktin ozarlar (8a-ön), *tınlaylardın....tägingäli* (9b-arka), *maitridın ädralmaqlay* (13b-arka), *qatuntın toyup* (12a-ön), *bulıtdın önmiş* (15a-ön), *qılınçtın tıdılur biz* (8a-ön), **şasatarlarda adartlayu** (5a-ön), *adata arılyuçı* (16b-arka), *nom baxşılarda nomluy saw iş(i)dü* (12b-arka); **yigdä yig** (1b-arka), **älpta älp** (12b-arka), **anta ötrü** (1a-ön), *(u)luştın uluşqa* (9b-arka), **antada basa** (12b-arka), **tängridä ulatı** (11b-arka); *ongtın yingak* (6a-ön), *soltın yingak* (6a-191). Yukarıdaki birkaç örnek dışında fiiller +dIn ile kullanılır. Bir tane +dAn örneği tespit edilmiştir: *iraqtan uluy* (5a-ön).

MaitrHamiX: **s(nsar)dan ozgay** (6b ön 8-9), **yirintänök** (6b ön 12), **yirintän** (8b ön 3).

Bu örnekler dışında, edatlarda ve karşılaştırmalarda yine +dA hâkimdir:

burxanta öngräräk (1b ön 7), *ämğäkintin ozyu(ru qurt)ulyu* (7b ön, 14-15), *ögrünçüdä* “sevinçten” (5b arka 3-4). +dA eki henüz oldukça aktiftir.

MaitrHamiXI: **qalıqdan turup** (15b, ön 21), *kimtädä boşyuntug* (15b, arka 25), *äwdin barktın ünmiş* (16b, arka 8), **sözlämäktä küzkälir** (4b ön 24-25), **ämğäklärintä ozguru** (7b, ön 22), **ayıylarınta tıda** (7b, ön 23), *ongtın soltın yingaqınta* (12b, arka 16-17), *ün-* fiili +dIn ile görülür: *qarnıntın ünti* (10a, ön

20). Fiillerde *+dIn* örnekleri *+dA* örneklerinin iki katı kadarı yoğundur, edatlarda ise *bärü* ve *ulatı* *+dA* ile *öngi* *+dIn* ile görülür.

M. Erdal Hami nüshasında sadece *+dIn* olduğunu Sengim’de *+dA* ve *+dIn* olduğunu kaydeder (Erdal, 2004: 175); ancak görüldüğü üzere Hami nüshasında üç tür ek de vardır. Hami nüshasının üç farklı yazıcının elinden çıktığına dair veriler vardır, bu durumda *+dAn* çıkma hâli örnekleri yazıcının/yazıcıların sızdırdığı kendi ağız özelliklerinin bir yansıması olarak ya da Hami’de bu yüzyıllarda bir Oğuz ağız izi olarak da değerlendirilebilir.

Yer bilgisi açık olmayan eserlerden *klasik öncesi döneme* tarihlendirilen *Türlü Cehennemler*’de edatlar eşliğindeki örnekler ve bir örnek dışında *+dIn* eki görülür: *özäsindä yalınayu turur* (ön 34-35), *mundada adın* (arka 107), *işiçtin* “kazandan” (ön, 104), *taştın önsärlär* (arka, 137).

Sekiz Yükmek (TT VI), ağırlıklı olarak *+dAn* örnekleri gösterir, ağızsal önem arz eden diğer maddelerde olduğu gibi çıkma işlevi açısından da önemli bir eserdir; çünkü üç farklı ek de bir aradadır. Metindeki örnekler, *+dIn*’ın yavaş yavaş etkili olmaya başladığını düşündürür. Fiillerde *+dA* eki çoğunluktadır. *yirintän yana* (412, 414, 415, 416), *tängridän yana* (404), *yirindän yana* (406, 408, 409, 410), *ögüzdän önär* (47); *uluşıntın kälmiş* (8), *orunıntın örü turup* (11), *ämgäktä qurtulzunlar* (21, 46/47), *anıyda kitzünlär* (370), *orunta turup* (376-7). kin, öngi, ulatı edatları da *+dA* ile kullanılır. Bunların dışında farklı bir örnek: *küntä kün* (282).

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen ancak yer bilgileri açık olmayan BT V 22’deki *küntuysukdan* örneği yukarıdaki örnekler gibi ilginçtir ve *+dAn* eki baskındır, ayrıca yön eki olarak kabul edilen *+dIn* yuvarlak ünlülü biçimiyle de yer alır:

küntuysukdan (BT V 22, S. 3, 2-3) (M 525), *tngirilärddän* (BT V 22, S. 4, 6),

ongtun singarqı (BT V 22, S. 4, 6); *içtin nomı* (BTV 23, 19), *taştın singar* (BTV 23, 17).

Klasik döneme tarihlendirilen TT IV A'da +dA eki ağırlıklıdır: *yazuklarinta oztı* (14), *irinçüdü boş bolalım* (66), *özlärintä adırdımız* (63-64); TT IV B'de *ämrayınta adırdımız ärsär* (14-15) örneği dışındakiler +dIn eki ile kurulmuştur.

Mani yazısı ile yazılan Uygur metinlerden olan TT III'ü taşıdığı özellikleri nedeniyle *F. Ağca* haklı olarak *geç döneme* tarihlendirmiştir; çünkü çıkma işlevi de birkaç örnek dışında tamamen +dIn eki ile karşılanır: *ilkitä bärü* (77, 116), *burhanlarta kin* (66), *tamutın oztılar* (87), *äwdin barktın* (89), *qoptın singar* (60), *tamutın* (67), *azunlartın* (119).

Yukarıdaki örnekler göre, bizce, her üç ek de çıkma işlevi ifade eden farklı ağızların tercihleri gibi gözükmemektedir. *A. Bican Ercilasun*'a ve *G. Doerfer*'e göre, +dAn çıkma eki genel Oğuz-Kıpçak özelliğidir (Doerfer, 1975-76: 88). Bu durumda, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde erken dönemde yoğun, geç dönemde seyrek görülen bir Oğuz ağız izi söz konusudur denebilir.

+dIn eki, Karahanlı Türkçesinde +dA ile birlikte çıkma işlevini ifade eder (Hacıeminoğlu, 2003: 30). *G. Doerfer*'e göre, +dIn eki Karahanlı coğrafyasında oldukça erken görülürken, Doğuda +dA(n) biçimleri yer alır ve burada ağızsal bir ayrım yatıyor olabilir; fakat değinildiği üzere daha en erken döneme tarihlendirilen *Irk Bitig*'de +dIn eki iki kez geçer. Belki burada Batıda etkili olan biçim +dIn'ı tercih eden bir boyun izlerinin IB'de de söz konusu olabileceği akla gelebilir.

Harezmi ve Çağatay Türkçesinde de çıkma işlevi +dIn ile karşılanır (Eckmann, 2003: 18, 120). Demek ki daha *Irk Bitig*'de Dunhuang'da görülen ama

yaygınlaşmayan *+dIn* eki, Karahanlı coğrafyasında Batıda ve Harezmi, Çağatay Türkçesinde de etkili olan bir ağzın tercihi idi.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Maitrisimit'in Sengim ve Hami nüshalarında ve Yarhoto'daki örneklerde *+dIn* ağırlıklı iken, Hoço'da *+dA* daha yoğundur, bu Hoço bölgesinde *+dA*'nın daha uzun süre kullanıldığını düşündürebilir, eğer diğer metinlere bakıldığında da bu tablo değişmezse, muhtemelen Hoço bölgesi daha muhafazakâr bir bölge olmuş, Yarhoto, Sengim ve Dunhuang bölgeleri ise ileri biçimleri daha erken göstermiş olabilir.

+dA eki Eski Uygur metinleri için Göktürk ağzı olarak alınabilir. *+dA*'nın farklı bölgelerde ve zamanlarda tam anlamıyla çıkma işlevinde kullanılan örneklerde yer alması, ekin dil bilgisi kategorisi bakımından çıkma hâli eki olarak görev yaptığını gösterir. Başından beri sadece karşılaştırmalarda kullanılmadığından, bu alanla sınırlı kalmamış olduğundan G. Doerfer'in bu ek için ayrı bir kategori olabilir mi sorusunun (Doerfer, 1993: 157) cevabı olumlu olmaz bu durumda. Eski Uygur metinlerinde *+dIn*, çıkma işlevinde yaygınlaştıkça *+dA* eski bir biçim olarak karşılaştırma işlevinde ve edatlarla yoğun görülmeye başlamıştır. Burada belki *+dIn*'in baskın gelmesinden dolayı kullanım alanının daraldığı söylenebilir. Çünkü zamanla *+dIn* da *+dA*'nın birlikte görev yaptığı edatlarla ve karşılaştırmalarda görev yapmıştır. Ayrıca *+dA* sadece karşılaştırmalarda değil, neden bildiren yapılarda da kullanılabilir: *ögrünçdä* "sevinçten" gibi.

Dolayısıyla *+dA* çıkma işlevini sadece Mani yazmalarında karşılamaz, giderek yoğunluğu azalan bir biçimde Budist metinlerde de *+dIn* ve bazılarında *+dAn* ile yan yana çıkma işlevinde kullanılır. Yani *+dA* çıkma işleviyle sadece n ağzında görülmez.

+dAn eki hem Budist hem de Mani kültür çevresindeki eserlerde en erken, klasik öncesi ve geç dönem metinlerinde görülür. Metinlerdeki seyri genellikle *+dA* ya da *+dIn* ile birlikte ya da Mani çevrede tek başına olabilir. *+dAn* eki

içerik olarak ağızların yansıma ihtimalinin yüksek olduğu metinlerde kullanılır, yani konuşma dilinin özelliklerini yansıtan metinlerde. Eski Uygur Türkçesinde +*dAn*'ın görüldüğü metinler şunlardır:

DreiPrinz, BT V 15, BT V 16, BT V 31, BT V 22, M III 4, M III 6, M III 8, BT V 23, M III 3, M III 10, M III 27, M III 15, M III 16, BT V 26, TT VIII, L, TT VIII, K, Stab. 1. b. 27, Nesturî T II B 17, IB, MaitrHami, Sekiz Yükmek (TT VI).

Bölgesel olarak da, Turfan'da en erken dönemde; Hoço'da en erken ve klasik öncesi dönemde çok yoğun olmakla birlikte, geç dönemde Brahmi harfli K ve L yazmalarında; Bulayık'ta geç dönemde; Kurutka'da klasik öncesi dönemde; Dunhuang'da en erken dönemde; Hami'de klasik öncesi dönemde görülür. En yoğun olduğu bölge ise Hoço'dur.

Neticede, +*dA* çıkma eki Göktürk ağızı olarak metinlerde klasik döneme kadar yoğun olarak kullanılır, sonra yoğunluğu giderek azalır. Erken dönem metinlerinde -görünen o ki-Oğuz ağızı etkisi yoğun olduğundan +*dAn*, +*dA* ile nöbetleşerek kullanılmakta, kimi metinlerde tek başına görülmektedir. Zamanla tipik Uygur ağızının şekillenmesini sağlayan ve daha IB'de Dunhuang'da kendisini gösteren bir ağız tercihi olarak düşünülebilecek olan +*dIn*, tarihsel süreçte aşamalı olarak baskın hâle gelmiştir diye düşünülebilir.

Bu durumda A. v. *Gabain*'in Mani ve Runik yazmaları dâhil ettiği n ağızında +*dA*, bazı Mani yazmaları ve Budist eserlerin çoğunda görülen y ağızında +*dIn* görülür, ifadesi yerine, klasik döneme kadar tarihlendirilen Mani yazmalarında +*dA* ve +*dAn* çıkma ekinin kullanıldığı, klasik öncesi dönemle birlikte +*dIn* ekinin Sengim, Yarhoto, Hami bölgelerinde daha erken olmakla birlikte çıkma işlevinde yaygınlaştığı, klasik dönemle de ağırlık kazandığı; ancak yukarıda kaydedilen yer ve zamanlarda ara ara +*dAn* ekinin de “y ağız” metinlerinde kullanıldığı söylenebilir.

2.3.2. İlgi Hâli

A. v. *Gabain*'e göre n ağzında ilgi hâli eki ünsüzlerden sonra *+Ing* iken y ağzında *+nIng* biçimindedir.

Göktürkçede ise ek ünsüzle biten gövdelerde {+Ing}, ünlü ile bitenlerde {+nIng} olmak üzere iki şekillidir (Tuguşeva, 1974: 122), *kaganıng+ın sabin* “hakanların sözlerini” (KT G 8), *bayırku+n(i)ng* “Bayırkuların” (KT D 36) (T. Tekin, 2003: 107).

İlgi hâli ekinin okunan metinler bazında bölgelere ve yüzyıllara göre durumu aşağıdaki gibidir:

2.3.2.1. Turfan Bölgesi

Turfan bölgesinden tespit edilen örnekler, en erken, klasik öncesi ve geç dönem metinlerinde soru zamiri *kim* ve tekil kişi zamirleri dışında *+nIng* ekini gösterirler:

En erken dönem:

kiming (DreiPrinz 1b 14), *m(ä)ning* (DreiPrinz 2b 77), *yalawaç(n)ı(n)g* (DreiPrinz, 3b ön 89-90), *bu(larning)* (DreiPrinz 1b ön 10/11).

Klasik öncesi dönem:

Kuanşi: *käntününg* (156), *pusarning* (218), *kişining* (93), *pusarning* (70), *ögnöng* (TT VIII D, 7), *tägiçning* (TT VIII D, 16).

Geç dönem:

adamning (AratUygYazı II, 3), *bukaning* (AratUygYazı II, 23), *pıyambarlarning* (AntPol. 15), *t(ä)nrining* (AntPol.9).

Hoço

Hoço'da bulunan ve *en erken döneme* tarihlendirilen Soğd harfli metinlerde *burhanlarning* (Mz. 309, B), *burhanlarnang* (Mz. 307, A), *buyannang* (Mz. 418, A/ İdikutşehri) örnekleri yer alır. Tarihleri tartışmalı olsa da Hoço'da en erken dönemde (*Durdu Fedakâr'a* göre 7. /9. yy.'lara tarihlendirilebilir) üstelik ağızsal özellikleri ya da kimilerine göre konuşma dilinin özelliklerini yansıttığı düşünülen bu metinlerde *+nIng* ekinin görülmesi önemli bir veridir. Vasıta ekinin ünlüsünde ve çıkma ekinde klasik öncesi dönemde diğer bölgelere nazaran daha muhafazakâr gibi gözüken Hoço'da ileri biçimlerin görülüşü muhtemelen bu bölgede ve bu metinlerde diğer Uygur metinlerinde zamanla yaygınlaşan biçimleri daha erken gösteren bir ağızsal durumu düşündürür. Soğd harfli metinler, erken tarihli olmalarına rağmen, *palatal n sesi*, *kärgäk* maddeleri açısından da ileri biçimleri göstermeleri bakımından ilginçtirler.

Hoço'da en erken dönemdeki diğer örneklerde *tekil kişi* zamirleri yanında *qaçan* ve *suw* kelimelerine de birer örnekte ilgi hâli eki *+Ing* şeklinde gelir.

quzining (M III 22, arka, 2/1b), *qaçan(i)ng* (M III 20, arka 11), *suwung* (M III 19, arka 2), *mäning* (M III 9, arka 4), *sizing* (M III 9, ön 10), *kntününg* (M III 6, arka 5), *olarning* (M III 8, 4, arka 5-6), *anang* (M III 8, 7, ön 6; M III 8 II, arka 11), *aning* (M III 8, II, ön 12), *üzütining* (M III 8 II, ön 14).

Klasik öncesi dönemde Chuastuanift'te bizning (T II D 178 IV, ön 8), *üzütlärning* (T II D 178 IV, arka 9), *burxanlarning* (T II D 178 III) örnekleri *+nIng* eki tarafındadır. Burada üstelik *biz* zamiri de eki *+nIng* biçiminde alır.

Bu dönemdeki diğer metinler, çoğul 3. kişi zamiri *olar* ve tekil kişi zamirleri dışında yalnızca *+nIng* ilgi hâlini gösterirler:

örginning (BT V 10, T I D 20, ön 7), *t(ä)ngrilärning* (BT V 10, T I D 20, arka, 4) ve Brahmi harfli metinlerde *samsarnın* (TT VIII E, 4), *yalinusnung* (TT VIII B, 5); bunların dışında ***olaring*** (M III, I, ön 2), *özinäng* (M III 32, arka, 8), ***mäning*** (M III 18, arka 17), ***sizing*** (M III 18, ön 13), *şmnunung* (M III 17, arka 8), *alqunung* (M III 39, arka 4), *yosıpasning* (M III 14, ön) diğer örneklerdir.

Klasik dönem: ayrılarning (TT II B, T II D 178)

Geç dönemde bir tane könlüng örneği görülür:

könlüng (TT III 51), *ädgünüznüng* (TT III 53), ***sizing*** (TT III 49), *t(ä)ngrilärning* (T III D 260, 170), *tamunung* (Stab. 1, a, 13), *xanining* (Stab. 1, d. 41), *yultusnung* (TT VIII L, 37).

Görünen o ki, Hoço'da en erken dönemde, klasik öncesi ve geç dönemde sayıları az olmakla birlikte ünsüzlerden sonra *+Ing* ilgi hâli eki kullanılmıştır. Diğer metinlere bakıldığında da tablo aynı olursa, Hoço bölgesinin Göktürk ağzını daha uzun süre koruduğu düşünülebilir. Çünkü bu yönde bir eğilim, *+dA* çıkma eki ve vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumuna girdiği örneklerde de söz konusudur.

Yarhoto

Yarhoto'da klasik öncesi, klasik ve geç dönemde tekil kişi ve işaret zamirleri ile klasik döneme ait TT I'deki iki örnek dışında *+nIng* ilgi hâli eki hâkimdir. *Kim* soru zamiri de *+nIng* ekini alır.

Klasik öncesi dönem:

ilign(i)ng (TT V A 54).

Klasik dönem:

PançFrag II mǎning (Mainz 86, ön 8), *munung* (Mainz 86, ön, 21), *aslanning* (MIK III 6324); *kimnǎng* (TT V B 121), *tüzünlärning* (TT V B 55), *aning* (TT V B 53), *iltmäkning* (TT V B 3), *sawingning* (TT I, T II Y 36 14, 81), *köngülüng*, *köküzüng* (TT I, T II Y 36 14, 81-82), *yılning* (TT I, T II Y 36 14, 85), TT I'deki iki örnek dışındakiler *+ning* şeklindedir. Ancak bu metin kursiv yazı ile yazılmıştır ve daha eski bir örnekten kopyadır, üstelik kopyanın eskiliği hakkında çok az kesin şeyler söylenebilir (Bang, Gabain, 1929: 5). Bu nedenle ilgili eklerin işlevliği şüphelidir.

Geç dönem:

ärdining (LautBemerk, 1), *kuwragining* (LautBemerk, 35).

Murtuk

Murtuk bölgesinden klasik öncesi, klasik ve geç dönemden tespit edilen örneklerde zamirler dışında *+ning* eki hem ünlü hem de ünsüz ile biten kelimelerden sonra görülür.

Klasik öncesi dönem:

yirning (Kşanti 15), *yirtünçününg* (Kşanti 11).

Klasik dönem:

Pothibook'ta *alqunung* (261), oylanıning (D 260, 39), *sudharnung* (TT VIII H, 4).

Geç dönem:

ütlärning (BT III, 3/30), *törönüng* (BT III, 7/86), *bayçılarning* (AratUygYazı I 45), *aning* (AratUygYazı I, 57-58), *bisning* (AratUygYazı I, 65).

Sengim

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Maitrisimit'in Sengim nüshasında örneklerin çoğunluğu *+nAng* biçiminde geniş ünlülü olmakla birlikte ünsüzlerden sonra da *+nIng* şeklindedir:

burkanning (E, 3, 21), *tınl(ı)glarnang* (59, ön 12), *öglining* (59, arka 8-9), *kılmakning* (25, ön 1), *iltinmäknäng* (203, ön 11), *munung* (E (?), arka 17), *olarnang* (202, ön 19), *törnäng* (47, arka 7), *maharaçning* (7, ön 5), *t(ä)ngrilärnäng* (137, ön 8), *bramannang* (117, ön 5), *ärdninäng* (216, arka 7) *öglinäng* (217, ön 3-4).

14. yy'ın ikinci yarısında Sengim'de bulunan Stab. 3'de *künnüng* (63), *tamuluylarning* (71), *tiginning* (74); Brahmi harfli metinlerde *kimning* (TT VIII, M, 20), *simtahlarning* (TT VIII A, 2), *yägününg* (TT VIII A, 2) örnekleri görülür.

Bulayık

Geç döneme tarihlendirilen Nesturî metinlerinde tekil kişi zamirleri dışında diğer kelimelerde ünlü ve ünsüzle biten kelimelerden sonra *+nIng* eki görülür: *ançmannıng* (T III B 99c, ön 5), *bilgälärning* (T III B 99c, ön 9), *kişining* (T III B 99c, 8), ***mäning*** (T II B 66), *dintarning* (T II B 29, 9), *yausipning* (T II B 29, 10), ***aning*** (T II B 29), ***bizing*** (T II B 28).

2.3.2.2. Kansu Bölgesi

Klasik döneme tarihlendirilen AltunYaruk'ta tekil zamirler ve *alımçılaring* örneği dışında *+nIng* eki hâkimdir: *nomnung* (süü ülüş 2), *olarning* (süü ülüş 5), *t(ä)ngrining* (1. Tegzinç, 34ğ), ***s(ä)ning*** (süü ülüş 9), ***alımçılaring*** (süü ülüş 9), ***bizing*** (II. Tegzinç, 41), ***aning*** (II. Tegzinç, 84).

Dunhuang

En erken döneme tarihlendirilen Runik harfli Irk Bitig'de **tonguzung** (6), **kuşung** (44), **özüng** (47) örnekleri Göktürk ağzının IB'de devam ettiğini gösterir. Ayrıca bölgesel olarak da Dunhuang'ın yakınlığı, Göktürk ağzının bu bölgede bir süre korunduğunu düşündürür.

Klasik öncesi dönem:

KP'de tekil kişi zamirleri dışında ek tamamen *+nXng* biçimindedir. *munung* (LXIII), *käntününg* (LXIV), *tınlıylarning* (XV), **mäning** (LXXX), **sizing** (A kalıntısı).

Geç dönem:

14. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilen ETŞ 9'da *sizläarning* (9), *orunlarning* (9), *ootining* (55), *arsining* (ETŞ 9, 5), *adınlarning* (ETŞ 9, 10), *alpning* (ETŞ 9, 85), *yalanguqnung tängrining* (ETŞ 10, 22), *ulatılarning* (ETŞ 10, 136); Üçitig'de **aning** (986,-31; 1066-6; 1236-9) örnekleri dışında *+nIng* eki görülür: *boşyutsuzlarning* (986-31), *öçmäkning* (100b-1), *qalıqning* (100a-7), *quwrayning* (104b-11).

Dunhuang'da en erken dönemde IB'de *+Ing* örnekleri görülmekle birlikte, klasik öncesi ve geç dönem metinlerinde zamirler dışında *+nIng* eki hâkimdir.

2.3.2.3. Hami (Kumul)

Hami bölgesinde tekil kişi zamirleri ve Maitrisimit'in Hami nüshasındaki bir örnek dışında *+nIng* eki ilgi hâli eki olarak kullanılır.

Klasik öncesi dönem:

alkunung (Daşakarma II 18); *urugnung* (Daşakarma I, 4b, arka 14), *ädgölärning* (Daşakarma I 4b arka, 19), *uyuşnung* (BT V 13, U 198, arka, 5), *bizing* (BT V 13, U 198, arka, 4).

Genizsillik yitiminin söz konusu olduğu yerlerde ise ilgi hâli ekini +nl(n)g biçiminde de görmek mümkündür. Demek ki, Eski Uygur Türkçesinde ilgi hâli eki +lng, +nIng, +nAng, +nIn(g) şekillerinde kullanılmaktadır. Maitrisimit'in Hami nüshasında, tekil zamirler dışında +nIng hâkimdir; ancak bir tane +lng örneği vardır.

tünlü(n)g (MaitrHamiXI, 3b ön 3-4; 3a ön 3-5), *tınlaylarn(i)ng* (MaitrHamiXI, 6b arka 26-27), *mäning* (MaitrHamiXI, 6b ön 10); *alkuning* (MaitrHamiX, 2b ön, 6), *mäning* (2b ön 11), *olarning* (2b ön 3), *t(ä)ngrilärnäng* (5b arka 26).

MaitrHami'de tekil kişi zamirlerinde +lng kullanılır: *bizing* (4a-ön), *munung* (4b-araka), *işilärning* (4a-ön), *anasıning* (4a-ön), *toyınlarning* (3a-ön). *qatunung* (4. Bölüm, 9a-ön) örneği bir tane olduğundan sağlıklı bir yorum yapılamayabilir; ancak Hami nüshasının yazıcıları ile ilgili olabileceği düşünülebilir.

Yer bilgisi açık olmayan eserlerde tekil kişi ve işaret zamirleri dışında en erken, klasik öncesi, klasik ve geç dönemde +nIng ekinin hâkim olduğu görülmektedir:

En erken döneme tarihlendirilen ama nerede yazıldığı tam olarak bilinmeyen metinlerden biri TT II A'dır, Ötüken'de ya da Uygurların 840'taki göçlerinden önce Tarım havzasına göç eden diğer Türk boyları tarafından yazılmış olabileceği düşünülür: *män(i)ng* (40), *sizing* (49), *aning* (91).

Klasik öncesi dönemde yalanguklarının (TürlüCehennemler: ön 5), *tınlıglarning* (TürlüCehennemler: arka 106), *aning* (TürlüCehennemler: arka

36) örnekleri vardır. Ağızsal ayrımlara işaret eden seslik ve biçimbilgisel özellikler bakımından önemli malzemeler sunan Sekiz Yükmek'te tekil kişi zamirleri dışında ilgi hâli eki ünsüzlerden sonra da *+nIng* biçimindedir: *mäning* (5, 101), *käntülärining* (7), *yäklärning* (67), *yäkning içkäkning* (273). Halk arasında çok okunduğu bilinen Sekiz Yükmek'te de *+nIng*'ın yaygınlaşmış olması, ekin genel ve yaygın bir Uygur ağzı tercihi olduğunu düşünmemize neden olabilir.

Klasik dönemde: quwraylarning (TT IV A 37), *adnayunung* (TT IV A 72), ***bizing*** (TT IV B 41), *tsuinung* (TT IV B 58), *uluylarning* (TT IV B 2) ve *geç dönemde: yanganing* (Stab. 4, a 12), *köngülning* (Stab. 4, c 56) tekil kişi zamirleri dışında *+nIng* örnekleri diğer eserlerde de hâkimdir.

En erken dönem ve daha az yoğunlukla birlikte *klasik öncesi dönem* metinlerinde *+Ing* eki ünsüzlerden sonra görülse de *+nIng* eki ağızsal önem arz eden diğer maddelere nazaran daha tutarlı bir tablo çizerek daha hızlı bir şekilde metinlerde ünlü ve ünsüzle biten kelimelerden sonra kullanılır olmuştur. Ve bu, *+nIng* ekinin tipik bir Uygur ağzı eki olduğunu, erken dönemde daha belirgin olan *+Ing*'ın Göktürk ağzını yansıttığını düşündürebilir. Ağızsal ayrıma işaret ettiği düşünülen özelliklerde metinlerdeki dağılım ya da yaygınlık konusundaki farklı eğilimler, Uygur ağzına ait olan bir takım seslik ya da biçimsel özelliklerin Göktürk ağzı ile yer değiştirirken farklılık arz ettiğini gösteriyor olabilir. Örneğin, Göktürk ağzı eki *+dA* yavaş yavaş yerini *+dIn*'a bırakırken *+nIng* daha hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır.

“Eski Uygur Türkçesinde klasik dönem eserlerinin tamamında ilgi hâli *+nIng* eki ile yapılmıştır, sadece birinci grup metinlerinde *+Ing* şeklindedir, birinci gruptan sonraki bütün metinlerde n ile başlar” (Ağca, 2006: 452) şeklinde bir bilgi mevcut olsa da *+Ing* eki çok nadir olmakla birlikte birinci grup metinlerinin dışındaki diğer metinlerde de görülür, geç döneme tarihlendirilen metinlerde bile az sayıda vardır, fakat ekin bu hâli onun işlek olduğu anlamına gelmez, Hami nüshasındaki örnek yazıcıdan ya da TT l'deki

örnek eski bir kopyadan kaynaklanıyor olabilir. Ekin yazı diline yansımasa da yazı dilinin eserlerinden farklı olarak bir süre daha korunduğu da düşünülebilir.

Ünsüzlerden sonra *+Ing* ilgi hâli eki, en erken dönemde Turfan, Dunhuang ve Hoço'da, klasik öncesi dönemde Hoço'da ve Hami'de, klasik dönemde Yarhoto'da ve Kansu'da, geç dönemde Hoço'da görülür:

DreiPrinz, M III 20, M III 19, M III I, TT III, TT I, IB, AYLening ve MaitriHami örneklerin tespit edildiği eserlerdir.

Diğer tüm metinlerde *+nIng*'dir.

Bu durumda, *+nIng* ekinin ünsüzlerden sonra da kullanımının, sadece y ağzının özelliklerini gösterdiği belirtilen metinlerde görülmediği anlaşılmaktadır, "n ağzı" metinlerinde de görülür. Şayet *+nIng* eki y ağzı diye tanımlanan bir ağzın özellikleri arasında ise ünsüzlerden sonra *+Ing*'in yerini neden diğer özelliklerden daha erken aldı diye bir soru da sorulabilir. Bizce, *+Ing* ekinin en erken dönemde *Dunhuang* ve *Hoço*'da bir süre devam eden ve ara ara görülen bir Göktürk ağzı eki olduğu, sonra yerini *+nIng* Uygur ağzı ekine bıraktığı düşünülebilir.

Diğer tarihî Türk lehçelerinden Karahanlı Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde de ünlü ya da ünsüzle biten isimlerden sonra *+nIng* eki kullanılır (Hacıeminoğlu, 2003: 29; Eckmann, 2003: 14). Erken dönem Uygur metinlerinden sonra yaygınlaşan *+nXng* biçimini G. Doerfer, Doğu Türkçesi eki olarak alır (Doerfer, 1975-6: 87) ve bu biçim neredeyse tüm Türk dil ve lehçelerine nüfuz etmiştir. Oğuz dilleri, Çuvaşça, Halaçça ve erken izole olan kıyı dillerinde de bu ek görülür (Doerfer, 1993: 138).

2.3.3. Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri (-gmA ve -gII)

A. v. *Gabain*'in teorisine göre, “n ağzı”nda -gII sıfat-fiil ekinin yanında -gmA eki de kullanılırken “y ağzı”nda daha çok -gmA sıfat-fiil eki vardır.

Şimdiki zaman sıfat-fiili ya da isim-fiili olarak görev yapan söz konusu eklerin oluşumu ile ilgili olarak -(X)g+mA ve -(X)g+II şeklinde ikinci parçalarının enklitik olduğu yönünde bir teori vardır (Ercilasun, 2008: 52).

-(I)gmA eki Göktürkçede bir eylemi yapan, eden anlamında sıfat-fiil ve isim-fiil olarak kullanılır: *kötürügmä tängri* (BK D 20-21), *il bärigmä tängri* (KT D 25, BK D 21) (T. Tekin, 2003: 168); *ilgärü (barigma) bardıg kurgaru barigma bardıg* (T. Tekin, 2003: 167).

-(X)gII eki ise yazıtlarda geçmez (T. Tekin, 2003: 171). İki Yenisey yazıtında bulunur (Erdal, 2004: 285). Tonyukuk yazıtında bir tane *erkli* örneği görülür: *Ança olurur erkli Oğuzduntan küreg kelti* “Böylece oturur iken Oğuzlardan bir kaçak geldi” (Tonyukuk, G1-2) (T. Tekin, 2003:84).

Eski Uygur Türkçesinde ağızsal ayrımlara işaret ettiği düşünülen özelliklerle ilgili olarak Göktürkçeye bakıldığında, Tonyukuk yazıtında ve Yenisey yazıtlarında kimi zaman Ongin yazıtında tanıklar görülmesi, ağızsal ayrımların oluşumu açısından önemli bir olgudur. Yazıtlara ya da diğer eserlere yansıtılmasa da pek çok ağızsal özelliğin daha o dönemde var olduğunu düşündürecek mahiyettedir.

Bölgelere ve yüzyıllara göre, okunan metinler bazında, Eski Uygur Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinin durumu aşağıdaki gibidir⁶⁴:

⁶⁴ İki ekin hem isim hem de sıfat-fiil eki olarak gelişimini takip edebilmek açısından, eklerin isim-fiil görevindeki örnekleri de değerlendirilmiştir.

2.3.3.1. Turfan Bölgesi

En erken dönem metinlerinden DreiPrinz'de *-gll* eki isim fiil olarak görülür:

ikint(i) k(ä)liglikä (DreiPrinz 1b arka 27), *üçünç k(ä)ligli(kä)* (DreiPrinz 1b arka 29).

Yine bu dönem metinlerinden TT II A'nın tam olarak nerede yazıldığı belli değildir, ancak Uygurların Ötüken'den ayrılmadan önce yazdıkları söylenebilir ya da 840'taki göçlerden önce buraya gelip yerleşen diğer Türk boylarının yazdığı da düşünülür (Ağca, 2006: 608), metinde *-gll* eki sıfat-fiil olarak görev yapar: *dindarlar ärigli quwrayyaru* “dindarların toplandığı yere doğru” (TM 276 arka 34).

Klasik öncesi dönem metinlerinden Kuanşi'de *-gll* sıfat-fiil eki *ö-* ve *äşıit-* fiilleri ile kullanılır: *eşidigli kuwrayda* “işiten toplulukta” (219).

Belki *geç döneme* tarihlendirilebilecek bir şiirde, *kin käligmä ödtä* (Ş. Tekin, 1962: 50) örneği vardır, *käl-* klasik ve geç dönem metinlerinde *-gmA* ekinin sıklıkla görüldüğü fiillerdendir.

Hoço

En erken dönemde Hoço'da bulunan Soğd harfli metinlerde her iki ek birlikte görülür, fakat *ti-* ve *ö-* fiilleri ile: *bodi tegmā törökā* (Büyük ihtimalle İdikut şehrinde, 1. Turfan gezisinde bulunan Mz. 307-A); *kertü ädgü ögli ädgü sakı-(nçlıy)* (Mz. 309. B, 3). Klasik dönemle yaygınlaşan eğilimin yani *-gll* ve *-gmA* eklerinin *ti-* ve *ö-* fiilleriyle görülmesinin 7. ve 8. yy'lara tarihlendirilen Soğd harfli metinlerde var olması, metinlerin tarihlerini sorgulamayı gerektiren bir diğer nokta olabilir. Ya da bu metinlerde ileri özellikler görülmekteydi, çünkü diğer maddelerde de ileri biçimleri göstermektedir. Bu

veri de en erken dönemde Hoço'da Soğd harfli metinlerde konuşma dilinin izleri olduğuna ya da diğer bölgelere nazaran daha ileri biçimleri gösteren ağızsal bir duruma işaret ediyor olabilir.

Bu dönemdeki Mani metinlerinde farklı fiillerle kullanılan *-gll* eki gerçek bir şimdiki zaman sıfat-fiil eki olarak işlek bir biçimde görülür:

buşı birigli üzütün tilägli kişilärig (M III 6, ön 3-4), *nomuy taplaylı kişilär* (M III 6, arka 12), *kin qalaylı uruyın* (M III 6, ön 1-2), *yügürügli aqıylı suwqa* (M III 7, ön 11-12), *bu ätözdän ärtigli biş tngri* (M III 8/II, ön 2), *bu ätözdä ärtigli biş tngri* (M III 8/II, arka 13-14), *oqıylı ündäyli tngri* (M III 1, Sayfa b, arka 5).

Aynı ek yukarıdaki metinlerde isim-fiil olarak da kullanılır, fakat Eski Uygur Türkçesi boyunca karşımıza çıkacak olan “ögli” ifadesi ile:

kntününg ädgü öglisingä (M III 6, ön 5), *ädgü ögli bolur* (M III 8, arka 11).

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen ve Mani kültür dairesine ait olan metinlerin tamamına yakınında *-gll* eki sıfat-fiil eki olarak kullanılır, *-gmA* ekli sıfat-fiil örnekleri çok azdır:

ämğätigli yawlaq ögür (M III 32, ön 2-3), *könürigli isig yil* (M III 32 ön 6), *arılaylı bāgim* (M III 9, arka 5), *körtkürügli tngrim* (M III 9, arka 7), *yarutuyli qangım* (M III 9/II, arka 9), *ägsüksüz uquylı bilgä bilig* (M III 9/II, ön 5-6), *ägsüksüz ämraylı tükäl bilgä biligsiz* (M III 9/II, arka 4), *yrliqaylı dşininingizän* (M III, 9/II, arka 11), *il içintä äriqmä...tarkan...qunçuılar* (M III 15, ön 5), *birigli yruq küçi* (M III 2, ön 3), *ölügüg tırgürügli ai tngri* (M III 3, ön 19-20), *udyuruyli dinquti tngri* (M III 4, ön 8), *yrliqaylı buyançı kirtü tngri* (BT V 18, arka 7), *tüp tüz yrliqaylı...tngri* (BT V 18, arka, 5-6), *igidiqmä qop tükäl buşın ögrünçün* (BT V 13, arka 1), *bizni ögrinçün tutuyma ädgü qını* (BT V 13, ön 9-10).

Chuastunaiift içrä **oluruyma** t(ä)ngrilärkä (T II D 178. III, arka 5), isim fiil olarak da (yara)t(ı)ylı ol (T II D 178. III, ön 6) örnekleri gösterir.

-gmA ve -gll Hoço'da klasik öncesi dönemde sıfat-fiil yanında isim-fiil olarak da kullanılır: ädgü **ögliläring** (M III 9/II, arka 6-7), **boltuymalar** (M III 9/XI, arka 11), **y(a)rılıqayma** yrılıqayu (M III 9/II, ön 8).

Yarhoto

Klasik öncesi dönemde TT V A metninde -gmA ti- fiili ile yer alırken (TT V A, 69, 113), Chuastunaiift **quwratıylı** b(ä)riştilär (T II Y 606, 38) örneği ile -gll sıfat-fiilini gösterir.

Klasik döneme tarihlendirilen bu bölge metinlerinde her iki ek de birlikte kullanılır:

ayıylı sawıngning (T II Y 36.14, 81) örneğinin yer aldığı metinde -dAçl eki üntädäçi til “konuşan dil” (T II Y 36.5, 108), udruntaçı kişilär “düşmanlık eden kişiler” (T II Y 36.3, 50) örnekleri ile şimdiki zaman sıfat-fiil eki görevi yapar. TT V B’de hem -gll hem de -gmA ekleri vardır, **ayıylı** örneği dışında -gmA ti-, -gll da ö- fiili ile yer alır (59, 64, 19, 76, 89). Fakat bu örnekler her iki ekin de artık belli fiillerle kullanılmaya başlandığını gösterir.

Geç döneme tarihlendirilen bir eserde -gmA ti- fiili ile sıfat-fiil olarak kullanılır:

avasyakaram **tägmä** odgurak kılğulug iş (LautBemerk 17)

Sengim

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen Maitrisimit’in Sengim nüshasında -gmA ve -gll sıfat-fiil eklerinin ikisi de görülür:

-gmA sıfat-fiili, *käl-*, *är-* fiilleri ile kullanılır:

kin k(‘)ligmä (‘)rdnin (141, ön 2-3; 137/6-7), *kin käligmä* ödün (134 ön 17-18; 50 arka 13; 135, arka 6-7), *kin käligmä mängilik* (135, arka 15), *altı qat tngri yirintä ärigmä* tişi irkāk (137, ön 15-16), *tnri yirinä ärigmä tngrilär* (103, arka 4-5; 140 ön 10; 150 ön 18), *altı qat tngri yirintä ärigmä* tişi irkāk (137, ön 15-16), *tnri yirinä ärigmä tngrilär* (103, arka 4-5).

-gll sıfat fiili en sık ö- fiili ile görülmekle birlikte üç farklı fiille de görülür:

ädgü ögli dyan (8 ön 9), *ädgü ögli köngülin* (E, arka 27), *işidigli öni sawı* (157, arka 31-32), *töz tuyuyılı burqan* (185, ön 2), *kälgüsin küdüyli kitümäti* (146, arka 4-5).

Erken Türk Budist metinlerinden biri olan Sengim nüshasında birkaç örnekte -gll’nın işlek bir sıfat fiil eki olarak yer alışı, aynı nüshadan kopya olduğu bilinen Hami’de karşılaşılmayan bir durumdur, bu da Sengim nüshasının daha erken tarihli olduğu yönünde başka bir göstergedir. -gmA eki ise hep aynı fiillerle görüldüğünden artık işlek değildir.

-gll isim-fiil olarak kalıplaşmış/donmuş ifadelerle de yer alır, *ädgü ögli*, *ayıy ögli* ya da *tiyli* ifadeleri ile:

(ä)dgü öglilärim (10. bölüm 33, ön 16; 137 ön 11-12; 146 arka 30), *ayıy öglinäng* (217/ ön 3-4; 59/ arka8-9), *tiylilär* (83, arka 29).

-dAçl ve -gUçl ekleri Sengim nüshasında sıfat-fiil ve isim-fiil eki şeklinde iki göreviyle de kullanılır, ancak -dAçl eki sıfat-fiil olarak daha yaygındır:

buşıçı qoltguçı dintarlar (12/arka, 19), *adada (qurtyar)yuçı t(ä)ngri t(ä)ngri* (16/ ön 8), *kin kältäçi burqanlar* (142, arka 2), *küzätdäçi qutlar vahşiklär* (E arka, 20), *saqınyuçı bolurlar* (217/ ön 11), *boltaçı bolur* (54, arka 5).

Murtuk

Klasik döneme tarihlendirilen metinlerden Kşanti'de kalıplaşmış/ donmuş bir ifade olarak *ögli* ve *ögli* sıfat filinin en sık geçtiği kelime grubu olan *ädgü ögli yrliqançuçı köngül* örneği görülür, aynı kelime grubu isim-fiil olarak da geçer:

ädgü ögli yrliqançuçı köngül (Kşanti, T III M 168-507, 75), metindeki diğer tüm örnekler (5) aynı kelime grubudur.

ädgü ögli ayıy ögli ulatı olarning (Kşanti, T III M 168-505/ 53).

Altun Yaruk'ta *-gmA äşit-* ve *kör-* fiilleri yanında her zaman *ti-* fiili ile görülürken *-gli* sıfat fiili daima *ö-* ile kullanılır. Metinde yer alan *-dAçl* sıfat-fiil örnekleri, bu iki ekin beklendiği yerlerdeki işlevi yerine getirmektedir, fakat bizce tüm örnekler için geçerli değildir. Diğer metinlerde görüldüğü gibi zaman zaman *-gUçl* da *-dAçl* ile aynı anlamda ve görevde yer alabilse de her metinde aynı durum görülmez. Metindeki *-gli* ve *-gmA* eklerinin yoğunluğu yaklaşık olarak aynıdır:

alqu alqıy t(igmä) kirlärin (H. B1, T III M 56-22), *darni tigmä alq(unı)* (T III M 56-3); *äşidigmä körügmä ol balıqdaçı kişilär* (Suv. 20);

ädgü ögli yrliqançuçı köngülin (T III M 56-3), *ädgü ögli baylıy* (T III M 56-1 arka); *mini iltdäçi (yäklär)* “beni gönderen şeytanlar” (Suv. 8); *uluy igig ämlätäçi bodistv* “büyük hastalığı iyileştiren Buda” (T III M 56-1).

Pothibook'ta her iki sıfat-fiil için de örnek bulunmaz, fakat *-dAçl* eki hem isim hem de sıfat-fiil olarak görülür, *emleteçi* (349) (D 260, 26) “ones who open the eye of wisdom” ya da *ekmek tekinteçiler(ke)* (350) (D 260, 26) “those have undergone every suffering”. Pothibook, L. Clark tarafından Mani metni olarak kaydedilse de Z. Özertural daha çok Budist metinlere ait olduğunu

belirtir (Özertural, 2004: 229). Ağızsal olarak önem arz eden özellikler Pothibook'ta “y ağzına” atfedilen şekilleriyle görülür.

Geç dönem metinlerinden İnsadi Sutra'da da -gmA eki hâkimdir, *kin keligmä üd* (17/259), *tarsanmarg tegmä körmäk yoldağı* (29/ 454), *aryamarg tegmä körmäk yoluy* (8/98-99), ancak *kel-* ve *ti-* fiilleri ile kullanılır ve işlek bir ek olmaktan çok kalıplaşmış bir kullanıma işaret eder; -gUçl ve -dAçl ekleri de bu metinde isim-fiil olarak kullanılırlar.

Bulayık

Geç döneme tarihlendirilen Nesturî metinlerinden U 323'ün *Bulayık*'a ait olduğuna dair işaret yoktur; fakat biçimsel ölçütlerin tamamen bu bölgeye ait olduğu belirtilir (Zieme, 1974: 664). Bu metinde bir tane -gll örneği görülür; ancak kalıp ifadelerin dışında bir örnektir: **yaratıylı bir t(ä)ngri** (6) örneği, ekin konuşma dilinde farklı fiillerle yaşadığını belki yazı diline yansımadığını düşündürebilir, çünkü Nesturî metinlerinde söz dizimi gibi alanlarda da konuşma dilinin izlerinin görüldüğünü düşündürecek yönde örnekler vardır.

2.3.3.2. Kansu Bölgesi

Klasik döneme tarihlendirilen Altun Yaruk (Kaya)'ta hâkim olan sıfat-fiil eki -gmA'dır, ancak -gll eki de kullanılır. Fakat örnekler belli kelime ve ifadelerde yoğunlaşır. -gmA eki en çok *kel-*, sonra *ti-* ve *er-* fiilleriyle görülür, farklı olarak *közün-*, *yori-*, *ăşid-*, *kör-* fiilleri de vardır. Bu da -gmA'nın sayıca az da olsa üstelik de klasik dönemde Budist metinlerde donmamış örneklerinin de olduğunu gösterir:

kin kăligmä üdlärtä (606, 643), *raçaşastr(ı)r tigmă (tör)ü bitig* (547, 168), *altın yirte yorigma yal(a)nguk(lar)ning* (548), *yapırgakı tigmă yapırgak* (1. Tegzinç, 34ğ), *öçmäksiz tigmă nomlarning* (1. Tegzinç, 34ö, 86, 68), *ol*

kuwrayda **erigmä** tümän tirig özlüglär (82), **közünügmä** b(ä)lgürtmä burkan (129), **bo sawıy eşidigmä körügmä ol balıqdağı kişilär** (süü ülüş, 20).

-gll eki nasıl zamanla daha sınırlı bir alanda kalıplaşmış ya da donmuş olarak kullanılır hâle gelmişse, -gmA ekinin de belli ifadelerde kalıplaştığı, diğer alanlardaki görevini -dAçl'ya bıraktığı söylenebilir. Bu da, -gll ekini aktif, -gmA ekini nadiren kullanan bir ağızla, -gll ve -gmA eklerini genel olarak belli ifadelerde kullanan ancak şimdiki zaman sıfat-fiil kategorisinde işlek olarak başka ekleri kullanan bir başka ağız da akla getirebilir.

-gll eki bil- ve ö- fiilleri ile isim-fiil olarak da kullanıldığı gibi, en sık görüldüğü ö- ve ti- fiilleri yanında közün-, tawran- fiilleri ile donmamış olduğunu düşündürecek sıfat-fiil örneklerine de sahiptir:

ädgü **ögli** uluy yarlıkançuçı köngülkä (652), ädgü **ögli** baylıy bodıs(a)t(a)v (1. Tegzinç, 34d; 32, süü ülüş 90, 164, 337), köni tüz **tuyuyılı** bilgä bilig ç(a)hşap(ud)ka (392), praba **tigli** y(a)ruk yaltrıklar (683), ädgü kılınçka **tawranıyılı** on buyan (6. Tegzinç, 412), **közünügli** açuk tasang orunta (416).

Bu iki ek genellikle spesifik kelimelerde yoğunlaşırken -dAçl eki yoğun olarak farklı fiillerle sıfat-fiil eki görevi yapar, -dAçl, -gUçl ile birlikte isim-fiil eki olarak da görülür ve isim-fiil kategorisinde de bu eklerin işlevini yerine getirdiklerini gösteren örnekleri vardır:

ödeçi bilteçi bolayın “düşünen bilen olayım” (4. Tegzinç, 116), **toydaçı** nomlar (3. Tegzinç, 145), **sözläqüçi** buyan ädgü kılınç (4. Tegzinç, 177), biz **körgüçi** bo at yangada ulatı (4. Tegzinç, 385), siz **y(a)rlikayuçı** bo törüçe (5. Tegzinç, 423). -gUçl'nın verilen örnekleri bizce, Budist metinlerde -gll ve -gmA'nın işlevini -gUçl'nın da yerine getirebildiğini gösteriyor olabilir.

Zekine Özertural (2004), “On some morphological and syntactic differences between Manichean and Buddhist Uyghur texts” adlı makalesinde -dAçl'nın

Budist metinlerde bu iki ekin işlevini aldığını, bunlarla yer değiştirdiğini düşündüğünü kaydeder (Özertural, 2004: 229); fakat *-gll* ve *-gmA* kalıplaşmış/donmuş denilebilecek bazı kullanımları dışında aktif olduğunu düşündürecek fiillerde de kullanılır, bunu eklemek gerekir, ayrıca bizce *-gUçl* da kimi zaman *-dAçl* ile aynı işlevi yerine getirmektedir.

Dunhuang

En erken dönem metinlerinden *İrk Bitig*'de ***udıgmag*** *odguru*, ***yatıglıg*** *turguru yorıyur män* “uyuyanları uyarıp yatanları kaldırırım” (20) isim-fiil örnekleri yanında ***uçruylug*** *kutung* (36) “uçuşan bayraklarla” ifadesinde *-gll* sıfat-fiil olarak kullanılır. Tonyukuk yazıtındaki bir örnek dışında Göktürk yazıtlarında görülmeyen *-gll* sıfat-fiil eki ile ilk kez ağızsız veriler açısından önemli bir metin olan IB'de karşılaşılır.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen metinlerden KP'de *ö-* fiiline gelmiş *-gll* örnekleri vardır: *ädgü ögli täginkä* (XXIII), *ayıy ögli tägin* (XXVIII), *ädgü ögli tägin* (LIII, LVIII).

Geç dönem metinlerinde de klasik dönem metinlerindeki eğilim görülür.

Dunhuang'da bulunan ETŞ 10'daki örnekler işlek olmaktan öte donmuş/kalıplaşmışlardır, *-gmA ti-* fiili ile *-gll* eki ise *ti-* ve *ö-* ile kullanılır: *antırnı tigmä biligsiz biliglig* (ETŞ 10, 72), *bay qusuq tigli kkir başçı* (ETŞ 10, 202), *çin ädgü öglisi* (ETŞ 10, 243); *tudruy tigmä udyurak* (ETŞ 9, 53/ 74).

Metinde *-dAçl* ekinin *-gmA* ve *-gll*'nin görülmesi beklenen yerlerde yer aldığı örnekleri vardır:

yawalduru udaçı yanggarınçsız işlig “yavaşlatmaya muktedir yenilmez işli” (ETŞ 10, 17), *öklidü udaçı qan* “çoğaltabilen hükümdar” (ETŞ 10, 37).

Üç İtigsizlerde -gmA eki görülür: **turuyma nomlar** (99b-14), bunun dışında -gmA ve -gll'nin kullanılması beklenebilecek yerlerde bu metinde de -dAçl ve -gUçl ile karşılaşilmektedir:

bag boldaçı edi “bağ olan maddesi” (110a-7), *tıddaçı ürtdeçi yokındın* “engelleyen örten yokluğundan” (102a-6), **tigüçi** *ujik* “denen kelime” (100a-7), **tigüçi** *iki ujıkıy* “denen iki kelimeyi” (109a-11).

Burada geçen *tigüçi* kelimesi *tigme*'nin yerini almış gözükmemektedir. Örnekler göstermektedir ki, -dAçl eki sadece gelecek zaman kategorisinde görev yapmıyor, -dAçl ve -gUçl şimdiki zaman sıfat-fiillerinin yerine kullanılabilir.

2.3.3.3. Hami (Kumul)

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen MaitrHami'de -gmA, kel-, ti- ve er-fiilleri ile görülür, *kel-* fiili kalıp hâlinde hep **kin keligmä öd** (4. Bölüm, 10a-ön, 14b-arka; 3b arka 11) şeklinde yer alır; *ol arayda äriymä qadar y(a)wlaq ärsan* (7b arka), *töpü tigmä törü* (12b arka); *titsida ärigmä yalnguqlar* (MaitrHamiXI, 6b ön 8), *kin käligmä burxanlarn(ı)ng* (MaitrHamiXI, 15b ön 30); *tngri yirintä ärigmä tngrilär* (MaitrHamiX, 1b ön 11/12).

-gll sıfat-fiili bir örnek dışında *ögli* kelimesi ile kalıplaşmış denilebilecek bir biçimde görülür: **al(ı)ngatduruyılı** *ögrätینگüçilär* (9a ön), *ädgü ögli könglin* (5a ön), *ädgü ögli saqınç* (7b arka), *ädgü ögli dyan* (5a ön; MaitrHamiX, 3b ön 9-10), -gll eki isim-fiil olarak ise *ädgü öglisi*, *ayay öglisi* (8a ön) ifadeleri ile geçer: **ädgü öglilärim** (MaitrHamiX, 2b ön 2-3).

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen metinlerden Sekiz Yükmek'teki -gmA örnekleri daima *tigmä* ile görülür ve örnekler sayıca çok olmakla birlikte -gmA'nın şimdiki zaman sıfat fiil kategorisinde aktif olduğunu düşündürecek mahiyette değildir. Halk arasında çok beğenilen ve okunan Sekiz Yükmek'te

klasik öncesi dönemde *-gmA* ve *-gli* eklerinin Türk Budist metnilerindeki genel eğilimle görülmesi ilginçtir, yukarıda kaydedildiği gibi Budist içerikli olan Soğd harfli metinlerde de en erken döneme tarihlendirilmelerine rağmen aynı durum söz konusudur.

ilig tigmä burqan (414), *nom tatıyı tigmä tängri* (408), *uluı darni tigmä ädrämkä* (352).

-gli örnekleri ise ekin hem isim hem de sıfat-fiil kategorisinde hâlâ canlı olarak kullanıldığını gösterecek yöndedir: *ätüzin buluyılı yalanguklarta* (338), *ol yoquı biligli bilgä bilig* (152-153), *ädgü ögli yarlıqançuçı köngül* (76); *üç yawlaq yolqa tüşügli ança ol* (337).

Klasik döneme tarihlendirilen Türlü Cehennemlerdeki şu örnek de bizce, *-gUçl*'nin aşağıda değinildiği gibi en sık yer aldığı sıfat-fiil görevidir, yani bir eylemin failini bildiren şimdiki zaman sıfat-fiili olarak görülür:

ölürgüçi kişining “öldüren kimsenin” (TürlüCehennemler, ön 28)

Özet olarak, *Hoço*'da en erken döneme tarihlendirilen Soğd harfli metinlerde de görülmekle birlikte, klasik öncesi dönemde Maitrisimit'in *Sengim* nüshasında, *Hami*'de Maitrisimit'in *Hami* nüshasında, Dunhuang'da KP'de *-gli* ve *-gmA* sıfat-fiilleri belli kelimelerde ve ifadelerde kullanılır. En erken dönemde *IB*'deki örnek, klasik öncesi dönemde *Hoço*'daki örnekler *-gli* ekinin işlek bir şimdiki zaman sıfat-fiil eki olduğunu gösterir; *-gmA* da sayıca az olmakla birlikte kullanılır, fakat sonra sayıları artsa da *-gmA* örnekleri belli fiillerle yer alır. Yukarıda örnekleri verildiği gibi, pek çok maddede *n* ve *y* ağzı ayrımında *n* ağzı yönünde ve ilginç veriler sunan erken Türk Budist metinleri de dâhil Budist metinlerde söz konusu iki sıfat-fiil eki sınırlı sayıda örnek dışında belli fiillerle tanıklanır. Ve *-dAçl* eki ağırlıklı olmakla birlikte zaman zaman *-gUçl* eki de bu eklerin yerine kullanılabilmektedir, bizce Z. *Özertural* Budist metinlerde *-dAçl* ekinin söz konusu iki ekin işlevini yerine getirdiği

konusunda haklıdır, bu duruma kısmî olarak *-gUçl* da eklenebilir. Üstelik eklerdeki bu eğilimin klasik öncesi dönemle birlikte bu kadar yaygınlaşması da ilgi çekicidir.

Klasik dönem metinlerinde *-gmA*, *-gll* yerine daha çok kullanılmıştır, *ögli* ve *tigli* gibi kalıplaşmış kelimeler hariç *-gll* eki hiç kullanılmamıştır (Ağca, 2006: 456) diye bir bilgi olsa da sayıca az olmakla birlikte *-gll*'nin ö- fiili dışında örnekleri vardır. Görünen o ki, *-gll*, zamanla yerini sayıca Göktürk ağzı ekine, *-gmA*'ya bırakmıştır, fakat bu ifadeyi de dikkatle irdelemek gerekir, çünkü *-gmA* ekinin örneklerinin tamamına yakını belli ifadelerle görülür.

G. Doerfer, iki biçim de sıklıkla yan yana yer alır, tarihsel olarak fark arz etmezler (Doerfer, 1993: 20) dese de, genel bir ifadeyle, metinlerde *-gll*'nin sıfat-fiil eki olarak aktif olması ve *-gmA*'nın da yanında yer alması erken döneme, her iki ekin donmuş yapılarda görülmesi ise geç döneme işaret eder.

P. Zieme, Mani metinlerinde *-XgmA* için 26, *-Xgll* için 73 örnek tespit etmiş, Metinlerin büyük bir oranında sadece *-Xgll* ekinin, bir yazmada sadece *-XgmA* (M II 9-11) ekinin geçtiğini, geriye kalan metinlerde hem *-gmA* hem de *-Xgll* ekinin görüldüğünü kaydederek söz konusu özelliğe sadece “kısmen ağızsal farklılık” olarak bakabildiğini belirtmiştir (Zieme, 1969: 173-179).

A. v. Gabain'in ağızsal ayırım konusundaki görüşüne gelince, çalışmamız sınırlarındaki metinler bazında, *-gll* ekinin birçok Mani metninde sıfat-fiil eki olarak hâkim olduğu, *-gmA*'nın daha az tanıklandığı ve sonra *-gmA* ekinin baskın hâle geldiği yönündeki kaydı doğrudur, fakat Budist metinlerde *-gmA* yoğun olsa da bunu işlek bir sıfat-fiil eki olarak algılamamak gerekir, çoğunlukla *kāl-*, *tī-*, *är-* fiilleri ile görülür. Nitekim, K. Röhrborn, UW'deki *ärigmä* maddesinde *-gmA* ekinin Mani metinlerinde fiilden isim (Nomen actoris) yapım eki olarak aktif şekilde var olduğunu; ancak Budist metinlerde birkaç fiille (*ärigmä*, *käligmä*, *tägmä*, *uçugma*) sadece donmuş

biçimlerde görüldüğünü kaydeder: “*Das Suffix ist den Man. Texten ein Verbalnomen (Nomen actoris) mit freier Verwendung, in den buddh. Texten aber kommt es nur in erstarrten Formen, mit wenigen Verbstämmen vor (ärigmä, käligmä, tägmä, ucugma)*” (Röhrborn, 1977: 429). Yukarıdaki örneklerde geçen *-gmA* eki için “donmuş” ifadesini kullanmak daha uygun olabilir ve belki ek Budist metinlerde “olan, gelen, denen” ifadelerinde kalıplaşmış bir ek olarak da algılanabilir, bu yönde bir görüşe Z. Özertural değinmiştir (Özertural, 2008).

Yukarıda örnekleri verildiği gibi, pek çok metinde *-dAçl* ve sayıca az olmakla birlikte *-gUçl* söz konusu iki ekin kullanıldığı kategoride yer alırlar. *-gll* eki klasik öncesi dönem de dâhil aktif olmuşken bir yandan Göktürk Ağzı eki *-gmA* da kullanılmış, klasik dönemle birlikte hatta yukarıda kaydedilen yerlerde klasik öncesi dönemle birlikte *-gmA* da *-gll* da belli fillerle sınırlı kalmış, Oğuz ağzı eki olarak kaydedilen *-dAçl* genel olarak şimdiki zaman sıfat-fiili kategorisinde bu eklerin yerini almış, zaman zaman *-gUçl* da *-dAçl* eki gibi kullanılmıştır, denebilir. *-dAçl* ve *-gUçl* ekleri arasında da ağızsal bir ayırım olduğu düşünülse de çalışmamız sınırlarındaki metinlerde kısa bazı metinler dışında genel olarak ikisi birlikte kullanılırlar. P. Zieme aralarında daha ziyade anlam farkı olduğunu, *-dAçl*’nin gelecek, *-gUçl*’nin şimdiki zaman ifade ettiğini kaydetse de, incelediğimiz metinler göstermektedir ki, ikisinin kullanım alanları farklıdır, *-gUçl* şimdiki zaman bildirmekle birlikte daha çok bir işi yapan anlatıldığında, ama kimi zaman da genel olarak *-dAçl* ekinin görev yaptığı yerlerde “sınırlı” olarak kullanılabilir. *-dAçl* ise her zaman gelecek zaman anlamında kullanılmaz, şimdiki zaman kategorisinde de kullanılır.

Daha Tonyukuk ve Yenisey yazıtlarında izleri görülen, Dunhuang’da bulunan Irk Bitig’de tanıklanan *-gll* eki, Karahanlı Türkçesinde (Hacıeminoğlu, 2003: 166) de kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde *Nehcû’l-Ferâdis* gibi birkaç eser dışında oldukça sık görülür (Eckmann, 2003: 22). *-gll* eki Uygur ağzı eki olarak adlandırılabilir ve de ağızsal ayrımlar açısından önemli özellikler

taşıyan IB'de de görülüyor olması bu yönde bir tanık olarak kabul edilebilir. Ve ilk izleri yukarıda kaydedilen metinlerde görülen sonra Batı coğrafyasında da etkisini devam ettiren bir ağzın eki olan *-gll*, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yaklaşık olarak 10. yy'lara kadar aktif bir şekilde kullanılmış, sonra metinlerde donmuş olarak kalmıştır, denebilir. Neticede her iki şimdiki zaman sıfat-fiil ekinin metinlerdeki seyri A. v. *Gabain*'in ifade ettiği şekilde bir ağızsal ayrıma uygun gibi gözükmemektedir, çünkü *-gll* ve *-gmA*'nın işlek olan örneklerinden sonra genel olarak donmuş ifadeler vardır, eğer şimdiki zaman sıfat-fiili kategorisi ağızsal ayrımında bir ölçüt olarak kullanılacaksa başından beri metinlerde görülen *-dAçl*'nin diğer ikisinin işlevlerini yerine getirir hâle gelmesi- ve ara sıra da *-gUçl*'nin- bir ağızsal ayrıma işaret ediyor olabilir. Bu kategoride tam anlamıyla klasik dönemle birlikte Oğuz ağzının etkin olmaya başladığı düşünülebilir.

Neticede *-gmA* Göktürk ağzı izi olarak erken dönemlerde yer alırken başka bir ağzın tercihi olan *-gll* klasik öncesi döneme kadar ve bazı yerlerde klasik öncesi dönem de dâhil baskın olmuş, sonra baskın olarak bir Oğuz ağzı eki olan *-dAçl* olmakla birlikte kısmen de *-gUçl* eki şimdiki zaman sıfat-fiil kategorisinde Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yer almıştır denebilir.

2.3.5. Gereklilik Çekimi

A. v. *Gabain*'e göre n ağzında gereklilik çekimi için *-sIK*, y ağzında ise *-gu(luk)* eki kullanılır. “n ağzı”nda görülen *-sIK*, K. *Mahmut*'a göre Oğuzların bazılarında da kullanılan bir biçimdir.

Ağızsal ayrım bazında burada sorgulanan *-sXK* ve *-gu(luk)* eklerinden birinin tercih edilmesi olmakla birlikte, aşağıda bir kısım örnekleri verildiği gibi Eski Uygur Türkçesinde *isim + k(ä)rgäk*, *-mİş(l)m* ya da *-mİş k(ä)rgäk* sıklıkla yer alan diğer gereklilik biçimleridir. En erken metinlerden itibaren *-mİş*

k(ä)rgäk sıkça kullanılır. *-gu(luk)* ekinin yaygınlaşması ise zaman alır, *ol* ile *-gu(luk)* biçimi ise klasik ve geç döneme tarihlendirilen metinlerde yoğundur.

-sXK gereklilik eki Göktürkçede çok geç metinlerde nadirdir (Doerfer, 1993: 20), sıfat-fiil olarak Eski Uygur Türkçesinde çok kullanılmaz (Tuguşeva, 1974: 123); ancak yön ifadelerindeki göreviyle uzun süre korunur (Doerfer, 1993: 223). Sadece Eski Türkçe devrinde kullanılan ek Batı Türkçesine geçişte kullanımdan düştüğü gibi şekil ve zaman eki durumuna da geçmemiştir (Eraslan, 1974: 29).

Gereklilik kategorisindeki diğer bir biçim, *-gu(luk)* ekidir. Genel olarak Eski Türkçede *-GU* eki tek başına ya da *+IXg* isimden isim yapım ekleri ile genişletilmiş olarak bazen de *kergek* sözü ilave edilerek gereklilik, istek, amaç ve gelecek zaman gibi birbirine epey uzak olan şeyleri bildirir (Mansuroğlu, 1953: 341).

Göktürkçede *-sIk* eki fiil adı olarak gelecek zaman-gereklilik anlamı taşır, Ongin yazıtında da *-sIg* biçiminde geçer. Gelecek zaman fiil çekiminde KT ve BK'da örnekleri vardır: *türük bodun öl-sikig* (KT G 6) *türük bodun ölsiking* (BK K 5) (T. Tekin, 2003: 166); *-gUlUk* eki de Göktürkçede eylem adı olarak kullanılır,*topulguluk alp ärmiş*,....*üzgölük alp ärmiş* (T 13-14) (T. Tekin, 2003: 165)

Eski Uygur Türkçesinde okunan metinler bazında bölgelere ve yüzyıllara göre *-sXk* ve *-gu(luk)* gereklilik biçimlerinin durumu aşağıdaki gibidir:

2.3.5.1.Turfan Bölgesi

Klasik öncesi dönemde Turfan'da Kuanşi im Pusa'da qutrulyu tınlıylar (102-103), *ayırlyayu tutmış k(ä)rgäk* (153), *atayu tutmış k(ä)rgäk* (153)

biçimleri ile en çok yine *-mıŝ k(ă)rgāk* olmakla birlikte *-gu* biçimi de tanıklanmaktadır.

Klasik döneme alınan *Altun Yaruk*'un Turfan yazmasında gereklilik *-gu k(ă)rgāk, -gu(luk) ol* biçimleri ile karşılanır: *bolyu k(ă)rgāk, saqınyu ol* (Suv.25, 590), *sözlägü ol* (Suv. 27, 646), *tilägülük ol* (1. 32).

Ağırlıklı olarak “y ağzı” metnlerinin özelliklerini taşıyan bir günah çıkarma şiirinde ise *-guluk* eki sıfat-fiil olarak kullanılmıştır: *anta tägingülük qılınçım* (Ş. Tekin, 1962: 47).

Hoço

Hoço'da *en erken dönemde* tanıklanan *saq(ı)nmiŝ k(ă)rgāk* (M III 6 ön 3) örneği Eski Uygur Türkçesinde sık görülen gereklilik biçimini gösterir.

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen *Huastuanift* ağızsal ayrımlar bazında gereklilik çekimi açısından da önemli bir eserdir, açıkça ağızsal izler gösterir. Hem *-sXK* hem de *-guluk ol* biçimleri bir aradadır. Belli ki bu metinde Oğuz ağzı izi söz konusudur; ama aynı zamanda genellikle geç dönemlerde yoğunlaşan *-guluk ol* şekli de kullanılmıştır: *ötünmāk k(ă)rgāk ärtii* (T II D 178 V.), bunun dışında sıfat-fiil olarak iki örnek *näçä işlämäsig irinçülüg iş işläyür biz* (T II D. 178 V, 11), *sözlämäsig (irinçü)lüg söz* (T II D 178 V 9) vardır ve *qılquluq ol* (TT V III B, 3), *üklitkülük ol* (TT VIII E, 6). Böylece, Uygur ağzının tercih ettiği gereklilik biçimi yanında metinde Oğuz ağzı izi de görülmektedir, denebilir.

Yarhoto

Yarhoto'da *klasik öncesi döneme* tarihlendirilen *Huastuanift*'te görülen *-sXk* örnekleri dışında, klasik öncesi dönem ve klasik dönem metinlerinde diğer gereklilik çekimleri görülür:

En erken dönem: kulyuluy iş (LautBemerk, 17).

Klasik öncesi dönem: küzädgü tamya (TT V A, 53), *tutmış k(ä)rgäk* (TT V A, 53), *al(ı)ngadturyu saqınç* (TT V A, 84).

Huastuanift diğer eserlerde görülmeyen -sXK ekini sıfat-fiil eki olarak, *k(ä)rgäk*'in yer aldığı biçimleri ve *tünlä küntüz saqınmayu saqınıp* “gece ve gündüz düşünülmemesi gerekeni düşünüp” (T II Y. 59, 13) örneği ile -yu biçimini gösterir: *k(ä)ygürsüg törü* (T II Y. 606/40), *arıy bağap k(ä)rgäk ärt(i)* (T II Y. 606/ 49). *P. Zieme* örneklerin sayısını sekiz olarak tespit etmiştir. Ağızsal ayrımlar bakımından önemli görülecek hususlardan sadece -sık eki değil, -pAn zarf-fiil eki, yuvarlaklaşma, genişleme ve -gArU yön eki örnekleri de bu metinde görülmektedir.

Klasik dönem metinlerinde ise artık -gu ol biçimleri de görülmeye başlanır: *tugurguluk üdi* (PançFrag II, MİK III 6324).

ornanyu (TT I /T II Y 3b 5, 1-4), *qılyu ol* (TT I/ T II Y 3b 15; 68), *ozyuluy* (TT I/ T II Y 3b.2, 21), *adırtlayuluy b(ä)lgü bar* “ayrılması gereken iş var” (TT I/ T II Y 3b 15, 71). -guluk sıfat-fiil olarak da kullanılır, en çok bu biçimiyle gereklilik çekimini karşılar, -gu yerine -guluk biçimi daha vurgulu bir biçim olarak değerlendirilebilir.

Sıfat-fiil olarak *tıtgülüg ıdalayuluy kâziki* “bırakılması gereken sıra” (TT V B, 108), *tuiyuluy bilgülüg yol* (TT V B, 79) örnekleri verilebilir.

Murtuk

Bu bölgede *klasik dönemde* yazıldığı bilinen *Pothibook* gereklilik için -gu biçimini kullanır: *yüküngü* (D 260, 1 ön 2), *(s)ansar(tın) ozqu* (181-2).

Geç dönem eserlerinden *İnsadi Sutra*'da: *kislägü ol* (14/199), *burxanlar işin işlägülük* (27/410), *uqmış kărgäk* (32/498), *bilmiş kărgäk* (6/52), *ürtüngülük ayıy qılınçlarıy* (661) örnekleri *geç dönem*deki genel eğilimi yansıtır. *-mış k(ä)rgäk* yine sık görülmekle birlikte *-gu ol* ya da *-guluk* eki gereklilik ifade eder.

Sengim

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen *Maitrisimit*'in Sengim nüshasında, *-mış k(ä)rgäk* dışında sıfat-fiil olarak ve *är-* fiili ile *-guluk* eki görülür:

edgü qılınç qılıyuluq (123, ön 17), *tägüngülük aş içkü* (52 arka 8), *oduryuluq* (129, arka 10), *saqınyuluk (ä)rm(ä)z* (169, ön 1-2), *uqmış k(ä)rgäk* (171, ön 3-4), *uqyuluq bilgülük törülärdä* (165, arka 17).

Geç döneme tarihlendirilen Brahmi harfli A yazmasında *-gu(luk) ol* biçimi kullanılır: *küzätgülük ol* (TT VIII A, 1), *esetgölök ol* (TT VIII A, 30).

2.3.5.2. Kansu Bölgesi

AYLening'de ağırlıklı olarak *-gu ol* gereklilik biçimi görülmekle birlikte *-guluk ol*, *-gu k(ä)rgäk* biçimleri de kullanılır:

tilägülük ol (1. Tegzinç, 34g), *bolıy k(ä)rgäk* (süü ülüş, 23), *saqınyu ol* (süü ülüş, 25), *okıy u ol* (süü ülüş, 34), *birgü ol* (26), *sözlägü ol* (27), *nomlayuluk ol* (300).

Dunhuang

Geç dönem metinlerinden Üç İtigsizler'de gereklilik çekimi hem *-gu kărgäk* hem de *-guluk* eki ile yapılmıştır: *ukıtyu kărgäk* (11), *sözlägü kărgäk*

(14), *bolmayu kărgāk* (103b-2), *-guluk* fiil çekimi dışında da yer alır: *qılyuluq törüsi* (124b-14); *tarkaryuluq alı altayı* (100b-4); ETŞ 11'de: *algu ool* (67), *adyu ol* (72).

2.3.5.3. Hami (Kumul)

Maitrisimit'in Hami nüshasında sıklıkla *-mış k(ă)rgāk* ve *-mış*'in iyelik eki almış şekli, *-yuluk ol* biçimleri yer alır:

uqmıř k(ă)rgāk (MaitrHamiX, 1b, ön 2), *qorqıtyuluq (bolurlar)* (MaitrHamiX, 3b arka, 30), *tutmıřım k(ă)rgāk* (MaitrHamiX, 4b ön 10), *(qurt-)ulyu küsüşüngüzlăr* (MaitrHamiX, 7b ön 14-15); *ayırlamıř k(ă)rgāk* (MaitrHamiXI, 8b arka 24), *bořyunmıř k(ă)rgāk* (MaitrHamiXI, 14 arka 25); *sözlămıř k(ă)rgāk* (MaitrHami 10b-arka), *qutyaryuluk ol* (5a-ön).

Klasik öncesi döneme tarihlendirilen *Sekiz Yükmek bilmiř k(ă)rgāk* (35), *timiř k(ă)rgāk* (51), *turyurmıř k(ă)rgāk* (81), *oqımıř k(ă)rgāk* (81) örnekleriyle *-mıř k(ă)rgāk* biçimini tanırlar.

Geç döneme tarihlendirilen TT III'de *-gu(luk)* eki kullanılır: *tınyuluq orunta* (TT III 51-77; 57), *qutqarqu tınlıylarıy* (TT III, 33), *ozyu qutrulyu yol* (TT III 33), *baryu yoluq* (TT III 30), *yüküngü* "itimat etmek gerekir" (TT III, 1), *ozyuluq* "kaçmak gerekir" (TT III, 90).

Yukarıdaki örneklerden hareketle, bir Mani metni olan *Huastuanıft* dışında *-sXk* eki tespit edilmemiştir. Mani Türk metinleri kapsamında yaptığı değerlendirmede P. Zieme, gereklilik biçimi *-sXk*'in diğer bütün metinlerde *gu ~ gUluk* kullanılırken sadece *Huastuanıft*'te 8 kez geçtiğini kaydeder (P. Zieme, 1969: 173-179). A. v. Gabain'in n ağız özelliği olarak verdiği ek yalnızca burada görölür. Dięer metinlerde *-mış(l)m k(ă)rgāk*, *-gu(luk)* ya da *-gu(luk) ol* biçimleri görölür. Ancak *-gu(luk)* ekinin yaygınlaşması zaman alır.

Açıkcası bu durum, *-gu(luk)* biçiminin tipik bir Uygur ağzı eki olduğunu düşündürebilir. *-sXk* ise mevcut verilere göre Oğuz ağzının bir kısmında kullanılan bir gereklilik şeklidir. *Huastuanift* dışında *n* ağzına dâhil edilen diğer metinlerde *-sXk* yer almadığı için bu gereklilik biçimini *n* ağzının tercihi olarak görmek yanıltıcı bir ifade olabilir. Ayrıca *-gu* gereklilik eki Karahanlı Türkçesinde *-gu*, *-gü* + *käräk* biçimi ile: *ötägü käräk men* (KB-1593) (Hacıeminoğlu, 2003: 193), Harezmi Türkçesinde *-gu* ekinin benzer kullanımları ile vardır (Eckmann, 2003: 21). Dolayısıyla, *-gu (+k(ä)rgäk)* biçimi Batı coğrafyasında da etkili olan bir gereklilik çekimi olarak görülüyor.

-gu(luk) biçimi Turfan, Yarhoto, Hoço ve Hami bölgelerinde klasik öncesi dönemle, diğer bölgelerde ise klasik dönemle birlikte kullanılır. *-gu(luk) ol* klasik dönemle birlikte görülmeye başlanmakla birlikte, Hoço'da klasik öncesi döneme tarihlendirilen *Huastuanift*'te *-sXk* yanında *-guluk ol* da vardır. Diğer metinlere bakıldığında daha farklı bir dağılım görülebilir; ancak bu tabloya göre, *Huastuanift* gereklilik çekiminde diğer eserlere nazaran ol'lu biçimleri daha erken göstermiş olabilir.

Ancak *k(ä)rgäk* kelimesi ile yapılan gereklilik çekimleri her dönemde ve bölgede vardır.

SONUÇ

İnceleme bölümündeki verilerden hareketle şimdilik aşağıdaki öngörülerde bulunulabilir:

Palatal n'nin mahiyeti tam olarak açık olmasa da, Eski Uygur Türkçesinde ağızları sınıflandırma ve ağızsal sınıflandırmada hareket noktası olarak görülmesi konusunda iyi bir ölçüt olmayabileceği kanaatine varılmıştır. A. v. *Gabain*'in görüşünün tersi yönünde bir tablo çizen palatal n'nin, n'li kimi örnekleri için Argu ağız izi olması söz konusu iken, genel olarak metinlerde aşamalı olarak yerini y'ye bıraktığı; Mani metinlerinde NY, N, Y, YN biçimlerinin varlığı nedeniyle palatal n'nin kendisi gibi palatal başka seslere değiştiği, sonra lehçeler üstü Uygur dilinde yerini y'ye bıraktığı, Uygur metinlerini “n ve y ağız” diye ayırmanın uygun olmayabileceği, bu ayrımın yüzeysel kaldığı düşünülmüştür.

Genizsillik yitimi örneklerinin erken ve klasik dönem metinlerinde, mevcut bilgilere göre Argu ağızında görülen ve ayrıca Türk dilinde genel olarak görülmesi beklenebilen fonetik bir hadise olabileceği kanaatine varılmıştır.

Genişleme örneklerinin Eski Uygur Türkçesinde kısmen belli ünsüzlerin neden olduğu genel bir fonetik hadiseyi yansıtabileceği öngörülmüştür. Ancak bu sorun kısaltmış ünlü, yazı gelenekleri, bazı morfolojik ve etimolojik ihtimaller de göz önünde bulundurularak yapılacak ayrıntılı bir araştırma ile tam olarak aydınlatılabilir. Bu meselede, hem Türk dili için ayrı bir fonetik nitelik hem de gerçek bir genişleme söz konusu olabilir.

Vasıta ekinin ünlüsünün dudak uyumuna uymayan biçimlerinin bir Uygur ağız tercihi olabileceği, klasik öncesi dönem metinlerinde uyuma uyan biçimlerle birlikte kullanılıp sonra bu biçime galip gelmiş olduğu düşünülebilir.

Çıkma işlevinin karşılanması +dA'nın Göktürk ağzı eki olarak klasik öncesi dönem de dâhil kullanıldığı, sonra yerini yavaş yavaş Batı coğrafyasında etkin olan biçim +dIn'a bıraktığı söylenebilir. Mevcut verilere göre de +dAn eki Oğuz-Kıpçak ağzı eki olarak Mani metinlerinde sıkça +dA ile yan yana, kimi zaman da tek başına yer almıştır. Dolayısıyla +dA sadece "n ağzı" metinlerinde görülmez, tarihî süreçte yerini yavaş yavaş +dIn'a bırakır. +dAn da "n ağzı" metinlerinde çıkma işlevini yerine getirir. "y ağzına" dâhil edilen kimi Brahmi harfli metinlerde de +dAn eki bir Oğuz-Kıpçak ağzı sızması şeklinde görülür.

İlgi hâli ekinin durumu Eski Uygur Türkçesi metinlerinde diğer maddelerde karşılaşılan dalgalanmalara nazaran daha farklıdır. En erken, klasik öncesi, klasik ve geç dönemlere tarihlendirilen eserlerde ve farklı coğrafyalarda +Ing biçiminde görülen örneklerin tamamı +Ing ekinin canlı olduğunu düşündürmese de Göktürk ağzının tercihi olarak +Ing ünsüzlerden sonra çok sınırlı bir alanda en erken dönemde kullanılmış, sonra yerini Uygur ağzının tercihi olan ve genel olarak Türk dil ve lehçeleri içinde geniş bir kullanım alanına sahip +nIng'a bırakmıştır denebilir. Böylece bizce, metinlerdeki +Ing ve +nIng biçimlerinin görünümü n ve y ağzı şeklindeki bir ayrıma uygun olmayabilir.

Şimdiki-zaman sıfat-fiil eklerinin durumu, A. v. *Gabain*'in belirttiğinden daha farklı bir tablo çizer, -gll eki IB ile birlikte metinlerde yaygın ve işlek bir sıfat-fiil eki olarak görülür, sayıca az olmakla birlikte -gmA eki de yanında yer alır, ancak klasik öncesi döneme tarihlendirilen metinlerle birlikte her iki sıfat-fiil eki kalıplaşmış ya da donmuş denecek bir şekilde belli fiillerle görülürler, dolayısıyla -gmA eki sıfat-fiil kategorisinde sayıca Budist metinlerde -gll ekinden daha fazla görülse de bu işlek bir şimdiki zaman sıfat-fiil eki olduğunu göstermez. Metinlerdeki -dAçl sıfat-fiili örnekleri Z. Özertural (2004)'ın dile getirdiği gibi Budist metinlerde -dAçl ekinin söz konusu iki sıfat-fiil ekinin yerine kullanıldığı yönündedir ve -dAçl ekinin sadece gelecek zaman bildiren bir sıfat-fiil eki olmadığını gösterir, kimi zaman da -gUçl eki bu

görevde yer almıştır. Bu nedenle, erken ve geç dönem metinlerinde *-gli* ve *-gmA* sıfat-fiil eklerinin kullanımında farklılık görülse de her iki ekten yola çıkarak ağızsal bir ayırım yapmak uygun olmayabilir. Ancak, *-dAçl'*nın söz konusu kullanımı, erken Türk Budist metinleri ile birlikte şimdiki zaman sıfat-fiil kategorisinde Oğuz ağzının etkili olduğunu gösteriyor denebilir, bu da genel olarak bilindiği gibi Oğuz ağzının Eski Türkçede giderek etkisini kaybettiği yönündeki bilginin (Korkmaz, 1995) aksine bir veridir.

Yukarıdaki çalışmaya göre, Eski Uygur Türkçesinde ağızlar meselesinin “n ve y ağzı” şeklinde iki başlık altında yapılan bir sınıflandırmayla tam olarak açıklanamayacak durumda olduğu söylenebilir:

A. v. *Gabain*'in “n ağzı”nın özellikleri arasında verdiği genizsillik yitimi, sporadik olsa da farklı Türk lehçelerinde de görülen ve K. *Mahmut*'un verilerine göre Argu ağzı izi, genişleme ise metinlerde giderek etkisini kaybeden genel bir fonetik hadise olabilir. Gereklik çekiminde *+slk* eki n ağzının özelliği olarak verilse de sadece Huastuanıft'te görülür ve geriye kalan tüm metinlerde *-gu(luk)* kullanılır, *+slk* bir Oğuz ağzı izi olarak ele alınabilir. Çıkma ekinde *+dA*, n ağzı için verilse de y ağzına dâhil edilen metinlerde de görülür; ancak giderek yoğunluğu azalır, üstelik “n ağzı” metinlerinde ve Brahmi harfli metinlerin bir kısmında da bir Oğuz-Kıpçak ağzı eki olan *+dAn* kullanılır. *+dA* Göktürk ağzı eki olarak önceleri kullanılsa da tarihî süreçte yerini ilk izleri bir “n ağzı” metni olarak kaydedilen IB'de görülen *+dln* ekine bırakır.

Palatal n'nin durumu ise yine A. v. *Gabain*'in ifade ettiği şekilde bir ağızsal ayırma ve de ağızsal ayırımın hareket noktası olmaya uygun gözükmemektedir. Fonetik bir mesele olarak kullanılan alfabelerin farklı izahlara imkân vermesi bir tarafa, palatal n'nin Uygur metinlerinde n imi ile temsil edildiği sonra yerini *ny* ~ *y* nöbetleşmesi ile y'ye bıraktığı düşünülebilir. Yine vasıta ekinin ünlüsünün ve ilgi hâli ekinin durumu da n ve y ağzı şeklinde bir tablo çizmiyor.

Dolayısıyla bizce *M. Erda*'nın “n ağzı yoktur” yönündeki görüşü haklı bir izah gibi gözüküyor. Klasik öncesi dönem ve en erken dönem metinleri Argu ve Oğuz belirgin olanlar olmak üzere farklı boyların ağızsal özelliklerini taşırlar, üstelik Göktürk ağzı da diğer bir katmandır; henüz standartlaşmamış bir dil olduğundan muhtemelen erken dönemlerde (en erken dönem ve klasik öncesi dönem) farklı ağızsal izler daha çok görüldü. Ancak daha sonra “Uygur ağzı” denilebilecek bir ağız yerleşmiş gibidir. Ya tipik Uygur ağzını şekillendiren bir boyun etkisi zamanla baskın hâle geldi ya da Ş. *Tekin*'in dediği gibi standart bir yazı okulunun dilinin hâkim olmasından dolayı klasik dönemle birlikte artık eserlerdeki dil tek tipleşmeye başladı ve daha önceki dönemde görülen ağızsal meseleleri takip etmek mümkün olmaz hâle geldi. Ayrıntılı araştırmalar gerektiren bu mesele için şimdilik aşağıdaki gibi bir izah öngörülebilir:

Argu Ağzı: Genizsilik yitimi (ve belki KP'deki *+kInA* eki gibi kimi *ny > n* biçimleri).

Oğuz Ağzı: *+dAn* çıkma hâli eki, *-sIk* gereklilik biçimi, *+dAçI* sıfat-fiil eki.

Uygur Ağzı: *+dIn* çıkma hâli eki *+nIng* ilgi hâli eki, *erki*, *ulatı*, *-gU(IU)k* gereklilik biçimi, *ny > y*, *+(I)n* vasıta hâli eki.

Göktürk Ağzı: *+dA* çıkma hâli eki, *+Ing* ilgi hâli eki, *ulayı*, *+(X)n* vasıta hâli eki, *erinç*.

KAYNAKÇA

AĞCA, Ferruh, "Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi", Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), 2006.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Uygurca Yazılar Arasında", **Makaleler**, I. cilt, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE yay.: 65, 1987, s. 573-585.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Uygurca Yazılar Arasında II", **Makaleler**, II. cilt, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE yay.: 65, 1987, s. 586-599.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar", **Makaleler**, I. cilt, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TKAE yay: 65, 1987, s. 419-431.

ARAT, Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, Ankara TTK yay: 7, 1965.

ATALAY, Besim, **Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I**, Ankara, 1939.

BANG, Willi und Annemarie von Gabain, **Türkische Turfantexte I**, Berlin, 1929.

BANG, Willi und Annemarie von Gabain, **Türkische Turfantexte II**, Berlin, 1929.

BANG, Willi und Annemarie von Gabain, **Türkische Turfantexte III**, Berlin, 1930.

BANG, Willi und Annemarie von Gabain, **Türkische Turfantexte IV**, Berlin, 1930.

BANG, Willi und Annemarie von Gabain, **Türkische Turfantexte V**, Berlin, 1931.

- BANG, Willi, Annemarie von Gabain und G. R. Rachmati, **Türkische Turfantexte, VI. Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk**, Berlin, 1934.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, Sema, **Üç İtigsizler**, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha, TDK yay: 672, Ankara, 1998.
- BERTA, Arpad, **Sözlerimi İyi Dinleyin...Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırılmalı Yayını**, çev. Emine Yılmaz, Ankara, TDK yay., 2010.
- BLAGOVA, G. F., "Smena Dialektnoy Oryentatsii Sredneaziatsko-Tyurkshogo Literaturno-Pismennogo Yazıka XV-Naçala XVI B.", **Sovetskaya Tyurkologiya**, 1975, Baku, Akademiya Nauk SSSR, 1977, s. 21-31.
- CAFEROĞLU, Ahmet, "Eski Türkçe Devresindeki -s, -ş Çelişmesi Üzerine", **Bilimsel Bildiriler 1972**, Ankara, A.Ü basımevi, TDK yay.: 413, 1975, s. 405-408.
- CLARK, Larry, **Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)**, Phd. Indiana University, May 1975.
- CLARK, Larry, "The Manichean Pothi Book", **AoF**, 9, 1982, s. 145-218.
- CLAUSON, Gerard, **Studies in Turkic and Mongolic Linguistics**, London and New York, Routledge Curzon, 2002.
- ÇAĞATAY, Saadet, "Türkçede ng ~ ğ sesine dair", **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, Ankara, A.Ü. Basımevi, 1978, s. 253-265.
- DÉNES, Sinor, **A Középázsiai Török Buddhizmusról, On Turkish Buddhism in Central Asia**, Budapest, 1939.
- DOERFER, Gerhard, "Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen von den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)", **TDAYB**, 1975-1976, Ankara, TDK yay.: 433, 1976.

DOERFER, Gerhard, "Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des alteren Türkischen", **AoF**,18,1, 1991, s.170-186.

DOERFER, Gerhard, **Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte**, Turkologica 14, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993.

ECKMANN, Janos, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara, TDK yay., 2. baskı, 2003.

EMET, Erkin, **Doğu Türkistan Uygur Ağızları**, Ankara, TDK yay., 2008.

ERASLAN, Kemal, **Eski Türkçede İsim-Fiiller (Partisipler)**, İstanbul, 1974.

ERCİLASUN, Ahmet B., **Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ yay., 1. baskı, 2004.

ERCİLASUN, Ahmet B., "Köktürkçe ile Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler", **Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat**, haz. Ekrem Arıkoğlu, Ankara, Akçağ yay., 1. baskı, 2007, s. 113-118.

ERCİLASUN, Ahmet B., "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", **Dil Araştırmaları Dergisi S: 2, Bahar 2008**, s. 35-56.

ERDAL, Marcel, "The Chronological Classification of Old Turkish Texts", **CAJ**, Volume XXIII, Harrassowitz, Wiesbaden, 1979, s. 151-175.

ERDAL, Marcel, **Old Turkic Word Formation**, I, II Volum, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1991.

ERDAL, Marcel, "Old Turkic", **The Turkic Languages**, London and New York, 1998, s. 138-157.

ERDAL, Marcel, **A Grammar of Old Turkic**, Brill, Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston, 2004.

ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi yay.: 95, 29. baskı, 2002.

FEDAKÂR, Durdu, "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil 1)", **UAJb**, N.F.10, 1991, s. 85-98.

FEDAKÂR, Durdu, "Das Alttürkische in sogdischer Schrift, Textmaterial und Orthographie (Teil II)", **UAJb**, N.F.13, 1994, s. 133-157.

GABAİN, Annemarie v., **Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie**, Berlin, Verlag Akademie der Wissenschaften, 1938.

GABAİN, Annemarie v., **Türkische Turfantexte VIII. Texte in Brahmischrift**, Berlin, 1954.

GABAİN, Annemarie v., "Alttürkische Datierungsformen", **UAJb**, 27, Wiesbaden, 1955, s. 191-203.

GABAİN, Annemarie v., "Alttürkische Schreibkultur und Druckerei", **Philologiae Turcicae Fundamenta 2**, Wiesbaden, 1964, s. 171-191.

GABAİN, Annemarie v., "Die Schreiber Der Alt-Türkischen Brähmi-Texte", **Studia Orientalia**, Editio Societas Orientalis Fennica, XXVIII: 5, Helsinki, 1964, s. 3-11.

GABAİN, Annemarie v., **Eski Türkçenin Grameri**, çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK yay.: 332, 1988.

HAMILTON, James, **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, çev. Vedat Köken, Ankara, TDK yay.: 682, 1998.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK yay., 2. baskı, 2003.

ILGIN, Ali, "Tofa Türkçesi (Şekil Bilgisi)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), 2011.

JOHANSON, Lars, "History of Turkic", **The Turkic Languages**, London and New York, 1998, s. 81-125.

KARAHAN, Leyla, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, Ankara, TDK yay.: 630, 1. baskı, 1996.

KARAHAN, Akartürk, "Divanü Lugati't- Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 2009.

KAYA, Ceval, **Altun Yaruk**, Giriş, Metin ve Dizin, TDK yay.: 607, Ankara, 1994.

KUDARA, Kogi, "A fragment of an Uygur Version of the Abhidharmakoşakarika", **JA**, 269, 1981, s. 325-345.

KORKMAZ, Zeynep, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, I. cilt, Ankara: TDK yay.: 629, 1995, s. 205-216.

KORKMAZ, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara, TDK yay.: 575, 3. baskı, 2007.

KLİMKEİT, Hans J., "Türk Orta Asyasında Budizm", çev. Mehmet T. Berbercan, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, t.y., s. 93-108.

LAUT, Jens Peter, "Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 (T II Y 58)", **ZDMG**, 133, 1983, s. 263-272.

LAUT, Jens Peter, "Betrachtungen Zur Uigurischen "Maitrisimit" ein präklassischer Text", **Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül, Tebliğler**, I. cilt, İstanbul, 1985, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 171-176.

LAUT, Jens Peter, **Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler**, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986.

LE COQ, Albert von, **Chuastuanift ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores, Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)**, Berlin, 1911.

LE COQ, Albert von, **Türkische Manichaica aus Chotscho I**, Berlin, 1912.

LE COQ, Albert von, **Türkische Manichaica aus Chotscho II**, Berlin, 1919.

LE COQ, Albert von, **Türkische Manichaica aus Chotscho III**, Berlin, 1922.

MANSUROĞLU, Mecdut, "Türkçede -ğu Ekinin Fonksiyonları", **TM**, cilt 10, 1951-53, İstanbul, Osman Yalçın Matbaası, 1953, s. 341-348.

MAUE, Dieter, RÖHRBORN, Klaus, "Ein zwei sprachiges Fragment aus Turfan", **CAJ**, 20, 1976, s. 208-221.

MAUE, Dieter, Vorläufige Bemerkungen zu den Gutturalgraphemen in der alttürkischen Brāhmī, **UAJb**, N. F. 4, 1984, s. 90-96.

MOORLOSE, Eddy, "Uighur ulatı", **AoF**, 13, 1986, s. 123-133.

MÜLLER, F. Wilhelm Karl, **Uigurica I**, Berlin, 1908.

ODA, Juten, **Eski Uyğurca Bir Vesikanın Budizmle İlgili Küçük Bir Parçası**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980.

ODA, Juten, "New fragments of the Buddhist Uighur text 'Säkiz yükmäk yaruq'", **AoF**, 10, 1983, s. 123-142.

ODA, Juten, "A fragment of the Commentary on the Säkiz Yükmäk yaruq Sūtra", **Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı**, Freiburg/İstanbul, 1998, s. 231-234.

POPPE, N., **Introduction to Altaic Linguistics**, Ural-Altaische Bibliothek, Wiesbaden, 1965, s. 59-60.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, TTK yay., 1986.

- ÖLMEZ, Mehmet, "Eski Uyğurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı", **TDA**, 3, 1993, s. 159-166.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Ein weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment", **UAJb**, N. F. 12, 1993, s. 179-191.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Tibet Budizmine Ait Eski Bir Uyğurca Bahşı Ögdisi", **Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı**, Feriburg/İstanbul, 1998, s. 261-293.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Süryanî Harfli Eski Uyğurca Bir Tıp Metni", <http://mehmetolmez.org/>, 17.01.2011, s. 815-820.
- ÖZERTURAL, Zekine, "On some morphological and syntactic differences between Manichean and Buddhist Uyghur texts", **Turkic Languages**, 8, 2004, 225-232.
- ÖZERTURAL, Zekine, "Archaische Schreibung des velaren Nasals in den uigurischen Texten", **ZDMG**, 157, 2007, s. 367-371.
- ÖZERTURAL, Zekine, "Weitere buddhistische-uygurische Texte mit präklassischen Merkmalen", **UAJb**, 22, 2008, 94-108.
- PRİTSAK, Omeljan, "Das Alttürkische", **Handbuch der Orientalistik**, Fünfter Band, Altaistik, Erster Abschnitt, 1963, s. 27-52.
- RASCHMAN, Simone, "Das Gelöbnis des Buyan Kälmiš", **AoF**, 14, Wiesbaden, 1987, s. 160-174.
- RASCHMAN, Simone, "Aus den Vorarbeiten F.W.K. Müllers zum Altun Yaruk Sudur", **Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı**, Freiburg/İstanbul, 1998, 295-304.
- RÄSÄNEN, Martti, **Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen**, Helsinki, 1949, SOF 15.

RÓNA-TAS, Andras, **An Introduction to Turkology**, Szeged Studia Uralo-Altaica 33, 1991.

RÓNA-TAS, Andras, "Turkic Writing Systems", **The Turkic Languages**, Lars Johanson/ Eva Csato, London and New York, 1998, s. 126-137.

RÖHRBORN, Klaus, "Fragmente der uigurischen Version des "Dhāraṇī-sūtras der großen Barmherzigkeit", **ZDMG**, Band 126, Wiesbaden, 1976, s. 87-99.

RÖHRBORN, Klaus, **Uigurisches Wörterbuch**, Wiesbaden, 1977.

RÖHRBORN, Klaus, MAUE Dieter, "Ein Buddhistischer Katechismus in alttürkischer Sprache und Tibetischer Schrift Teil I", **ZDMG**, 1984, s. 286-313.

RÖHRBORN, Klaus, "Ein Buddhistischer Katechismus in alttürkischer Sprache und Tibetischer Schrift", Teil II, **ZDMG**, 1985, s. 68-91.

RÖHRBORN, Klaus, "Eski Türkçede Dialektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine" (1983), çev. Serap Gürcün, **TDA**, 14, Ocak, İstanbul, 2004, s. 133-139.

SCHÖNIG, Claus, "On some unclear, doubtful and contradictory, passages in Mahmud al-Kašgarī's 'Dīwān Luyāt at-Turk'", **TDA**, 14, Ocak, İstanbul, 2004, s. 35-56.

SHIMIN, Geng, LAUT J. P., "Aus der Einleitung der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami", **TDA**, 10, İstanbul, Simurg, 2000, s. 5-15.

SHIMIN, Geng, KLİMKEİT, H. J. und LAUT, J. P., "'Der Herabstieg des Bodhisattva Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde', Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **AoF**, 14, 1987, s. 350-376.

- SHIMIN, Geng, LAUT, J. P., KLİMKEİT, H. J., "'Das Erscheinen des Bodhisattva". Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", **AoF**, 15, 1988, s. 315-366.
- SHIMIN, Geng, KLİMKEİT, H. J., **Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert**, Bd. 1-2, Wiesbaden, 1988.
- SHIMIN, Geng, "A Study of one newly discovered folio of the Uighur "Abhidharmakośa-śāstra", **CAJ**, Volume 33, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1989, s. 36-45.
- SHIMIN, Geng, KLİMKEİT, H. J., LAUT J. P., "Die Geschichte der drei Prinzen weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan", **ZDMG**, 139, 1989, s. 328-345.
- SHIMIN, Geng, LAUT J. P., "Prolegomena zur Edition der Hami-Handschriften der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā", **TDA**, 3, Ankara, Simurg, 1993, s. 213-230.
- SHIMIN, Geng, LAUT J. P., "Aus der Einleitung der Uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami", **TDA**, 10, İstanbul, 2000, s. 5-15.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas, **Bactrian Documents** from Northern Afghanistan II: Letters and Buddhist Texts, Volume III, Studies in the Khalili Collection.
- STACHOWSKI, Marek, "Zwei alttürkische Konsonantenwechsel (š ~ s, š ~ l), die Runik und die Altaistik", **Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı**, J. P. Laut, M. Ölmez. Freiburg/İstanbul 1998, s. 391-399.

TEKİN, Şinasi, "Prosodische Erklärung eines uigurischen Textes", **UAJb**, Wiesbaden, 1962, s. 100-106.

TEKİN, Şinasi, **Maitrisimit Nom Bitig**, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lückläufiger Index, Berliner Turfan Texte IX, Berlin, 1980.

TEKİN, Şinasi, "Eski Türkçe", **Türk Dünyası El Kitabı**, II. cilt, Ankara, TKAE yay.: 121, 2. baskı, 1992, s. 69-119.

TEKİN, Şinasi, **Uygurca Metinler I Kuanşi im puser (Ses İşiten İlah)**, vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarka-sutra), Ankara, TDK yay.: 576, 1993.

TEKİN, Talat, **Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi**, Ankara, TTK basımevi, ayrı basım, s. 795-838.

TEKİN, Talat, **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**, Ankara, Simurg yay., 1997.

TEKİN, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, İstanbul, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, 2. baskı, 2003.

TEKİN, Talat, **Orhon Yazıtları**, İstanbul, Yıldız Dil ve Edebiyat, 3. baskı, 2003.

TEKİN, Talat, **Irak Bitig**, Ankara, Öncü Kitap, 1. baskı, 2004.

TENİŞEV, E. T., "Otrajenie Dialektov v Tyurksix Runičeskix i Uygurskix Pamyatnikax", **Sovetskaya Tyurkologiya**, 1976, Akademiya Nauk SSSR, 1976, s. 27-33.

TEZCAN, Semih, **Das Uigurische Insadi-Sutra**, Berliner Turfan Texte III, Berlin, 1974.

TEZCAN, Semih, "Uygurca", **Türk Ansiklopedisi**, 32. cilt, Ankara: MEB yay., 1984, s. 141-148.

TEZCAN, Semih, ZİEME, Peter, "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan", **AoF**, 17, 1990, s. 146-151.

TUGUŞEVA, L., Orxono-tjurkskij i drevneujgurskij jazyki, ix sxodstvo i različe, **Sovetskaya Tyurkologiya**, 1974, 114-124.

USER, Hatice Şirin, "Runik Harfli Türk Yazıtlarında Ağız (Diyalektoloji) Ögeleri", **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, No. 16-17, 2004, s. 255-269.

WARNKE, Ingrid, "Fragmente des 25. und 26. Kapitels des Kşanti qılquluq nom bitig", **AoF**, 10, Wiesbaden, 1983, 243-268.

ZİEME, Peter, "Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte" (yayımlanmamış doktora tezi), Berlin, 1969.

ZİEME, Peter, "Ein Manichäisch-türkisches Fragment in Manichäischer Schrift", **AO**, Acedemiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXIII, t. y., s. 157-163.

ZİEME, Peter, HAZAI, Georg, "Zur Einigen Fragen Der Bearbeitung Türkischer Sprachdenkmäler", *Proceedings of the XIth meeting of the PIAC in Horsholm*, Denmark, **AO**, 32, 1970, s. 125-140.

ZİEME, Peter, "Zu den nestorianisch-türkischen Turfantexten", **Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker**, Berlin, 1974, s. 661-668.

ZİEME, Peter, **Manichäisch-türkische Texte**, Berlin, Berliner Turfan-Texte V, 1975.

ZİEME, Peter, "Bemerkungen Zur Datierung Uigurischer Blockdrucke", **JA**, Tome CCLXIX, 1981, s. 385-399.

ZİEME, Peter, "Colophons to the Säkiz Yükmäk Yaruq", **AoF**, 19, 1983, 143-149.

ZİEME, Peter, **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**, Berliner Turfantexte XIII, Berlin, Akademie Verlag.

ZİEME, Peter, **Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsûtra (Suvarnaprabhāsottamasûtra), Berliner Turfan Texte 18**, Turnhout, 1996.

ZİEME, Peter, "Gab es Entnasalisierung im Alttürkischen", **TDA**, 49, *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, 2010, s. 25-34.

ÖZET

GÜL, Hayriye. Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

Tezimizde temel olarak *A. v. Gabain*'in Eski Uygur Türkçesinde ağızlar konusundaki görüşlerinin bir kısmı, kısaltmalar bölümünde verilen metinler kapsamında ele alınmaya, seçilen metinlerden alınan örnekler tarihsel ve bölgesel olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Fonetik bağlamda, palatal n'nin Eski Uygur Türkçesi metinlerini n ve y ağızı olarak ayırmaya uygun olmadığı, palatal n sesinin, ekte ve kelimelerde farklı süreçler geçirerek y sesine değişmiş olabileceği, aynı metinde ikili biçimlerin görülmesinin kısmen imla ile kısmen de eski ve yeni biçimlerin bir arada olabilmesi ile açıklanabileceği; genizsillik yitiminin bir ağız özelliği olabileceği; elifli yazımların kısmî örneklerde genişletici etkisi olan ünsüzlerin neden olduğu bir genişleme hadisesini yansıtabileceği, ayrıntılı bir çalışma ile anlaşılacak olmakla birlikte genel olarak Türk dilindeki başka bir fonetik niteliğe, kısaltmış ünlüye, işaret edebileceği öngörülerine varılmıştır. Vasıta ekinin ikili ve dördü bölçimlerinin iki ayrı ağızı yansıttığı, çıkma hâlini ifade etmekte kullanılan +dA, +dAn ve +dln eklerinin üç ayrı ağız olduğu düşünülmüştür. İlgili hâli eki, şimdiki zaman sıfat-fiil ekleri ile gereklilik çekimlerinin de *A. v. Gabain*'in teorisinde belirttiği şekliyle Eski Uygur Türkçesindeki ağızları izah etmekte yeterli olmadığı kanaatine varılmıştır. Söz konusu teoride geçen maddelerin durumu, metinlerdeki ağız izlerini n ve y ağızı şeklinde bir sınıflandırmanın altında ele almaya uygun olmadığını, ağızların daha ayrıntılı bir şekilde araştırılması gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Sözcükler:

1. Eski Uygur Türkçesi
2. Lehçeler üstü dil
3. Ağızlar
4. Dilin tarihsel gelişimi
5. Yazı gelenekleri

ABSTRACT

Gül, Hayriye. Dialects in Old Uighur, Master Thesis, Ankara, 2011.

Our thesis tries to discuss the views of A.v. *Gabain* about the dialects in old Uighur within the scope of texts given in the abbreviations section and to assess the samples from selected texts, historically and locally.

In the phonetic context, it is understandable through a comprehensive study that the palatal “n” is not suitable to differentiate the texts of old Uighur as “n dialect” and “y dialect”, the palatal “n” vowel can be transformed into “y” in the suffixes and words, through different processes, presence of dual form within the same text can be partly explained with orthography and partly with possibility of the presence of new and old forms together; loss of nasality can be a characteristic of dialect, partial samples with orthographic styles using the aleph can reflect a case of expansion under the influence of expanding consonants, it was concluded that this can also indicate another phonetic characteristic in the Turkish, that is, the shortened vowel. It is thought that two types of the instrumental suffix (+In and +Xn) reflect two different dialects, and +dA, +dAn and +dIn suffixes used to indicate the ablative are three different dialects. It was also concluded that the genitiv suffix, participles and necessitative are not sufficient to explain the dialects in Old Uighur, as indicated in the theory of A. v. *Gabain*. Views mentioned in the said theory show that the dialects signs in texts are not suitable to collect them under a classification of “n” and “y” dialects, and that dialects should be investigated in greater detail.

Key Words:

1. Old Uighur
2. Supra-dialect language
3. Dialects
4. Historical development of language
5. Writing Customs